

ARAP EDEBİYATINDA
KEŞKÛL GELENEĞİ

-BAHÂUDDÎN EL-ÂMİLÎ ÖRNEĞİ-

Prof. Dr. Atik Aydın

ARAP EDEBİYATINDA
KEŞKÛL GELENEĞİ
-BAHÂUDDÎN EL-ÂMİLÎ ÖRNEĞİ-

Atik Aydın

ASBÜ YAYINLARI 22

Yayıncı Sertifika Nu: 48453

ISBN: 978-625-94492-4-1

**ARAP EDEBİYATINDA KEŞKÛL GELENEĞİ
-BAHÂUDDÎN EL-ÂMİLÎ ÖRNEĞİ-**

Dizgi: SD

Tasarım: Adem Deniz

Yayın Tarihi: Temmuz 2024

ASBÜ Yayınları

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Hükümet Meydanı No: 2 06050 Ulus/Altındağ/Ankara

bilgi@edu.asbu.tr

Telefon: +90 312 596 44 44-45

Fax: +90 312 311 86 00

PTT kep: Asbü@hs01.kep.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
GİRİŞ	7
A. Araştırmanın Konusu Amacı ve Önemi	9
B. Araştırmanın Yöntemi	10

I.BÖLÜM

ARAP EDEBİYATINDA KEŞKÛL GELENEĞİ

A. Keşkûl Kavramı.....	13
B. Keşkûl Adlı Eserler	17
C. Keşkûller ve Edebi Mecmualar	28
D. Keşkûller ve Edebi Mecmuaların Ortak Yönleri	29
1. Derleme olmaları	30
2. Kaynaklarının Aynı olması	32
3. Tam bir konu tasnifinin olmaması	33
4. Her kesime hitap etmeleri	33
5. Dini-ahlaki meselelerin yanı sıra eğlence unsurlarını da içermeleri	34
6. Aynı kavramasal temel dayanmaları	36
7. Konu ve amaç bakımından aralarında paralellikler olması	38
E. Keşkûller ile Edebi Mecmualar Arasındaki Farklar	43
1. İlmi konular ve tartışmalar ihtiva etmeleri	43
2. Tasavvufi yönlerinin olması	44
3. Muhdes/mustahdes metinler ihtiva etmeleri	44

II. BÖLÜM

BAHÂUDDÎN el-ÂMİLÎ ve el-KEŞKÛL'Ü

A. Bahâuddîn el-''Âmilî'nin Hayat Hikâyesi.....	47
B. 'Âmilî'nin Yaşadığı Dönemdeki Siyasi ve Sosyal Ortam	48
C. Bahâuddîn el-''Âmilî'nin İlmi ve Fikrî Kişiliği	50
1. Şiîlik	52
2. Tasavvuf	54
3. Akli İlimler	56
D. Bahâuddîn el-''Âmilî'nin Eserleri	57
E. 'Âmilî'nin Antolojik Eserleri: <i>el-Keşkûl</i> ve <i>el-Mihlât</i>	62

F. ‘Âmilî’ye <i>el-Keşkûl</i>’ü Yazmaya Sevk Eden Kültürel Arka Plan	65
G. ‘Âmilî’nin <i>el-Keşkûl</i>’deki Üslubu	66
H. <i>el-Keşkûl</i>’ün Konusu	70
I. <i>el-Keşkûl</i>’ün Kaynakları	73
İ. <i>el-Keşkûl</i>’un Muhtevası	78
1. İlmî Boyut	78
2. Edebî Boyut.....	116
SONUÇ	265
KAYNAKÇA	267

ÖNSÖZ

Lise yıllarında bir kitaplıktaki eseleri incelerken gözüm *Keşkül* adında bir kitaba ilişti. Yerini ve kime ait olduğunu hatırlayamadığım bu kitabın ismi, o zamandan beri olumlu ve sempatik bir izlenimle aklımın bir köşesinde duruyordu. Sanırım bende böyle bir etki bırakması, metinlerinin, diğer kitaplar gibi tek düze değil farklı şekillerde olması ve birini anlamasam da diğerinden bir şeyler anlayabilmemdi.

Şöyle bir incelediğinizde, daha ilk anda bu kitapta benim de hissem var, bana da hitap eden bir yönü mevcuttur, düşüncesine kapılıyorsunuz. *Keşkül*ün bu özelliği, yabancı metinler karşısındaki türkekliliği gideriyor ve kendisini okutmak için okuyucuyu cesaretlendiriyor.

Daha sonra *keşkül* kavramı ve kitapları hakkında edindiğim ilk bilgiler bu izlenimi haklı çıkaracak nitelikteydi. Bundan da cesaret alarak, *keşkül*ler konusunda bir çalışma yapabilir miyim, arayışı içine girdim. Bu konuda kayda değer bir çalışmanın yapılmadığını görünce, başta Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkül*'ü olmak üzere Arap edebiyatındaki *keşkül* geleneği hakkında bir çalışma yapılmasının uygun olacağını düşündüm. Bu düşüncenin, kendileriyle istişare ettiğim dostlartarafından da kabul görmesi, beni cesaretlendirdi ve çalışma kararı vermem konusunda yardımcı oldu. Netice itibariyle de elinizde çalışma ortaya çıktı.

Hem fikir aşmasında hem de hazırlama aşamasında pek çok kişiden destek ve yardım aldım. Burada onların isimlerini zikretmemek kadirşinaslığa uymaz. Tashih konusundaki katkılarından dolayı değerli dostlarım Prof. Dr. Zülfikar Durmuş, Doç. Dr. Sabri Türkmen ve Yrd. Doç. Dr. A. Hadi Timurtaş'a; Farsça kaynakların temini konusundaki yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Seyit Battal Uğurlu'ya; metinleri anlamada karşılaştığım güçlükleri gidermedeki yardımlarından dolayı Muhammed Nur Yusuf ve Muhammed Salih'e, dizgi konusundaki yardımlarından dolayı da Serkan Demir'e ve

katkıları olduğu halde burada ismine yer veremediğim her kese çok teŖekkr ederim.

Son olarak Filistinli araŖtırmacı ve yazar Heysem Serhan ile Suudi Arabistanlı araŖtırmacı Nûre el-Kebkebi'ye karŖı minnettarlık duygularımı ifade etmeden geçemeyeceğim. Zira onlar, kendilerine gönderdiğim elektronik mektuba çok kısa sürede cevap vererek temin edemediğim kıymetli eserlerini internet üzerinden göndermek suretiyle önemli bir eksiğimi giderdiler.

GİRİŞ

İslam düşüncesi ve kültürünün ürettiği önemli eser türlerinden biri de edebi mecmualardır. Arap düşüncesi değil İslam düşüncesi diyoruz, zira Arap dilindeki edebi mecmualar hem ortaya çıkış serüveni, hem içerik, hem de şekil ve üslup bakımından Arapların yanı sıra diğer Müslüman halkların da büyük katkıları ile ortaya çıkan eserleridir. Başta Fars kültürü olmak üzere diğer kültürlerin de bu eserlerin ortaya çıkışında büyük payları vardır.

Aralarında kimi farklar olsa da keşküller de edebi mecmualar kategorisinde ele alınmaktadır. Diğer edebi mecmularla kıyaslandığında keşkülleri, dini ve ahlaki yönü daha ağır basan edebi eserler olarak görmek yanlış olmaz. İlk keşkül, hicri X. asırda ortaya çıkmıştır. O zamandan günümüze kadar başta Farsça ve Arapça olmak üzere neredeyse bütün Müslüman halkların dilinde keşkül yazılmış ve hâlâ yazılmaya devam etmektedir. Bunun neticesinde de keşkül adında 90 civarında eser ortaya çıkmıştır.

Keşkül geleneğinin ilk örneği olan Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkül*'ü, bu geleneğin ilk örneği olmanın ötesinde bir etkinlik ve güce sahiptir. Diğer keşküllerden hiçbirinin onun etkisinden kurtulamamıştır. Biyografi kaynakları, herhangi bir keşkül eserini tanıtırken, "Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkül*'ü tarzında bir eserdir." şeklindeki ifadelerle onu referans göstererek tanıtır. 'Âmilî'nin *el-Keşkül*'ünden alıntı yapmayan keşkül yok gibidir.

Bu etkinliği ve gücünden olacak ki, genel olarak keşkül hakkında, neredeyse hiçbir çalışma yapılmamışken, yetersiz de olsa Bahâuddîn el-'Âmilî ve *el-Keşkül*'ü konusunda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunların da çoğu biyografik çalışmalar olup Bahâuddîn el-'Âmilî'nin hayat hikâyesi ve ilmi kişiliği ile ilgilidir. Doğrudan *el-Keşkül*'ü ele almak bakımından C. Edmund Bosworth'un *Bahâ al-Dîn al-'Âmilî and His Literary Anthologies* adlı eseri ile Nûre bint Hamid el-Kebkî'nin *el-Elvânu'l-Edebiyye fî Kitâbi'l-Keşkül* adlı eseri öne çıkmaktadır.

Bahâuddîn el-'Âmilî'nin biyografisi kitap özellikle de makale düzeyinde çoğu İran menşeli olmak üzere pek çok çalışma yapılmıştır. Bunların başında Lübnanlı Araştırmacı Abbas Delâl'in *Bahâuddîn el-'Âmilî Edîben ve Fakîhan ve 'Âlimen* adlı kitabı gelmektedir. Bu konuda kayda değer kaynaklardan biri de Bahâuddîn el-'Âmilî ve eserleri ilgili farklı kaynaklardaki bilgileri bir araya getirip araştırmacılara ciddi kolaylık sağlayan ve Kum'daki Merkzu'l-'Ulûm ve's-Sekâfti'l-İslâmiyye tarafından neşredilen *Resâil ve Buhûs fî Sîreti's-Şeyh Bahâî* adlı derlemedir. Bahâuddîn el-'Âmilî ile ilgili başta terâcim eserleri olmak üzer klasik kitaplardaki ilgili bölümlerin hemen tümüne yer veren bu kitap, son dönemlerde yazılmış olan bazı makalelere de yer vermektedir.

Şam'da bulunan İran Kültür Müsteşarlığının iki çalışması da burada zikretmemiz gereken çalışmalardandır. Bunlardan biri, Müsteşarlık tarafından çıkarılan *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye* dergisinin 1986 yılında yayımlanan *eş-Şeyh Bahâuddîn el-'Âmilî* özel sayısı, diğeri ise 23.12.2010 yılında düzenlenen *eş-Şeyh Bahâuddîn el-'Âmilî* sempozyumudur.

Türkçe bakımından ise üzülererek belirtmemiz gerekir ki, yaptığımız araştırmada Prof. Dr. Hüseyin Elmalı'nın Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde yazmış olduğu "Keşkül" maddesi dışında herhangi bir çalışma bulunmadığını gördük.

Yukarıdaki eser isimlerinden de anlaşılacağı gibi genel, olarak keşküller özelde de Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkül*'ü hakkında karşılaştırmalı bir çalışma Türkçe'de yapılmadığı gibi diğer dillerde de mevcut değildir. Bu gerçeği gördükten sonra bu konuda bir çalışma yapılmasının yararlı olacağı kanaatine ulaştık.

Bu çalışmaya başladığımızda hedefimizde Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkül*'ü vardı. Fakat bütünü bilmeden parça hakkında sağlıklı bir hükme varılamayacağı gerçeğini göz önünde bulundurduğumuzda bir üst çerçeve olan keşküller ve onun ötesindeki edebi mecmuaları bilmek ve tanımak gerektiğini düşündük. Bu yüzden de çalışmamızı *Arap Edebiyatında Keşkül Geleneği - Bahâuddîn el-'Âmilî Örneği*- şeklinde adlandırdık.

Çalışma iki ana bölümden oluşuyor. Birinci bölümde Arap edebiyatında keşkûl geleneği konusunu ele aldık. Bu bölümde Hicri X. Asırda ortaya çıkan keşkûl türü eserlerin arka planı ve öncü örnekleri olan edebi mecmular hakkında bilgi verdik. Keşkûl adıyla yazılmış olan önemli eserleri zikrettik ve keşkûllerle edebi mecmuaları karşılaştırarak aralarındaki ortak ve farklı yönleri tesbit etmeye çalıştık. Bunun yanı sıra keşkûllerin konusu, amacı, kaynakları hakkında bilgi verdik.

İkinci bölümde ise Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkûl*'ünü ele aldık. Bu bölümün giriş mahiyetindeki ilk kısmında Bahâuddîn el-'Âmilî'nin hayat hikâyesi, ilmi kişiliğine yer verdik. Çalışmanın asıl konusu olan *el-Keşkûl*'ü ise iki başlık altında ele aldık: İlmi boyut ve edebi boyut. İlmi boyut bölümünde *el-Keşkûl*'ü başta tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslami ilimler olmak üzere tıp, matematik ve astronomi gibi ilimler açısından inceledik. Edebi bölümde ise *el-Keşkûl*'ü, içerdiği mensur ve manzum metinler açısından değerlendirip her birinin alt konularını ele alarak örnekler verdik.

A. Araştırmanın Konusu Amacı ve Önemi

“Arap Edebiyatında Keşkûl Geleneği –Bahâuddîn el-'Âmilî Örenği-” başlıklı çalışmamızın konusu, keşkûl kavramı, keşkûller ve Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkûl* adlı eseridir.

Bu çalışmadaki amacımız, birinci aşama olarak, keşkûller ve adı keşkûl olmadığı halde bu türden olan eserleri inceleyip onların Arap edebiyatındaki yerini belirleyip belli bir çerçeve çizmektir. İkinci aşamada ise Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkûl*'ünün bu çerçevedeki konumunu tesbit edip eseri farklı yönleriyle incelemektir.

Akademik çevreler dâhil Türkiye’de *keşkûl* kelimesi dendiğinde insanların aklına keşkûl tatlısı gelmektedir. Oysa *keşkûl*, bunun çok ötesinde müslüman toplumlar için metne dayalı edebiyat, kültür ve eğlence geleneğinin adıdır. Bu geleneğin ürettiği eserler, asırlarca, kitabın yanı sıra gazete, dergi, radyo, televizyon ve sinema işlevi de görmüştür.

Keşkül kavramı, İran başta olmak üzere Arap ve diğer İslâm ülkelerinde hâlâ asli hüviyetine uygun olarak biliniyorken, Türkiye’de yitirildiği ve unutulduğu görülmektedir. Osmanlı kültürü mensupları en az diğer Müslüman halklar kadar keşkül kavramına aşına iken onların mirasçılarının bunu unutmuş olması, üzüntü vericidir.

Bu gerçeğe birlikte, genel olarak keşküller özelde de Bahâuddîn el-’Âmilî’nin *el-Keşkül*’ü hakkında derli toplu bir çalışmanın olmamasını göz önünde bulundurduğumuzda bu çalışmanın küçük de olsa bir boşluk dolduracağını umuyoruz.

Keşkül kavramı ve anlayışının gündeme gelmesi, İslam dünyasında egemen olan vaaz merkezli yani doğrudan mesaj verme anlayışının değişmesine katkıda bulunacaktır. Bilindiği üzere vaaz ve konferans gibi doğrudan mesaj vermek yerine mecaz ve hikâye gibi dolaylı yollarla mesaj vermek daha etkili ve mesajın hedefine ulaşması bakımından daha gerçekçidir. Nitekim Kur’an-ı Kerim, bu yolu çok iyi kullanmış ve çok sayıda kıssaya yer vermiştir. Bu anlayışın egemen olması, Müslümanların tiyatro ve sinema gibi alanlara yönelmesine ve bu araçları yaygın eğitimde kullanmasına imkân sağlayacaktır.

B. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızın isminden de anlaşıldığı gibi ana konumuz, Bahâuddîn el-’Âmilî’nin *el-Keşkül* adlı eseridir. Bu konuyu hedefleyerek çalışmaya başladığımızda, gördük ki genel olarak keşkülleri ve edebi mecmuaları tanımadan *el-Keşkül*’ü iyi bir şekilde tanımak mümkün değildir. Zira küllîyi bilmeden cüzîyi bilmek, bütünü tanımadan parçayı tanımak neredeyse imkânsızdır.

Bu yüzden öncelikle, bir üst çerçeve olan keşkül türü eserleri ve onların da içinde yer aldığı Arapça edebi mecmuaları ele aldık. Keşküllerle edebi mecmuaları karşılaştırarak aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları tesbit ettik. Dikkat etmemiz gereken bir husus da, ilk keşkül müellifi olan Bahâuddîn el-’Âmilî’nin yaşadığı dönemin edebiyat açısından değerlendirmesini yapmaktır. Bu amaçla farklı edebiyat tarihi kitaplarında dönemin edebi özelliklerini tesbit

ettikten sonra bunun *el-Keşkûl*'deki yansımalarını göz önünde bulundurarak çalışmamızı şekillendirdik.

el-Keşkûl, Bahâuddîn el-'Âmilî'nin ilmi, fikri ve dini kişiliğinin bir aynası mesabesinde. Bu yüzden onun hayat hikâyesine yer verdik ve onu böyle bir eser telif etmeye sevk eden sebepler üzerinde durduk.

el-Keşkûl, hem edebi yönü hem de ilmi yönü olan bir eserdir. Bu yüzden eseri değerlendirirken “İlmi Boyut” ve “Edebi Boyut” şeklinde iki ayrı başlık altında ele aldık. İlmi boyutta elden geldiğince Bahâuddîn el-'Âmilî'nin ilmi, dini ve fikri kişiliğinin esere nasıl yansıdığını belirlemeye çalıştık. Edebi boyutta ise *el-Keşkûl*'ün mensur ve manzum yönlerini tesbit etmeye çalıştık. Burada, mensur olsun manzum olsun önceliği Bahâuddîn el-'Âmilî'nin kendi metinlerine verdik. Eğer metin ona aitse, bunu belirterek daha fazla üzerinde durduk.

I.BÖLÜM

ARAP EDEBİYATINDA KEŞKÛL GELENEĞİ

Sosyal bilimlerin çoğu kavramı gibi gelenek de hakkında çok farklı tanımlar yapılan bir kavramdır. Çalışmamız açısından konuya yaklaştığımızda şu tanım, daha açıklayıcı görünmektedir: Gelenek, kuşaktan kuşağa aktarılan uygulamalar, inançlar, sanatlar, kuramlar ve tecrübelerin öncekilerden sonrakilere aktarıldığı ve sonrakilerin sayesinde öğrendiği araçtır.¹ Batı dillerinde daha çok *tradtum/tradition* kelimesi ile ifade edilen gelenek, en geniş anlamıyla “Geçmişten günümüze intikal ettirilen ya da miras bırakılan herhangi bir şeydir.”²

Bu tanımlardan anlaşıldığı üzere ve Andre Lalande'nin belirttiği gibi gelenek kavramında öne çıkan husus *intikal*dir.³ Keşkülleri incelediğimizde içerik, amaç ve yöntem bakımından pek çok unsurun, adı geçen edebi mecmualardan intikal ettiğini görüyoruz. Dolayısıyla da keşkûl adlı eserleri Arap edebiyatındaki edebi mecmuaların bir devamı olarak görmek gerekir.

A. Keşkûl Kavramı

Keşkûl, dervişlerin ve sufilerin kendilerine sadaka olarak verilen yiyecek ve benzi şeyleri içine koydukları kap demektir. Kimilerine göre ise *keş* ve *kul* kelimelerinden meydana gelen *keşkûl* omuzda

¹ Armağan, Mustafa, *Gelenek*, Ağaç Yayıncılık, İst. 1992, s. 22.

² Shils, Edvard, “Gelenek”, *Doğu Batı Dergisi*, Çev.: Hüsamettin Arslan, Yıl: 7, Sayı: 25, s. 110.

³ Lalande, Andre, *Mevsû'atı Lalande el-Felsefiyye*, Menşûrâtı ‘Uveydât, Çev: Halil Ahmed Halil, Beyrut, 2001, s.1469.

taşımak anlamındadır. Çünkü *keş*, *keşiden* mastarından olup çekmek ve taşımak, *kul* ise omuz demektir. Bir görüşe göre ise *keşkûl* kelimesi, esasında Ârâmcadaki *kunişkul* kelimsinden olup her şeyi içinde barındıran anlamında olup derviş ve dilencilerin topladıkları şeyleri içine koydukları çanta demektir. Bir tür hindistancevizi olup derviş ve dilencilerin kabuğuna bir ip ya da zincir takıp ihtiyaçlarını içine koymak için kullandıkları kap anlamındadır.⁴

Her ne kadar bazı Süryâni dilciler, *keşkûl* kelimesinin Ermince olduğunu ve toplamak manasına gelen *keşâ* kelimesi ile bütün manasına gelen *kull* kelimesinden oluştuğunu dolayısıyla da her şeyi toplayan manasına geldiğini iddia etmişler ise de bu görüş kabul görmemiştir. Çünkü bu konuda Farsça ile Ermenice arasında yapılan karşılaştırmalar, *keşkûl* kelimesinin Ermeniceye sonradan geçtiğini ve Farsçadaki kullanımının çok eski dönemlere dayandığını göstermektedir.⁵

Derviş ya da dilencinin yiyecek kabı anlamındaki *keşkûl* kelimesi daha sonra ulema tarafından edebi mecmua ve antoloji anlamında kullanılır olmuştur.⁶ Her ne kadar bu konuda en çok kullanılan ve meşhur olan *keşkûl* kelimesi olsa da, bu amaçla kullanılan başka kelimeler de vardır. *Sefîne* (gemi), *kunnâşe* (defter, ajanda), *tezkire* (hatıra defteri) ve *defter* gibi kelimeler de kullanılmıştır.⁷ Fars ve Türk edebiyatlarında *cönk/çung* (gemi) kelimesi bu anlamda kullanılmıştır.⁸

Keşkûl kelimesinin iki boyutu vardır: Biri kap olması, diğeri ise dervişler ve dilencilere ait olması. Bu iki unsurdan hareket eden Cevâd Ma'sumî şöyle bir değerlendirme yapar: *Keşkûl*lü belirli bir ilim, sanat,

⁴ Mu'in, Muhammed, *Ferheng-i Farsî*, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran, 1371 h.ş., III, 2989; <http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-57f6ec0250df4450b8a182e443c972aa-fa.html>

⁵ Bkz: Anastas el-Kermeli yönetimindeki *Lugatu'l-'Arab* Dergisi Yıl: 3, Sayı: 10, Bağdat, 1914, s.551.

⁶ Elmalı, Hüseyin, "Keşkûl", *DİA*, XXV, 324.

⁷ Yusuf, Muhammed Hayr, "Mukaddime", *Sefînetu'l-Ferec fîmâ Hebbe ve Debbe ve Derec*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004, s. 5.

⁸ <http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-3584e83cc82746f1af4c65caef37d28a-fa.html>; Elmalı, a.g.e., XXV, 324.

şiiir ve hikâye türüne tahsis etmek mümkün değildir. Hiçbirinin kalıbına sığmaz fakat her birinden kesitler içerir. Zaten onu diğer eserlerden ayıran da düzen dışılığı, çok renkliliği ve çeşitliliğidir. Ne *keşkül*ün konusunu ne de adını belirleme imkânı vardır. Zaten kulun, kölenin adı olmaz ki... Bize ne isim verilirse adımız odur. Şu isme bakın... “Keşkül”... Yani avare avare gezen... Zaten bu tür eserlerin adının *keşkül* olması gerekmez. Mesela Nirâkî, *hazâin* (hazinelere), Şeyh Bahâî (‘Âmilî) ise *mihlât* (torba), ismini kullanmıştır. *Zenbil*, diyenler olmuş *tubra* diyenler olmuş... Konuları rengârenk olduğu gibi okuyucuları da çeşit çeşittir. Her kesimden insan onu okur. Her çeşit muhatabı vardır. Filozof, fakih, matematikçi, tüccar, öğrenci, yaşlı, genç, kadın, erkek... Keşkül, modern teknolojinin demir çarkları arasında ezilen, hayat denizinde internet dalgaları arasında kaybolan günümüz insanı için bir tesellidir.⁹

Abdülbaki Gölpınarlı derviş ve fakirler ait olan keşkülü şöyle anlatır: “Büyük hindistancevizinin üstü kesilir ve içi oyulur; meydana gelen çanağın iki ucuna iki halka geçirilerek bu halkalara bir zincir takılır. Derviş bunu boynuna yahut kemerine asar yahut da elinde tutar. İlahi, naat, mersiye okuyup keşkülü halka uzatır; her kes keşkule bir şey kor. Keşkül dolunca tekkesine döner ve keşkülünü aşevinde boşaltır; toplanan yiyecek şeyler, aşevinde kalır; para varsa şeyhe teslim edilir. ... Bakırdan, diğer madenlerden hatta gümüşten yapılmış, üstüne ayetler, hadisler hakkedilmiş değerli birer sanat eseri olan keşküller müzelerimizde mevcuttur.”¹⁰

Keşküller zamanla sanatsal bir özellik de kazanmıştır. Sanat Tarihi araştırmacısı Nilgün Çevrimli Nevşehir’deki Hacı Bektaş Müzesinde bulunan keşküller üzerinde yaptığı incelemesinde şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: Keşküller; çekik badem göz şeklinde bir ağız, gemi teknesi şeklinde bir gövde ile yanlarında iki kulptan oluşmaktadır. Kulplar ejder başı veya kuş gagası gibi şekillerdedir.

⁹ Yezdî, Muhammed Muntazarî, *Keşkül*, Tah: Cevâd Ma’sûmî, İntişârât-ı Tehzîb, 1389 h.ş., Kum.

¹⁰ Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tasavvufî Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp Yayınları, İst., 2004, s. 180.

Keşkullerin gövdesi dövme, kulplar döküm tekniği ile yapılmıştır. Bezemelerde geometrik, bitkisel, figürlü süsleme ve yazılar mevcuttur. Yazılarda On İki İmam isimleri, usta adları, vakfeden kişi ve kurumlar ile tarih vardır.¹¹

Keşkullerin gemi şeklinde ve çoğunlukla hindistancevizinden olması şöyle izah edilmektedir: Dervişlerin yaptıkları manevi yolculuk, sonu gizemli deniz yolculuğuna benzetilmektedir. Bu şeklin en kolay elde edilebileceği malzeme ise hindistancevizidir.¹²

Edebi mecmualar hakkında yapılan şu değerlendirme, hikâye boyutuyla keşküller için de geçerlidir: “Değişik türdeki dinî, ahlakî, tarihî ve edebî eserlerdeki ibretli, hoş giden hikâye ve şiirlerin seçilerek bir araya toplanmasıyla edebi mecmualar oluşturulmuştur. Bu mecmuaları tertip edenler seçtikleri hikâyeleri bazen olduğu gibi almışlar, bazen de değiştirerek yeniden inşa edip mecmualarına eklemiştirler. Bu tür mecmualarda, mecmuayı düzenleyenlerin kendi telifi olan hikâyeler de bulunmakla beraber, bazıları tamamen derleme niteliğindedir. Bu tür eserlerde hikâyenin kaynağı hakkında bilgi varken bazılarında ise herhangi bir kaynak belirtilmeden hikâye nakledilir. Bu mecmualardaki hikâyelerin bir kısmı da halk arasında meşhur olmuş fıkraların, enteresan olayların yazıya geçirilmesiyle elde edilen hikâyelerdir. Mecmualardaki hikâyeler ekseriyetle müstakil olup diğer hikâyelerle bir bağlantısı yoktur. Bazı mecmualarda hikâyeler gruplandırılır, belirli konuları ihtiva eden hikâyeler bir arada verilir.”¹³

Keşkullerin ortaya çıkışı genelde şu şekildedir: Müellif, gerek öğrenciliği olsun gerekse hocalığı sırasında kayda değer bulduğu bilgileri not eder, zamanla, dağınık bilgilerden oluşan bir yığın meydana gelir. Müellif, bu bilgilerin bir kitap halinde tesbitinin faydalı olabileceğine inanınca yüzeysel bir tashih ve tasnif yapıp kitap

¹¹ Çevrimli, Nilgün, “Nevşehir Hacı Bektaş Müzesindeki Tekke Eşyalarından Bir Grup Madeni Keşkül”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 31, 2008, s. 307.

¹² Çevrimli, Nilgün, *a.g.e.*, s. 308.

¹³ Kavruk, *a.g.e.*, s. 135.

haline gelmesine sağlar; bazen de hiçbir müdahalede bulunmadan vefat eder, daha sonra birileri onu kitaplaştırır.¹⁴

Her ne kadar keşküllerin önemli bir boyutu hikâyeler olsa da, en az hikâyeler kadar şiir, hutbe, mektup ve bilmece gibi diğer edebi türler de keşküllerde yer almaktadır. Söz konusu edebi metinlerin yanı sıra, tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi alanlardan dini metinler; tıp, astronomi ve matematik gibi bilimsel konular da keşküllerin oluşumunda yer alan önemli unsurlardır.

Bu yönüyle baktığımızda keşkülleri, içinde ilmi metinler olsa da amacı ve içeriği bakımından edebiyat yönü ağır basan edebi mecmualar olarak nitelemek yanlış olmaz.

Miladî 1258 tarihinde Bağdat'ın Moğullar tarafından ele geçirilmesi ile birlikte başlayan dönem, Arap Edebiyatı açısından inhitât dönemi olarak kabul edilmektedir. 1798 yılında Napolyon'un Mısır seferi ile bu dönem biter ve asru'n-nahda başlar.¹⁵

Selçuklulardan sonraki dönemi, ilim ve edebiyat açısından şerh ve haşiye dönemi olarak adlandıran Corci Zeydân, bu dönemi diğer alanlarda olduğu gibi edebiyat alanında da gerileme dönemi olarak görmekte ve çıka çıka ancak Keşkûl türü eserlerin ortaya çıkabildiğini belirtmektedir.¹⁶

B. Keşkûl Adlı Eserler

el-Keşkûl adıyla telif edilen ilk eser, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'ye (ö. 726/1325; Haydar el-Abdelî ya da İbnü'l-Mü'mer'e) nisbet edilen, Ehl-i sünnet-Şîa ihtilâfına dair *el-Keşkûl fî mâ Cerâ 'alâ (li-) Âli'r-Resûl'*dür (Necf 1372). Ancak edebî ve antolojik nitelikte ilk eser 'Âmilî'nin el-Keşkûl'üdür. Daha sonra *el-Keşkûl* veya *Mecmû'a*

¹⁴ Ahsâi, Ahmed, *Keşkûlu'l-Ahsâi*, Dâru'l-Mahaccatu'l-Beyzâ', Beyrut, 2004, s. 5.

¹⁵ el-Fâhûrî, Hannâ, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabi*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1986, s. 1024.

¹⁶ Zeydân, Corci, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Hilâl, t.y., III, 191-192.

Keşkûliyye adıyla değişik konulardaki derlemeleri içeren doksana yakın eser kaleme alınmıştır.¹⁷

Hem ismi hem de müellifinin kim olduğu konusunda farklı görüşler olan *el-Keşkûl fi mâ Cerâ 'alâ (li-) Âli 'r-Resûl*, genel kabul gören görüşe göre Haydar b. Ali el-Âmulî'ye (ö. 782/1380) aittir.¹⁸

Bazı araştırmacalara göre, birden çok konuyu ele alan her tür kitaba keşkûl adı verilebilir.¹⁹ Bu, herkesin, çocuğuna ya da kendisine ait herhangi bir şeye dilediği ismi verme hakkına sahip olma gerçeği ve *keşkûl*'ün kelime anlamı bakımından doğru olsa bile, örf ve uygulama bakımından çok da geçerli değildir. Zira *keşkûl* dendiğinde kahir eksriyetle edebi ve ahlaki mecmualar anlaşılmaktadır.

Şîa eserlerinin temel bibliyografya kaynaklarından olan *ez-Zerîa ilâ Tesânîfi 'ş-Şi'a* adlı kitabın müellifi Âgâ Bozurg-i Tahranî, *keşkûl* maddesinde 61,²⁰ Mecmû'a Keşkûliyye maddesinde ise 18,²¹ toplamda 79 kitap ismi zikretmektedir. Bu eserlerin önemli bir kısmı yazmadır. Tahranî, matbu keşkûllerin yanı sıra çok sayıda yazma keşkûl hakkında da bilgi vermektedir. Burada yer alan ve hakkında bilgi verilen başlıca yazma keşkûller şunlardır:

1- Abdullâh el-Müsevî, *el-Keşkûl*. Kitap yazarın kendi el yazısı mevcuttur.

2- Alî b. İbrâhîm el-Mâzenderânî, *el-Keşkûl*. Yazma olarak mevcuttur.

3- Alî b. el-Hacc Mevlâ Ca'fer el-Esterâbâdî (ö. 1315), *el-Keşkûl fi 'l-Muktesebâti 'l-Muteferrika ve 'l-Muktesebât*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

¹⁷ Elmalı, Hüseyin, "el-Keşkûl", *DİA*, XXV, 324.

¹⁸ Ekber, İlyas Pur, *Târîh-i Hadîs-i Şi'a*, Dâru'l-Hadîs, Kum, 1385, s. 117.

¹⁹ Ahsâi, Ahmed, *Keşkûlu 'l-Ahsâi*, Dâru'l-Mahaccatu'l-Beyzâ', Beyrut, 2004, s.5.

²⁰ Tahranî, Âgâ Bozurg, *ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi 'ş-Şi'a*, Dâru'l-Advâ', Beyrut, 1983, XVIII, 70 – 83.

²¹ Tahranî, *a.g.e.*, XX, 99-101.

4- Mirza Muhammed Ali b. el-Mîr eş-Şehristânî el-Hâirî, *el-Keşkûl fi'l-Fevâidi'l-Muteferrika*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

5- Sadruddîn Alî b. Nizâmiddîn Ahmed ed-Deşteki eş-Şîrâzî, *el-Keşkûl*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

6- Gulâm Huseyn b. Alî Asgar ed-Derbendî en-Necefi (ö. 1323), *el-Keşkûl fi'l-Fevâidi'l-Muteferrika*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

7- Fadlullâh b. Muhammed Ca'fer el-Esterâbâdî, *el-Keşkûl fi'l-Metâlibi't-Tıbbiyye*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

8- Kâzım b. İbrâhîm el-Mar'aşî el-Hâşimî, *el-Keşkûl*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

9- Mirza Muhammed Kâzım el-Câcermî, *el-Keşkûl*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

10- Mehdî b. Kanber el-Medenî el-Kâzımî (ö. 1314), *el-Keşkûl*. Üç büyük ciltten oluşan kitap, yazma olarak mevcuttur.

11- Muhammed Mehdî b. Muhsin el-Kirmanşâhî (ö. 1280), *el-Keşkûl fi'l-Metâlibi'l-Muteferrika*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

12- Muhammed Mehdî el-Fettûnî (ö. 1183), *el-Keşkûl*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

13- es-Seyyid Hâdî b. Huseyn el-Musevî el-Bahrânî (ö. 1376), *el-Keşkûl*. Üçte biri 'Âmilî'nin *keşkûl*ünden menkul olan kitap, yazma olarak mevcuttur.

14- Yâsin b. Salahiddîn el-Bilâdî el-Bahrânî (ö. 1281), *el-Keşkûl*. Kitap yazma olarak mevcuttur.

15- Abdülhuseyn el-Hâirî, *el-Keşkûlu'l-Huseynî / el-Hâiriyye*. Yazma olan kitap, dualar, zikirler ve kendi çağdaşları üzerinde denenmiş ve şifa sağlamış olan ilaçlara dair bilgiler içermektedir.

16- Muhammed Huseyn b. Kerem Ali el-İsfehânî, *el-Keşkûl*. Babası ve dedesi tüccar olan müellif de gençliğinde ticaretle uğraşmış, ancak ilimle uğraşmak daha çok hoşuna gittiği için ticareti bırakıp ilme yönelmiştir. Çok sayıda seyahatler yapmış, pek çok ülkeyi gezmiş, gezdiği yerlerdeki âlimler, yöneticiler ve iyi insanlarla

görüşmeler yapmış ve onlardan istifade etmiştir. Dünyadaki ilginç eşya ve olaylar görmüş, acı ve tatlı günler geçirmiştir. Seyahatten sıkılınca da el-Kâzimeyen' e yerleşmiş ve otuz yıl orada yaşamıştır. Altmış küsur yaşında iken başta yolculukları olmak üzere kendisinde birikmiş olan bilgileri yazmak istemiş ve 1227'de yazmaya başladığı *el-Keşkûl* yazma olarak mevcuttur.

17- Bahâuddîn Ali b. Yunus et-Tefrişî, *el-Keşkûl*. Arapça ve Farsça metinlerin yer aldığı kitap 1024'te başlayıp 1028'de bitirdiği bir kitaptır. Farklı kitaplardan bölümlerin, hatıraların ve biyografilerin yer aldığı kitabın bir nüshası, Celâluddîn el-Urmevî'nin Tahran'daki kütüphanesinde mevcuttur.

18- Muhammed b. Hâşim b. el-Mîr el-Hinî (ö. 1323), *el-Keşkûlu'l-Kebîr*. Dokuz ciltten oluşan kitap, yazma olup bir nüshası müellifin Necef'teki kitaplığında mevcuttur.

19- Mahmud b. İbrahim et-Tahrânî, *el-Keşkûl*. Arapça ve Farsça manzum ve mensur metinlerin bulunduğu kitapta mektuplar ve bilmecelerin yanı sıra farklı âlimlere ait risaleler ve eserler de bulunmaktadır. Mahmud el-Kâşânî'ye ait *Şerhu Hadisi Kumeyl*, el-Meclisî'ye ait *Tarîkatu'r-Riyâdati's-Şer'iyye* ve Ahmed el-Bahrânî'ye ait *Âdâbu'r-Riyâda* adlı eserler, bunlardan bazılarıdır. Kitap yazma olarak mevcuttur.

20- Nasrullâh b. Ebi'l-Hasan el-Câcermî, *el-Keşkûl*. Yazma olan eserin bazı nüshaları Burûcerd kütüphanelerinde mevcuttur.

21- Nurullah et-Tusterî (ö. 1019), *el-Keşkûl*. Farsça ve Arapça metinlerin yer aldığı kitap yazma olarak mevcuttur.

22- Hint vezirlerinden birine ait olan içinde nesta'lik hattıyla Arapça ve Farsça metinlerin bulunduğu bir Keşkûl olup Ali Kâşif el-Gitâ' kütüphanesinde bir nüshası bulunmaktadır. Büyük bir cilt olan kitapta Nimet Hân el-'Âli Mesnevî'sinden bilgiler içermektedir.

23- Ahmed b. Huseyn ez-Zeriçî, *el-Keşkûl*. Müellifin kendi el yazısı ile mevcut olan ve dibacesi olmayan kitap, Şîa imamlarının faziletlerine dair bilgilerle başlamaktadır. Muhtevasının büyük bir kısmı ahlak konuları olan kitapta vaaz ve öğüt üslubu öne çıkmaktadır.

Nefis muhasebesine büyük bir bölüm ayıran müellif nakledeceği her öğütten önce “Düşün ey nefsim!” giriş cümlesini kullanmaktadır. Müellif başta Bahâuddîn el-’Âmilî’nin keşkûlü olmak üzere diğer keşkûllerden de iktibaslar yapar.²²

Tahrânî, her ne kadar çok sayıda matbu keşkûl adını zikretse de onlar hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Bahâuddîn el-’Âmilî’nin el-Keşkûl’ünü Farsça’ya tercüme edenlerden biri olan Azîzullâh Kâsib, çevirisinin önsözünde bu konuda daha derli toplu bir liste vermektedir. Burada yer alan başlıca keşkûller ise şunlardır:

1- Mirza Selîm Âhûndof, *Keşkûl*, Farsça, 1331 yılında Taşkent’te basılmıştır. Aynı müellifin tıp ile ilgili *Keşkûl* adında bir kitabı daha var, o da Farsça olup 1314 yılında Tahrân’da basılmıştır.

2- Yusuf b. Ahmed b. İbrâhîm el-Bahrânî (ö. 1186), *el-Keşkûl / Enîsu’l-Musâfir ve Celîsu’l-Hâtır*. Kitap üç cilt halinde basılmıştır.

3- Hâirî, *Keşkûlu’l-Hâirî*, 1390 yılında Necef’te basılmıştır.

4- İbrahim Musevî Zencânî, *Keşkûl-i Zencânî*, Arapça ve Farsça olup Beyrut’ta basılmıştır.

5- Muhammed Huseyn Musevî Şûsterî, *Keşkulu’n-Nâşiriyye*, iki cilt olup 1374 yılında Meşhed’de basılmıştır.

6- Fahrüddîn Ravdâtî, *Keşkûl-i Nû*, 1377 yılında İsfahan’da basılmıştır.

7- Muhammed Muntazarî Yezdî, *Keşkûl-i Muntazarî*, 1345 yılında Tahrân’da basılmıştır.

8- Abbâs Ali Saidî, *Keşkûl-i Kîmiya*, 1354 yılında Tebriz’de basılmıştır.

9- Hasan Şems Gilânî, *Keşkûl-i Şems*, 1340 yılında Tahrân’da basılmıştır.

²² Tahrânî, Aga Bozurg, *ez-Zerîa ilâ Tesânîfi’ş-Şî’a*, Tahrân, t.y. XVIII, 70 – 83.

10- Muhammed b. Hâc Bâbâ Râcî Sedehî, *Keşkûlu'l-Hikem*, 1368 yılında iki cilt olarak Tahran'da basılmıştır.

11- Emînu'l-Vâizîn Esedullâh Câbirî Ensârî, *Keşkûl-i Emînî*, 1349 yılında Tahran'da basılmıştır.

12- Azîzullâh İmâmet, *Keşkûl*, 1398 yılında iki cilt olarak Kum ve Tahran'da basılmıştır.

13- Seyyid Halil Şubeyrî, *Keşkûl-i Şubeyrî*, 1366 yılında Tahran'da basılmıştır.

14- Sâdık Neş'et, *Keşkûl-i Neş'et*, Mısır'da basılmış basım tarihi yoktur.

15- Gulâm Huseyn 'Abidî, *Keşkûl-i Numûne*, Farsça olup 1372 yılında Kum'da basılmıştır.

16- Muhammed Ali Cemâlzâde, *Keşkûl-i Cemâlî*, iki cilt olup 1339 yılında Tahran'da basılmıştır.

17- Ahmed b. Zeynuddîn el-Ahsâî (ö.1241), *el-Keşkûl*. Kitap 2004 yılında Beyrut'ta iki cilt olarak yayımlanmıştır.

18- Alî b. Muhammed Alî el-Huseynî el-Mîbudî (ö. 1313) *el-Keşkûl*. Kitap Tahran'da basılmıştır.

19- Abdullah el-Bilâdî (ö. 1372), *el-Keşkûl / es-Sehâbu'l-Leâlî*. İki cilt halinde basılmıştır.

20- Muhammed b. Hac Bâbâ Râcî es-Sedehî el-İsfahânî, *Keşkûlu'l-Hikem*. Tahran'da 1368 yılında iki cilt olarak basılmıştır.²³

Âgâ Bozurg-i Tahranî'nin zikrettiği fakat kitabın yazma mı matbu mu olduğu hakkında herhangi bir bilgi vermediği çok sayıda keşkûl de var. Bu türden olan bazı keşkûller ise şunlardır:

1- Ebu'l-Hasan eş-Şerîf b. Muhammed Tâhir el-Fettûnî en-Necefi (ö. 1138), *el-Keşkûl*.

²³ Kâsib, Azîzullâh, "Mukaddime", *Keşkûl-i Şeyh Bahâî*, İntişârat-i Golî, Tahran, 1378, s. 19-21.

2- Ahmed b. el-Hacc Huseyn b. Muhammed ez-Zerçî en-Necefi, *el-Keşkûl*. Çoğu ahlak, öğüt ve Şîa mezhebine dair bilgilerin yer aldığı bir kitap olup Bahâuddîn el-Âmilî'nin *keşkûlünden* ve başka eserlerden de nakiller yapar.

3- Şihâbu'd-Dîn Muhammed Takî b. Muhammed Hasen el-Müsevî (ö. 1340), *el-Keşkûl*. Mulemma' nazım ve nesir metinlerinin bulunduğu bir kitaptır.

4- Cemâlu'd-Dîn Ebû Mansûr el-Hasan b. Sedîdu'd-Dîn Yûsuf b. Alî el-Hillî (ö. 726), *el-Keşkûl*.

5- Muhammed Huseyn b. Muhammed es-Sultan Âbâdî el-Kerehrûdî (ö. 1314), *el-Keşkûl fi'l-Fevâidi'l-Mutefarrika*.

6- Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Bahrânî (ö. 1331 h), *el-Keşkûl / Câmiu's-Şetât*.

7- es-Seyyîd Hassûn el-Berrâkî (ö. 1305), *el-Keşkûl*.

8- Süleyman b. Abdillâh el-Bahrânî (ö. 1121), *el-Keşkûl*.

9- Abdalbâkî b. el-Mevlâ Abdillâh el-İmâmî (ö. 1298), *el-Keşkûl*.

10- Abdunnebî b. Alî el-Kâzımî (ö. 1256), *el-Keşkûl*.²⁴

Adı Keşkûl olduğu halde edebi anlam ve içeriğe sahip olmayan eserler de vardır. Bu tarz eserler genel de başta mezhep konusu olmak üzere müelliflerin görüşlerini, müdafaalarını ve reddiyelerini yazdığı eserlerdir. Ehl-i Sünnet ve Şîa ihtilâfına dair olan *el-Keşkûl fi mâ Cerâ 'alâ (li-) Âli'r-Resûl*, Haksariye tarikatına mahsus olan Keşkûl-i Hâksârî: Tarih u Şerh-i Akâd-i Dinî ve Âdâb u Rusûm-i Hâksârîyye,²⁵ Mahdum Ebu'l-Hasan Dâherî'nin (ö. 1181) *Keşkûlnâme* adlı eseri²⁶

Adı keşkûl olmadığı halde içerik ve üslup olarak keşkûl görevi gören çok sayıda kitap vardır. İsmail Paşa'nın, Abdullah b. Salih es-Sementârî'ye (ö. 1135/1723) ait olan Riyâdu'l-Cinân el-Meşhûneti

²⁴ Tahranî, *a.g.e.*, XVIII, 70 – 83.

²⁵ Alî, Seyyid Muhammed, *Keşkûl-i Hâksârî*, Çâp-i Sa'dî, Tebriz, 1360.

²⁶ Dâherî, Mahdum Ebu'l-Hasan, *Keşkûlnâme*, Âkâdimiyyetu's-Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Haydarâbâd, 1965.

bi'l-Lu'lui ve'l-Mercân adlı eseri hakkında söylediği “el-Bahâî'nin keşkûlü gibi bir eserdir.” şeklindeki sözü²⁷ bunun en açık delillerindendir.

Bunun güzel örneklerinden biri de Muhammed b. Said el-Kâsimî'ye (ö. 1317/1899) ait olan *Sefînetu'l-Ferec fîmâ Hebbe ve Debbe ve Derec* adlı eseridir. Bu kitabın tehzibli baskısını yapan Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, eserin keşkûl türünden bir eser olduğunu belirtir bu konu hakkında bilgiler vermektedir.²⁸

Klasik Türk edebiyatındaki *letâifnâmeleri* de keşkûl olarak nitelemek in yanlış olmaz. Hasan Kavruk'un bu konudaki şu değerlendirmesi keşkûller için de geçerlidir: “Klasik edebiyatta nükteli, mizahî, güldürücü aynı zamanda düşündürücü ve ibret verici olayların anlatıldığı kısa kısa ve öz hikâyelere latîfe, bu tür küçük hikâyelerin toplandığı mecmualara da *letâifnâme* veya *mecma'u'l-latâif* adı verilir. Letâifnâmeler, birbiri ile ilişkisi olmayan müstakil, genellikle tek bir olayın anlatıldığı küçük hikâyelerin toplandığı mecmualardır.”²⁹

Çalışmamızın başlığında “gelene” kelimesini kullanmamızın bir nedeni de miladi X. Asırda Bahâuddîn el-Âmili ile başlayan keşkûl yazma geleneği günümüzde de devam etmektedir. Şu keşkûller müellifleri hala hayatta olan yahut da yakın zamanda vefat eden keşkûllerdir:

Zeyd b. Muhammed er-Rummânî, *el-Keşkûl'l-Lâtîf min Kulli Fennin Zarîf*:³⁰ 1385 yılında Riyad'da doğan yazar, İslam İktisadi alanında doktora yapmış ve bu alanda pek çok eser telif etmiştir. *Alukah* sitesinde kendine mahsus sayfası olan yazarın *el-Keşkûl* dışında fakat keşkûl tarzında çok sayıda kitabı vardır. Önemli bir

²⁷ el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Îdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-Zunûn*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut, t.y., I, 600.

²⁸ Yusuf, Muhammed Hayr Ramazan, “Mukaddime”, *Sefînetu'l-Ferec fîmâ Hebbe ve Debbe ve Derec*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 2004.

²⁹ Kavruk, *a.g.e.*, s. 149.

³⁰ er-Rummânî, Zeyd b. Muhammed, *el-Keşkûl'l-Lâtîf min Kulli Fennin Zarîf*, Dâru'l-Hadârah, Riyâd, 2004.

kısmı yüz sayfa civarında olan bu tarzdaki eserlerinden bazıları şunlardır: *Resâil Zevciyye*, *Tarâif* ve *Evâil*, *Enîsu'n-Nufûs* ve *Mudhiku'l-'Abûs*, *et-Tarâifu'z-Zarîfe* ve *'l-Besemâtu'l-Latîfe*, *Min Besâtînu't-Turâs Ezhâr* ve *Akmâr...*³¹

İbn 'Akîl, Abdullah b. Abdulazîz, *Keşkülü İbn 'Akîl*: 1916 yılında Suudi Arabistan'ın el-'Uneyze kentinden dünyaya gelen Abdullah b. Abdulazîz İbn 'Akîl, Hanbelî mezhebinin asrımızdaki imamı olarak kabul edilmektedir. Çok farklı yerlerde hâkimlik yapan ve Vakıflar Meclisi Yüksek Kurulu üyesi iken emekli olan İbn 'Akîl, hâlen hayattadır. *el-Keşkül'l-Lâtîf*'in müellifi gibi İbn 'Akîl'in de *Alukah* sitesinde kendisine ait sayfası vardır.³²

Keşkül geleneğinin günümüzdeki güzel örneklerinden biri olan *Keşkülü İbn 'Akîl* adlı eserin alt başlığında “Hikmetli sözler, ilginç hikâyeler, bilmeceler ve görüşler ” ifadesini kullanarak eserin tam bir Keşkül örneği olduğunu ortaya koymaktadır. Müellifin, mukaddimede anlattığı şu hikâye de kitabın, ortaya çıkış şekli bakımından da tam bir keşkul eseri olduğunu göstermektedir: “Şöyle bir alışkanlığım vardı: Yeni ve orijinal olarak gördüğüm faydalı bilgileri, ilginç hikâyeleri ve fıkraları bir gün ele alır düzenlerim düşüncesiyle farklı kâğıtlarda not alıyordum. İş uzayıp zorlaşınca, birileri gelir düzenler ve faydalanır niyetiyle herhangi bir tertip ve tasnif yapmadan olduğu gibi bıraktım. Her ne kadar içinde benim de beğenmediğim hususlar var ise de "Bir şey tümüyle elde edilemiyorsa, tümüyle terk edilmez." kaidesine uyarak kitaplaşmasını istedim.”³³

Yukarıda zikrettiğimiz keşküllerin önemli bir kısmı Farsçadır. Arapça ve Farsçanın yanı sıra diğer dillerde de keşküller vardır. Şu örnekler, hem keşkül geleneğinin devam ettiğini hem de farklı dillerden keşküllerin bulunduğunu göstermek bakımından önemlidir:

Türkçe Keşküller:

³¹ <http://www.alukah.net/Web/rommany/CV/>

³² <http://www.alukah.net/Web/alaqeel/CV/>

³³ İbn 'Akîl, Abdullah b. Abdulazîz, *Keşkülü İbn 'Akîl*, Dârü İbni'l-Cevzî, Riyad, 1430, s. 7.

1- Hacı Hüseyin Aksakal, *Keşkûl*: Eski Kayseri Müftüsü Hacı Hüseyin Aksakal'ın (ö. 1952) *Keşkûl (Dağarcık)* adıyla hazırladığı bu eser, üç öğrencisi tarafından sadeleştirilerek 2012 yılında Ankara'da yayımlanmıştır. Vaaz üslubunun egemen olduğu kitap, bütünüyle dini konulardan oluşmaktadır. Keşkûllerdeki çeşitlilik ve renklilik eserde mevcut değilse de müellifin şu sözleri, keşkûl anlayışını yansıtmaktadır: “Bihamdillâhi Teâlâ tertibine tevfiik erişen bu *Keşkûl* bir mahzen-i ilm ü hikmet veya bir kenz-i edeb ü letâfettir. Her arıdan bir bal için her dereden bir su, her çiçekten bir koku getirdik. Her şeyden bir şey, bir şeyden her şey çıkarmak, ârifler âdeti olmakla, enzâr-ı urafâya arz ettiğimiz bu eserin bir şeyde her şeyi, her şeyde bir şeyi bulmalarını umduk. ... Kırkambar gibi binbir ışık renk ve râyha ile mâlâmâl olan bu kitaptan herkes hal ve meşrebince nemalanır, nazar-ı basiretle bakan her yüzde bir göz, he sözde bir öz bulur.”³⁴

2- Hacı Nuri Efendi tarafından hazırlanan ve 1292/1875 yılında Yahya Efendi Matbaasında basılan *Keşkûl*'un kapağındaki şu bilgi eserin, sadece başlık olarak değil hazırlanış biçimi bakımından da bir keşkûl olduğunu göstermektedir: “edebiyât-ı diniye ve temeddünât-ı medeniyeyi şamil işbu risale-i “Keşkûl”i şuradan buradan cem ve tertip eden...”³⁵ Müellifin, mukaddimedeki şu sözleri ise keşkûl kelimesinin hem kelime hem de terim anlamına atıfta bulunmaktadır: “Her asırda birer nâm ile bırakmakta oldukları âsâr-ı kalemiyyeyi takliden, bu abd-i bî bidâ'a ve kemter mefkûdu'l-istita'a dahi maarif dilenciligi yolunu tutarak şuradan buradan topladığım iş bu mecmuayı *Keşkûl* nâm ve unvanını verip...”³⁶

Urduca Keşkûl: Kelimullah Çeştî Cihânâbâdî (ö. 1142/1729) tarafından hazırlanan *Keşkûl-i Kelimî*. Eserin hemen tümü tasavvuf ve tarikat adabı hakkındadır.³⁷

³⁴ Aksakal, Hacı Hüseyin, *Keşkûl*, Kitabe Yayınları, Ankara, 2012, s. 27.

³⁵ Nuri Efendi, *Keşkûl*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1292.

³⁶ Nuri Efendi, *a.g.e.*, s. 2.

³⁷ Cihânâbâdî, Kelimullah Çeştî, *Keşkûl-i Kelimî*, Mektebe-i Nebeviyye, Lahor, 2001.

Esasında edebi mecmualar ve keşkül türü eserler müslüman toplumlara ait bir telif tarzı olmayıp benzer eserler diğer toplumlarda ve kültürlerde de vardır. Mesela Batı kültürü açısından baktığımızda keşkül dendiğinde aforizma ve anekdot kavramları akla gelmektedir.

Bir birine yakın anlamlarda kullanılan *aphorism*, *maxim* ve *sententia* bir inanış ya da hakikatin kısaca ifade edilmesi demektir. Bununla daha çok atasözleri ve vecizeler kastedilmektedir. Vecizeler ve atasözleri çok eskidir, zaman üstüdür ve evrenseldir. Aforizmaları ile meşhur olan batılı filozof ve bilim adamlarından bazıları şunlardır: Aristo, St. Augustine, Montaigne, Pascal, Goethe, Nietzsche...³⁸

Aforizma bir düşünce, ilke ya da doğruyu akılda kalıcı bir biçimde aktaran özlü söz demektir. Terimi ilk defa Hippocrates, hastalıkların belirtileri ile tıp ve tedavi sanatı üzerinde önermelerden oluşan Aphorisms adlı eserinde kullandı. İlk aforizması ise şudur: “Hayat kısa, sanat uzun, olay ani ve tehlikeli, tecrübe yaniltıcı, karar zordur. Hekimin gerekeni yapmaya hazır olması yetmez. Hastanın, yardımcılarının ve gerekli bütün dış şartların özenle hazırlanıp uygun hale getirilmesi gerekir.” Orta çağda özdeyiş derlemeleri oldukça yaygındı. *Gnomologia* adı verilen ve gençlerin eğitiminde önemli bir rol oynayan derlemeler hazırlanıyordu. Aforizma kavramı daha sonra başka alanların ilkelerini belirten, özlü ifadeleri de içine alacak şekilde geniş bir kapsam kazandı.³⁹

İslam kültüründe hadisler, Budizm’de sutralar ve Hıristiyanlıkta mezmurlar aforizma derlemeleri olarak kabul edilmektedir. Bu türden genel derlemelerin dışında esasında aforizma kavramı Batı kültürüne ait bir kavram olup orada farklı kişiler ait aforizma başlıklı eserler yazılmıştır. Bunların başında Epiktetos’un *Düşünceler ve Sohbetler* adlı kitabı ile Johann Wolfgang von Goethe, Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Franz Kafka, Karl

³⁸ Cuddon, J.A., *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, Penguin Books, Londra, 1999, s. 48, 808.

³⁹ *Ana Britannica*, İstanbul, 1998, XVII, 321-322.

Kraus, Montaigne ve Blaise Pascal gibi düşünür ve filozofların aforizmaları gelmektedir.⁴⁰

Klasik Arap nesri alanındaki eleştiri çalışmalarıyla tanınan Mağribli araştırmacı Muhammed Mişbâl klasik dönem Arap hikayelerinin Batı edebiyatındaki karşılığının, anekdot (anecdote) lar olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Anekdot, bir kişi ya da duruma ait olan ilginç ve dikkat çekici olayın kısaca hikâye edilmesi demektir. İngilizce ilk sözlük yazarı olan Samuel Johnson'un yaptığı tarife göre, anekdot henüz yayımlanmamış bilgi ve gizli tarih demektir. Batıda sohbet toplantılarına duyulan ilgi arttıkça anekdotlara duyulan ilgide o nisbette artmıştır. 18. Yüzyılda anekdot kitaplarına olan ilgi korkunç derecede arttı. 18. Yüzyılın son otuz yılında İngiltere'de yüzden fazla anekdot kitabı yayımlandı. İsaac Disraeli'nin bu konudaki üç ciltlik eseri, edebi, tarihi ve eleştirel anekdotlar, karakterler, kısa hikâyeler ve ilginç edebiyat örnekleri içeren bir kitaptır.⁴²

C. Keşkûller ve Edebi Mecmualar

Arap dilinde farklı alanlardan bilgilerin yer aldığı eserlerin te'lifi, elbette ki 'Âmilî'nin el-Keşkûl'ü ile başlayan bir te'lif tarzı değildir. Adı keşkûl olmasa da bu tarz eserler hicrî III. yüzyıldan itibaren ilim dünyasında görülmeye başlamıştır. İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) *Uyûnu'l-Ahbâr*'ı, Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih'in (ö. 328/939) *el-I'kdu'l-Ferîd*'i, Ebû Hayyân et-Tevhidî'nin (ö. 414/1023 h.) *el-Basâir ve 'z-Zahâir*'i, İbrâhîm b. Ali el-Husrî'nin (ö. 453/1061) *Zehru'l-Âdâb ve Semeru'l-Elbâb*'ı, er-Râgıb Huseyn b. Muhammed el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *Muhâdarâtu'l-Udebâ ve Muhâverâtu's-Şuarâi ve'l-Bulegâ*'sı, Şihâbu'd-Dîn Muhammed b. Ahmet el-Ebşihî'nin (ö. 850/1446) *el-Mustatraf fî Kulli Fenin Mustazraf*'ı ve Celâluddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Muhâdarât*

⁴⁰ <http://en.wikipedia.org/wiki/Aphorism>

⁴¹ Mişbâl, Muhammed, *Belâğatu'n-Nâdire*, Dâru Cusûr, Tanca, 2001, s. 9.

⁴² Cuddon, J. A., *a.g.e.*, s. 39.

ve'l-Muhâverât'ı de 'Âmilî'nin Keşkûl'ünden önce yazılmış ama onun öncülerinden olan benzer eserlerdir.

Yapılan incelemelerde edebi mecmua anlamında Keşkûl kelimesini ilk defa kullanan Bahâuddin el-'Âmilî'dir.⁴³ Önceki bölümde geçtiği gibi Bahâuddin el-'Âmilî'den sonra başta Arapça olmak üzere Farsça, Türkçe ve Urduca gibi farklı dillerde *keşkûl* adıyla 90 civarında eser yazılmıştır.⁴⁴

Keşkûl adıyla yazılmış olan eserleri yukarıda geçen Arap dilindeki edebi eserlerin bir devamı olarak görmek gerekir. Nitekim söz konusu edebi eserler ve keşkûller hakkında değerlendirme yapan pek çok araştırmacı konuyu bu çerçevede ele almıştır. Mesela Celâluddîn es-Suyûtî'nin *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât* adlı kitabını tahkik eden Yahya el-Cubûrî, genel olarak Arap dilindeki temel edebi mecmualardan söz ettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: el-'Âmilî Muhammed b. el-Huseyn el-Hârisî el-Hemedânî'nin *el-Mihlât ve el-Keşkûl* adlı eserleri, Suyûtî'den sonra ortaya çıkan ve aynı yöntemi takip eden eserlerdir. ... Bütün bu kitaplar, güzel ve nadir hikâyeleri, şiirleri, haberleri, atasözlerini ve hikmetli sözleri, ayet ve hadislerle süsleyerek kayıt altına alma ve derleme bakımından birbirine benzemektedir.⁴⁵

D. Keşkûller ve Edebi Mecmuaların Ortak Yönleri

Başata Bahâuddin el-'Âmilî'nin keşkûlü olmak üzere keşkûllerin, önceki konuda adı geçen edebi mecmuaların devamı olarak görmek için birçok sebep ve ortak nokta vardır. Başlıcaları şunlardır:

⁴³ el-Huseynî, Abdussettâr, "Ma'na'l-Keşkûl ve Sâbikatuhu", *Resâil ve Buhûs fî Sireti 'ş-Şeyh el-Bahâî*, Merkezu'l-'Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Kum, 2008, s. 397.

⁴⁴ Elmalı, Hüseyin, "el-Keşkûl", *DİA*, XXV, 324.

⁴⁵ el-Cubûrî, Yahya, "Men Ellefe fi'l-Muhâdarâtı ve'l-Muhâverât ve Mâ Eşbehehâ", *Kitâbu'l-Muhâdarât ve'l-Muhâverât*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003, s. 21; Ayrıca Bkz.: Bosworth, C. Edmund, *Bahâ al-Dîn al-'Âmilî and His Literarî Anthologies*, University of Manchester, 1989, s. 28.

1. Derleme olmaları

Burada bahsi geçen eserler, edebi mecmualar olduğu için onlarda yer alan bilgiler derleme bilgilerdir. Bu konuda öncü ulemadan yaptığımız şu alıntılar bu gerçeği açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

İbn Kuteybe der ki: Bu kitapta yer verdiğim bilgiler, ulemanın ulaştığı son noktalar, filozof ve bilge insanların son görüşleri, edebiyat üstatları ve şairlerin uzun ve derin düşünce ürünü olan sözleri, padişahların hayat hikâyeleri ve selefın hikmetli sözleridir.⁴⁶

İbn Abdi Rabbih der ki: Bu kitaptaki kıymetli bilgileri, edebiyat kaynaklarından ve içinde mücevherler muhafaza eden koleksiyonlardan derledim. Yaptığım tek şey seçmek, kısaltmak ve her bölümde bir giriş yazmaktır. Bunun dışındaki her şey, âlimler, edipler, filozoflar ve bilge insanlara aittir.⁴⁷

Ebû Hayyan et-Tevhidî der ki: Uzun düşünce, istihare ve istişarelerden sonra duyduklarımı, rivayet edilenleri ve düşünce ürünlerini toplamaya karar verdim. Bunu yaparken uzununu değil kısayı, kıymetsizi değil kıymetliyi, yaygın olanı değil nadir olanı, sıradanı değil dikkat çekici olanı tercih ettim. Bu kitapta şunlara yer verdim: Güzel sözler, kaliteli nesirler, ince şiirleri, atasözleri, hutbeler, ince meseleler, hazır cevaplar, etkili itirazlar, güçlü deliller, güzel öğütler, şaka ile iç içe olan gerçekler ve ciddiyetle iç içe olan şakalar, büyük çabalar sonucunda ulaşılmış olan gerçekler, uzun geceler boyunca ulaşılmış olan hakikatler, zühd nedeniyle saklanan sırlar, şüpheden uzak deliller, cehaletten kaynaklanan şüpheler, safça sözler ve saçmalıklar...⁴⁸

⁴⁶ İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, I, "ك" harfi.

⁴⁷ İbn 'Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-'Ikdu'l-Ferid*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, I, 5.

⁴⁸ et-Tevhidî, Ebû Hayyân, *el-Basâir ve 'z-Zehâir*, Dâru Sâdir, Beyrut, t.y. I, 2-3.

Buna benzer ifadeleri İbrâhîm b. Ali el-Husrî de kullanmaktadır.⁴⁹ er-Râğıb el-İsfâhânî ise daha dikkat çekici bir ifade ile konuyu şöyle özetler: Bu, içinde ciddi konular da boş şeyler de bulunan bir kitaptır. Vaaz ve öğüt isteyeniyi ağlatır, gülmek ve eğlenmek isteyeniyi güldürür, eğlendirir.⁵⁰

Konumuz derleme eserler olunca doğal olarak *ihtiyâr* yani kitaba alınacak edebi ürünü seçme kavramı gündeme gelmektedir. Bu yüzdendir ki yukarıda bahsi geçen eserlerin müelliflerinin hemen tümü, mukaddimelerinde bu konuya değinmişlerdir. Hatta bir kısmına göre derleme teliften daha zordur. Mesela İbn ‘Âbdi Rabbih der ki: Seçmek, sıfırdan yazmaktan daha zordur. Bu yüzdendir ki, “Kişinin tercihi ve seçimi aklının delilidir.” denmiştir. Eflatun der ki: İnsanların aklı kalemlerinin ucunda ve güzel seçimlerinde saklıdır.⁵¹

Bu özellik başta Bahâuddîn el-’Âmilî’nin *el-Keşkûl*’ü olmak üzere keşkûllerde de bulunmaktadır. ‘Âmilî, *el-Mihlât* ve *el-Keşkûl* adlı mecmualarını tefsirlerden, haber kaynaklarından (uyûnu’l-ahbâr), rivayetlerden, hikmetli sözlerden, ilhamlardan, şiirlerden ve hikâyelerden seçtiği metinlerden oluşturduğunu ifade eder.⁵² Benzer ifadeleri Keşkûl ile şöhreti bakımından Bahâuddîn el-’Âmilî’den sonra gelen Yusuf el-Bahrânî de kullanmaktadır.⁵³

Esasında Keşkûllerin derleme olması, isbata ihtiyacı olmayan bir kondur. Zira daha önce de geçtiği gibi keşkûl kelimesinin temel anlamı derleme ve toplamadır. Ayrıca herhangi bir keşkûl eserini elinize alıp incelediğinizde, daha ilk anda bunların derleme eserler olduğu kolaylıkla anlaşılır.

⁴⁹ el-Husrî, İbrâhîm b. Ali, *Zehru’l-Âdâb ve Semeru’l-Elbâb*, el-Mektebetu’l-’Asriyye, Beyrut, 2001, I, 22.

⁵⁰ el-İsfâhânî, er-Râğıb, *Muhâdarâtu’l-Udebâ ve Muhâverâtu’s-Şuarâi ve’l-Buleğâ*, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrut, t.y., I, 7.

⁵¹ İbn ‘Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-’Ikdu’l-Ferid*, Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrut, 1983, I, 4.

⁵² el-’Âmilî, Bahâuddîn, *el-Keşkûl*, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, Tah: et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Kahire, 1961, I, 3.

⁵³ el-Bahrânî, Yusuf b. Ahmed, *el-Keşkûl*, Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, Beyrut, 1998, I, 6.

2. Kaynaklarının Aynı olması

Edebi mecmuaların ilk örnekleri sözlü ve yazılı çok farklı kaynaklardan derlenmiş iken, sonraki dönemlere gelindiğinde bilgilerin birinci elden değil bu konudaki eserlerden toplandığını görüyoruz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, bu konudaki kitabını Câhız'ın eserleri, Muhammed b. Ziyâd el-A'rabî'nin (ö. 231/846) *en-Nevâdir*'i, Muhammed b. Yezîd es-Sumâlî el-Muberrid'in (ö. 285/899) *el-Kâmil*'i, İbn 'Abdüs el-Ceşiyârî'nin (ö. 331/943) *el-Vuzerâ*'sı, Muhammed b. Yahyâ es-Solî'nin (ö. 335/947) *el-Evrâk*'ı, ve benzeri eserlerden derlediğini söyler.⁵⁴

Ebû Hayyân, bu somut kaynakları zikrettikten sonra dört genel kaynaktan söz etmektedir ki bunlar, hem keşkul adındaki eserler için hem de yukarıda zikrettiğimiz öncü kitaplar için hiç kimsenin itiraz edemeyeceği kaynaklardır:

- 1- Kur'an-ı Kerim
- 2- Hz. Peygamber'in sünneti
- 3- Akıl
- 4- Tarih ve tecrübe⁵⁵

Bu kaynakların yanı sıra Ebû Hayyân, Fars siyaseti ve Yunan felsefesini de zikreder ve şöyle der: "Hikmet Müslümanın yitiğidir, nerde bulursa onu alır, kimde bulursa ondan ister. Çünkü hikmet, her kesin hakkıdır; o hiç kimseye ait değil, her kes ve her şey ona aittir."⁵⁶

Benzer bir tavır içinde olan el-Ebşîhî ise şöyle der: "Baktım ki, yüksek himmet sahibi pek çok âlim edebi metinler, öğütler, hikmetli sözler, tarihi olaylar, hikâyeler, fıkralar ve güzel şiirlerin yer aldığı çok sayıda eser telif etmişler. Ben de Allah'a tevekkül ettim ve her birinin kendine has meziyeti olan bu kitaplardan bilgiler derleyip *el-Mustatrafî Kulli Fennin Mustazraf* adında bir mecmua hazırladım."⁵⁷

⁵⁴ et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, *el-Basâir ve 'z-Zahâir*, Dâru Sâdir, Beyrut, t.y. I, 4-5.

⁵⁵ Tevhîdî, *a.g.e.*, I, 5-7.

⁵⁶ Tevhîdî, *a.g.e.*, I, 6.

⁵⁷ el-Ebşîhî, Muhammed b. Ahmed, *el-Mustatrafî Kulli Fennin Mustazraf*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1999, I, 17.

Çalışmamızın konusu olan Bahâuddîn el-‘Âmilî’den yaklaşık bir asır önce yaşamış olan Calâluddîn es-Suyûtî de *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât* adlı eserini kıymetli eserlerden derlediğini ifade eder.⁵⁸

İkinci bölümde “el-Keşkûl’ün Kaynakları” konusunda görüleceği gibi Bahâuddîn el-‘Âmilî de kitabını derlerken başka kaynakların yanı sıra yukarıda adı geçen edebi mecmualardan yararlanmıştı. Daha sonraki keşkûllerde ise en çok yararlanılan kaynakların başında ‘Âmilî’nin *el-Keşkûl’ü* gelmektedir.

3. Tam bir konu tasnifinin olmaması

İbn Kuteybe ve İbn Abdi Rabbih, eserlerinde bilgileri konu ve içerik bakımından birbirine yakın olanları aynı bölüme yerleştirdiklerini ifade ederken⁵⁹ bazıları ise konu tasnifi yapmadıklarını söylemektedir. Mesela İbrahim b. Ali el-Husrî topladığı bilgileri tasnif etme işine önem verdiğini, kimi zaman konuları birbirine bağladığını kimi zaman da serbest bıraktığını söyler.⁶⁰

Çalışmamızın konusu olan el-Keşkûl’ün müellifi Bahâuddîn el-‘Âmilî de, konuların tasnif edilmeyecek kadar çok olması sebebiyle eserini ipi kopmuş tesbih gibi dağınık bıraktığını ifade eder.⁶¹

4. Her kesime hitap etmeleri

Konularının çok çeşitli olması, ahlak ve dinlendirme gibi amaçlarının olması, bu tür eserlerin her kesimden insana hitap etmesine imkân veriyor. Bu konuda İbn Kuteybe der ki: Bu kitabımın dünya ehline değil sadece ahiret ehline, avama değil sadece havassa, yönetilenlere değil sadece yönetenlere hitap etmesini doğru bulmam. Bu kitapta herkes payına düşeni alacaktır. ... Bu, üzerinde her türlü

⁵⁸ es-Suyûtî, Celâluddîn, *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003, s. 51.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, “ك” harfi; İbn ‘Abdi Rabbih, *a.g.e.*, I, 5.

⁶⁰ el-Husrî, *a.g.e.*, I, 22.

⁶¹ el-‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 4.

lezzet ve yemek bulunan bir sofraya gibidir, kim hangisini isterse ondan yer.⁶²

İbn ‘Abdi Rabbih de bu konudaki kitabının ne avama ne de havassa mahsus olduğunu bildirerek⁶³ bu tarz eserlerin belli bir zümreye değil toplumun her kesimine hitap ettiğini belirtmektedir.

Edebi mecmular ve keşküllerdeki konu çeşitliliği doğal olarak muhatap ve okuyucu çeşitliliği sonucunu ortaya çıkarıyor.

5. Dini-ahlaki meselelerin yanı sıra eğlence unsurlarını da içermeleri

Her ne kadar edebi mecmualarda dini, ahlaki ve ilmi mevzular ön planda olsa da düşündürme, eğlendirme, hayrete düşürme ve güldürmenin de bu eserlerin ana konularından olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum, söz konusu eserlerin mukaddimelerinde açıkça ifade edildiği gibi kısa bir içerik incelemesinden sonra kolaylıkla tesbit edilebilmektedir.

Hemen her müellif, eserinin mukaddimesinde eserdeki bu tür malumatı meşruluğunu isbatlama ihtiyacı hissetmiştir. Bu konuda öncü şahsiyetlerden biri olan İbn Kuteybe kitabın dini ve ahlaki yönüne atıfta bulunduktan sonra şöyle der: “Güzel hikâyeleri, zekâ ürünü olan fıkraları, etkileyici ve güldürücü sözleri de ihmal etmedim. Ta ki kitapta herhangi bir eksik kalmayın ve ciddi işlerden, çalışmaktan yorulan okuyucu birazcık dinlenebilsin. Zira kulak bir müddet sonra ciddi sözler duymak istemez ve insan ruhu sıkılır. Mizah, zamanında ve yerinde olsa kötü ve yanlış bir şey değildir; ne büyük günahdır ne de küçük günahdır, inşaallah. ... Dindarlığından dolayı senin böyle şeylere ihtiyacın olmasa da, şunu bil ki başkalarının onlara ihtiyacı vardır. Yazar, sadece seni düşünmek ve senin keyfine göre yazmak zorunda değildir. ... Bu kitap bir sofraya gibidir; üzerindeki yiyecekler yiyenlerin damak tadına gibi çeşit çeşittir.”⁶⁴

⁶² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, “ك” harfi.

⁶³ İbn ‘Abdi Rabbih, *a.g.e.*, I, 6

⁶⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, “ل” sayfası.

Gerek adı geçen edebi mecmualarda gerekse keşküllerde olsun müellifler, mizah ve eğlence için dini dayanaklar ve deliller belirtme gereğini duymuşlar. Dinlenmenin önemi ve gereğine dair Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Selman el-Fârisi gibi şahsiyetlerden sözler nakleden Zemahşerî, Âl-i Davud'un Hikmetlerinden naklettiği bir sözde şöyle denmektedir:

Akıllı adam şu dört şeyi ihmal etmez: 1- Rabbiyle baş başa kalıp ona tazarruda bulunması. 2- Kendisini hesaba çekip durum değerlendirmesi yapması. 3- Hatalarını kendisine söyleyecek kadar samimi olan arkadaşlarıyla bir araya gelmesi, 4- Nefisinin arzuladığı güzel ve helal şeylerden yararlanması. Bu, diğer işlerinde kendisine destek olacak ve kendisini dinlendirecektir.⁶⁵

Keşkûl dendiğinde ismi Bahâuddîn el-'Âmilî'den sonra ikinci sırada gelen Yusuf el-Bahrânî, dertler, kederler ve yalnızlıklar gibi dünya hayatının gerçeklerinden olan sıkılan ve üzülen insanın dinlenmeye ve yenilenmeye muhtaç olduğunu belirttikten sonra İmâm Ca'fer Sâdık'tan şu sözü nakleder: "Bedenler yorulduğu gibi ruhlar da yorulur. Ruhunuzu hikmet incelikleri ile dinlendirin."⁶⁶ el-Bahrânî'nin naklettiği delillerden biri de Hz. Ali'nin şu sözdür: "İnsan kalbi bazen daralır bir şey yapmak istemez, bazen de huzurludur iş yapmak ister. Rahat ve istekli olduğunuz zamanlarda nafil ibadetleri yapın, sıkıntılı ve isteksiz olduğunuzda ise yapmayın"⁶⁷

el-Bahrânî'nin, *Enîsu'l-Musâfir ve Celîsu'l-Hâtur/el-Keşkûl*'de ele aldığı ilk konu, mizah ve şaka konusudur. "Fîmâ Varade fi'l-Mizahi ve'l-Mudâ'abe" başlığıyla açtığı bölümde şaka şakalaşma konusunda Hz. Peygamber'den ve Ehl-i Beyt'ten haberler ve şaka örnekleri nakletmektedir. Mizah ve şakalaşmanın aleyhindeki rivayetlere de yer veren el-Bahrânî, bir ara çözüm bularak fuhuş içerikli olmayan mizahta herhangi bir sakınca bulunmadığı hükmüne varır. Fakat ne ilginçtir ki, biraz sonra daha detaylı bir şekilde görüleceği üzere el-

⁶⁵ ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Rabî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr*, Muessetu'l-A'lemî, Beyrut, 1992., I, 22.

⁶⁶ el-Bahrânî, *el-Keşkûl*, I, 5.

⁶⁷ el-Bahrânî, *a.g.e.*, I, 6.

Bahrânî, cinsel fiiller ve durumların ayetlerle ifade edildiği hikâyeleri nakletmekte herhangi bir beis görmemektedir.⁶⁸

Bu tarz delillerin yanı sıra insanın tabiatındaki yorulma ve sıkılma durumu da eğlendirici ve güldürücü konuların kitaplara yerleştirilmesinde bir gerekçe olarak görülmüştür. Bu yüzden hemen her edebi mecmuada ve keşkûlde “تعب” (yorulma), “كد” (emek, çaba), “مل” (bıkma, usanma), “وحشة” (yalnızlık) ve “حزن” (üzülme) kelimelerini görmek mümkündür. Bunların karşıtı olarak da “ترويح” (dinlenme), “لهو” (eğlenme), “سلو” (teselli) ve “ضحك” (gülme) kelimelerini görüyoruz.⁶⁹

6. Aynı kavramsal temel dayanımları

Bahâuddîn el-Âmilî, el-Keşkûl’de naklettiği güzel sözleri v ilginç hikâyeleri nevâdir (نوادير) tarâif (طرائف) ve latâif (لطائف) kavramları altında toplar.⁷⁰ Edebi mecmualara baktığımızda, hemen tümünde benzer kavramların kullanıldığını görüyoruz.⁷¹ Bunların yanı sıra “نكتة” “غريب” “عجيب” “بدیع” ve “مدهش” gibi yukarıdaki kelimelerle anlamdaş ya da yakın anlamlı kelimeler de kullanılmıştır.⁷²

Mişbâl bütün bu kavramları *nâdire* kavramı altında toplamaktadır. Çünkü bu kavram, ulema tarafından daha çok kullanılmış olup klasik Arap hikâyelerini daha iyi ifade etmektedir.⁷³ Edebi mecmualarda kullanılan *nâdire*, *mulha* ve *turfa* yeni sözlüklerde anlamdaş olarak geçmektedir.⁷⁴

⁶⁸ el-Bahrânî, *a.g.e.*, III, 68.

⁶⁹ Bkz: Zemahşerî, *Rabî*, I, 20-21; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, “ل” sayfası; el-Âmilî, *a.g.e.*, I, 4; el-Bahrânî, *a.g.e.*, I, 5.

⁷⁰ el-Âmilî, *a.g.e.*, I, 4.

⁷¹ Bkz: İbn ‘Abdi’l-Berr, Yusuf b. Abdillâh, *Behcetü’l-Mecâlis ve Unsu’l-Mucâlis*, Dâru’l-Kutubi’l-İlimiyye, Beyrut, t.y., I, 35-36; el-Ebşîhî, *a.g.e.*, I, 18; el-Husri, *a.g.e.*, I, 25; et-Tevhidî, *a.g.e.*, I, 5.

⁷² Yaktîn, Said, *el-Kelâm ve’l-Haber Mukaddime li’s-Serdi’l-‘Arabî, el-Merkezu’s-Sekâfiyyu’l-‘Arabî*, Beyrut, 1997, s. 160; Mişbâl, Muhammed, *Belâgatü’n-Nâdire*, Dâru Cusûr, Tanca, 2001, s. 9.

⁷³ Mişbâl, *a.g.e.*, s. 10.

⁷⁴ Mişbâl, *a.g.e.*, s. 9.

Şiirde olduğu gibi Arap nesri de çeşitli aşamalardan geçmiştir. Birinci aşama haber/hadis aşamasıdır. Zira Araplar önceki nesillerden aldıkları bilgileri ve edebi malzemeleri sonraki nesillere rivayet ve haber yoluyla yani sözlü olarak aktarmışlardır. ‘Amr b. Bahr el-Câhız, İbn Kuteybe ed-Dîneverî ve Ebu’l-Ferec el-İsfahânî gib zatların çalışmaları *nâdire* kavramının öne çıktığı aşamaya geçildi.⁷⁵

“ندر”: Kelime anlamı düşmek, farklı ve aykırı olmak demektir. *Nâdir söz* dendiğinde aykırı ve farklılığından dolayı görünen ve ortaya çıkan söz kastedilmektedir.⁷⁶ Bazı âlimler, *nâdireyi* şaşırtan söz olarak tanımlamaktadırlar.⁷⁷

“لطف”: İnce, küçük, yumuşak demektir. *Latîf söz* dendiğinde, anlamı kapalı ve gizli söz kastedilmektedir.⁷⁸

“نکت”: Sopa veya taş gibi bir şey ile yere vurup iz bırakmak ve bulunduğu yerin renginden farklı olan küçük iz ya da nokta demektir.⁷⁹

“طرف”: Hoş, yabancı ve yeni demektir.⁸⁰

Başta *nâdire* olmak üzere bu kavramların sözlük anlamlarına baktığımızda “kapalılık, gizlilik, hoş olmak, etkileme, yenilik, yabancılık ve ilginçlik” anlamlarının öne çıktığını görüyoruz. Edebi eserler ve metinlerin arkasında bu hususların olması, insanın tabiatındaki merak olgusu ve yeni, farklı ve güzel olana ilgisiyle açıklanabilir. Bu merak ve ilginin karşılık bulması ise tatmin, şaşkınlık, gülme ve eğlenme şeklinde neticelenir.

⁷⁵ es-Safedî, Rekân, *el-Fennu'l-Kasâsî fi'n-Nesri'l-'Arabî*, Vezâretu's-Sekafe, Dimaşk, 2011, s. 180.

⁷⁶ İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y., VI, 4382.

⁷⁷ el-Medenî, Ali Sadruddîn b. Ma'sûm, *Envâru'r-Rabî' fi Envâ'i'l-Bedî'*, Matba'atu Nu'mân, Necef, 1968, V, 338.

⁷⁸ İbn Manzur, *a.g.e.*, V, 4036.

⁷⁹ İbn Manzur, *a.g.e.*, VI, 4536.

⁸⁰ İbn Manzur, *a.g.e.*, IV, 2657.

7. Konu ve amaç bakımından aralarında paralellikler olması

Konu ve amaç bakımından her ne kadar keşküllerle edebi mecmualar arsında tam bir örtüşme yoksa da aralarında önemli paralelliklerin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Konu bakımından en önemli ortak yönleri, söz konusu eserlerin tümünde *nevâdir* yani eşine az rastlanan, şaşırtıcı, etkileyici, güldüren, düşündüren mensur ve manzum metinler ihtiva etmeleridir.

Bu eserlerde öne çıkan diğer bir konu ve amaç ahlak ve ahlaki bakımdan okuyucuyu eğitmektir. Nakledilen hikâyeler, güzel sözler ve mevzelerle okuyucuyu güzel ahlaka yönlendirmek ve kötü ahlaktan uzaklaştırmak amaçlanmaktadır. Edebi mecmuaların başlıca örneklerinden olan *'Uyûnu'l-Ahbâr'*ın müellifi İbn Kuteybe mukaddimede der ki: “Konusu, Kur’an, Hadis, dini hükümler, helal ve haram bilgisi olmasa bile, bu kitap kıymetli bilgiler ihtiva eder, güzel ahlaka yönlendirir, kötülük ve çirkinlikten sakındırır. İşleri güzel bir şekilde yapmaya, tedbirli ve planlı olmaya, yönetimde iyiliğe ve yeryüzünü imar etmeye teşvik eder. Allah’a götüren yol bir tane değildir; iyilik sadece teheccütte, oruçta ve helal-haramı bilmekte değildir. O’na götüren yollar çoktur. İyilik yolları çok ve geniştir. İnsanın dinin iyi olması, dünyasının iyi olmasına bağlıdır. Dünyanın iyi olması, yöneticinin iyi olmasıyla mümkündür. Yöneticinin iyi olması ise -Allah’ın yardımıyla- iyi rehberliğe ve yönlendirmeye bağlıdır.”⁸¹

el-Keşkûl' de pratik olsun teorik olsun ahlaka dair pek çok bilgiye yer veren ve mevzeler nakleden Bahâuddîn el-’Âmilî ise şöyle der: “(Bu kitapta) öyle öğütlere yer verdim ki, taşlara ve yıldızlara okunsa, taşlar etkisinden parçalanır, yıldızlar ise yerinden fırlar.”⁸²

Amaç bakımından meseleye baktığımızda başlıca ortak yönleri, okuyucuyu yorgunluk, bıkkınlık ve sıkıntıdan kurtarmaktır. Bu amaç,

81 İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, “ي” sayfası.

82 el-’Âmilî, *a.g.e.*, I, 3.

söz konusu eserlerin hemen tümünde vardır.⁸³ ‘Âmilî, bu amacı *el-Keşkûl*’ün mukaddimesinde şöyle dile getirir: “Öyleyse kendini onun bahçelerine at, pınarlarından kana kana iç, bahçe ve bostanlarından doya doya ye, güneşinden hikmet nurlarını devşir, dört elle ona sarıl, onu kaba ve katı kalpli kimselere bırakma. Ta ki o ve kardeşi (*el-Mihlât*) yalnızlıkta, sıkıntıda, evde ve yolculukta sana dost, arkadaş, teselli kaynağı ve sohbet arkadaşı olsun.”⁸⁴

Konu ve amaç bakımından bu eserlerin ortak olan yönlerinden biri de eğlence ve eğlendirmektir. İlginç hikâyeler (nevâdir), fıkralar, bilmece ve hazır cevaplar, öne çıkan eğlence unsurlarındandır. Burada dikkat çekici olan hususlardan biri de müstehcen durumlar ve cinsel ifadelerin de bir eğlence unsuru olarak görülmesidir.

Klasik Arap nesri tenkidi alanındaki çalışmaları ile tanınan Heysem Serhân der ki: Klasik Arap edebiyatında cinsellikle alakalı azımsanmayacak derecede malzeme bulunmasına rağmen, bu konuda aynı nisbette bir tenkit ve değerlendirme geleneği oluşmamıştır. Başka bir ifade ile kültürümüz, cinsel hikâyelerin, şiirlerin ve sözlerin üretilmesine izin vermiş fakat onların değerlendirilmesine müsaade etmemiştir.⁸⁵

Fi'n-Nisâ', Mufâharatu'l-Cevâri ve'l-Ğilmân ve *el-Kıyân* adlı risaleleri ile ‘Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255/869) bu konuda öncü kişi olarak kabul edilmektedir. Daha sonra gelen ve aynı alanda çalışan her âlim, el-Câhız’ın bu eserlerine başvurma onlardan yararlanma ihtiyacını hissetmiştir.⁸⁶

Başta Harun Reşid olmak üzere Abbasi halifelerinin cinsel tatmin alanlarını genişletmeleri, saraylarda çok sayıda cariye ve köle bulundurmaları, önceki dönemlerle karşılaştırılmayacak nisbette hem

⁸³ Bkz.: Zemaşerî, *Rabî'*, I, 20; el-Ebşihî, *a.g.e.*, I, 18; el-Husri, I, *a.g.e.*, I, 23; el-Bahrâni, *a.g.e.*, I, 5; el-Kâsimî, Muhammed Said b. Kâsim, *Sefinetu'l-Ferec fîmâ Hebbe ve Debbe ve Derec*, s. 25.

⁸⁴ el-Âmilî, *a.g.e.*, I, 3.

⁸⁵ Serhân, Heysem, *Hitâbu'l-Cins Mukârebât fî'l-Edebi'l-Ârabiyyi'l-Kadîm*, el-Merkezu's-Sekâfiyyu'l-'Arabî, Beyrut, 2010, s. 93.

⁸⁶ Serhân, *a.g.e.*, s. 94.

toplumda hem de edebiyatta cinsel ve müstehcen konularının artmasına neden olmuştur.⁸⁷

'*Uyûnu'l-Ahbâr* adlı eserinin dördüncü cildini *en-Nisâ'*: *Ahlâkahunne ve Halkuhunne vemâ Yuhtârû Minhunne vemâ Yukrehu* (Kadınlar: Huyları, fiziksel özellikleri, tercih edilen kadınlar ve tercih edilmeyenler) şeklinde adlandıran İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) de bu konudaki öncü âlimlerdendir. İbn Kuteybe, kitabında yer alan müstehcen durumlar ve cinsel ifadeler hakkında der ki: Eğer kitapta müstehcen bir olay veya cinsel organ adı ile karşılaşırırsan utanıp da yüzünü çevirme. Çünkü günah olan bu değil, bu ifadelerle insanlara sövmek, onlara iftira etmek, yalan söylemek ve gıybet etmektir. Zira Hz. Peygamber (s) de "Kim Cahiliye dönemi anlayışıyla soyu ile övünürse, ona 'Babanın tenasül organını yiyessin!' deyin ve bunu mecaz anlamda değil hakiki anlamda söyleyin." hadisinde cinsel organ adını kullanmıştır.⁸⁸

Cinsel kelimeler kullanma bakımından Hz. Peygamber (s), Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali'den örnekler veren İbn Kuteybe, bu tarz kullanımlarla Cerîr ve Farazdak'ın şiirlerindeki müstehcen kullanımları arsında fark olduğunu belirterek şöyle der: "Onların şiirlerinde kız kardeşler, anneler ve iffetli kadınlara dil uzatma vardır. İki arsındaki farkı iyi anla. Ben sana demiyorum ki, bütün sözlerin böyle olsun, daima bu konuları konuş. Benim uygun gördüğüm, bunları nakletmektir. ... Benim istediğim, riya ve yapmacık tavırlardan kurtulmak için Selef-i Salihîn gibi bu sözleri az kullanmaktır. Sanma ki, bu büyük insanlar o sözlerinden dolayı günahkâr oldular, sen ise takvandan dolayı onlardan uzak durdun!"⁸⁹

Öyle anlaşılıyor ki İbn Kuteybe, belli ölçülerde örfün ve edebin dışına çıkmakta önemli bir sakınca görmemektedir. Bu durum nahiv kaideleri için de geçerlidir. Bazı hikâyelerde ve güzel sözlerdeki i'raba aykırılık söze bir tat ve güzellik kattığını, i'rab kurallarına

⁸⁷ el-Muneccid, Salâhuddîn, *el-Hayâtu'l-Cinsiyye 'inde'l-Ârab, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid*, Beyrut, 1975, s. 99-102.

⁸⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, "ج" sayfası.

⁸⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, "م" sayfası.

uyulduğunda bu estetiğin kaybolduğunu belirten İbn Kuteybe der ki: “İ‘rab kurallarına aykırı metinler aktarmamızı, kasten yaptığımız ve genel geçer kural olarak gördüğümüz şekilde anlamamalı ve senden de aynı yanlışı istediğimiz tarzında düşünmemelisin.”⁹⁰

Ebu’l-Ferec el-İsfahânî’nin (ö. 356/967) *el-Eğânî* adlı eseri, en çok cinsel ve müstehcen metin ihtiva etmek bakımından birinci sırada gelmekle birlikte, İbn Tayfûr (ö. 280/893), Ebû Hayyân et-Tevhidî (ö. 414/1023), Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1109), Muhammed b. Ahmed el-Ebşîhî (ö. 850/1446) ve benzeri pek çok alim eserlerinde cinsel içerikli metinlere yer vermişlerdir.⁹¹ Başta Tefsir, Hadis ve Fıkıh olmak üzere pek çok alanda yüzlerce eser telif eden Celâluddîn es-Suyutî (ö. 911/1505) cinsellik ve cinsel konularla alakalı on dört civarında kitap ve risale yazmıştır.⁹²

Arap-İslam kültüründe dinî esaslara ve toplumun örfüne aykırı cinsel içerikli pek çok hikâye ve şiir gizli gizli yayılmıştır.⁹³ Yönetici kadrolardaki bozulmalar, halka da yansımış, içki ve uyuşturucu gibi kötü alışkanlıkların yanı sıra cinsel yozlaşmalar da yaşanmıştır. Bu durumdan cesaret alan kimi yazarlar ise kitaplarında toplumun kabullenmekte zorlanacağı metinlere yer vermişlerdir.⁹⁴ Esasında bu, Müslüman toplumlara mahsus bir durum olmayıp diğer toplumlarda da mevcuttur. Hint kültüründeki *kama sutra* (zevk bilgisi/kitabı) kavramı bunun örneklerindedir.⁹⁵

Arap edebiyatındaki bu gerçeğin keşküllerde de yer aldığını ve devam ettiğini görüyoruz. Bahâuddîn el-‘Âmilî, *el-Keşkûl*’ünde buna dair örneklerle yer vermektedir.⁹⁶ Hatta aktardığı metinler arasında

⁹⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, “a” sayfası.

⁹¹ Serhân, *a.g.e.*, 106-112.

⁹² Serhân, *a.g.e.*, 162.

⁹³ Serhân, *a.g.e.*, 143.

⁹⁴ Zeydân, Corci, *Târîhu Âdâbi’l-Luğati’l-‘Arabîyye*, Dâru’l-Hilâl, Kahire, t.y., III, 392.

⁹⁵ Renou, Louis, *Âdâbu’l-Hind*, Çev: Henri Zugayb, Menşurât ‘Uveydât, Beyrut, 1989, s. 58.

⁹⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 18, 363, 446.

eşcinsel hikâyeleri⁹⁷ ve cinselliğin hadislerle ifade edildiği metinler bile vardır.⁹⁸

Bu tarz metinlerde dikkat çeken ve tartışmaya neden olanı cinsel durum ve olayların ayet ya da hadislerle ifade edilmesidir. Yusuf el-Bahrâni'nin *el-Keşkûl*'ünde, hamr (içki) ve mucûn (fuhuş) şairi olarak tanınan Ebû Nuvâs'tan (ö. 199/813)⁹⁹ naklettiği bir hikâyede cinsel durumların ifadesinde ayetler kullanılmıştır.¹⁰⁰ Benzer örnekler Râğıb el-İsfahâni'nin kitaplarında da vardır.¹⁰¹

Adı keşkûl olmadığı halde tam bir keşkûl niteliğinde olan *Sefînetu'l-Ferec fîmâ Hebbe ve Debbe ve Derec* adlı eserde de benzer bir durum söz konusudur. Kitabı tahkik etmek için çalışmaya başlayan Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, içindeki müstehcen bilgilerden dolayı tahkikten vazgeçip tehzib etme yoluna gider. Yusuf konu ile alakalı şu değerlendirmeyi yapar: “Kitap tam ismine göredir. Kitapta kıymetli kıymetsiz, faydalı faydasız, kabul edilebilen kabul edilemeyen, söylenebilen söylenemeyen, kayda değer olan ve olmayan pek çok bilgi var. Ben kitabı böyle gördüm. Uzun uzun düşündüm, kitabı tahkik etmek istedim fakat kitapta gördüğüm müstehcen muhteviyat beni korkuttu. Öyle şeyler vardı ki ancak samimi ortamlarda söylenebilir, hatta hiç söylenemez. Anlatılması doğru olmayan bir bilgi, nasıl kitaplaştırılıp neşredilecekti?! ... Dolayısıyla onu tehzib etmekten, akla, dine ve ahlaka aykırı olan metinleri atmaktan başka bir yol yoktu. Ben de öyle yaptım ve kitabın yaklaşık dörtte birini attım.”¹⁰²

⁹⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 433.

⁹⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 440.

⁹⁹ Zeyyât, Ahmed, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, t.y., s. 273.

¹⁰⁰ el-Bahrâni, *a.g.e.*, III, 68.

¹⁰¹ el-İsfahâni, Huseyn b. Muhammed er-Râğıb, *Muhâdârâtu'l-Udebâ'*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1960, II, 272.

¹⁰² Yusuf, Muhammed Hayr Ramazan, *a.g.e.*, s. 7-8.

Son zamanlarda bazı internet sitelerinde bu konu bir Şii-Sünnî meselesi olarak gündeme getirilerek tartışma konusu yapılmaktadır.¹⁰³ Oysa bu mesele belli bir mezhebe mahsus olmayıp, hemen her mezhepten âlimde bu durumu görebiliriz. Bir Mutezilî olan Câhız'ın eserlerinde müstehcen metinler görmek mümkün olduğu gibi Şii bir âlim olan Bahâuddîn el-'Âmilî ve Sünnî bir âlim olan Râğîb el-İsfahânî'nin eserlerinde de görmek mümkündür.

Bu türden hikâye ve şiirlere baktığımızda, günümüz müslüman toplumlarında dile getirilmesi ve yazılması ayıp sayılan ve ahlaka aykırı olan metinler olduğunu görüyoruz. Hele hele bu mevzularda ayet ve hadislerin kullanımı iğrendirici bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. En samimi ortamlarda bile dile getirilmesi imkânsız gibi görünen ve küçük düşürücü olan bu tür bilgilerin, son derece saygın ve yıldız şahsiyetler olan ulemanın kitaplarında yer almasını yadırgamamak mümkün değildir.

E. Keşkûller ile Edebi Mecmualar Arasındaki Farklar

Yukarıda görüldüğü gibi, her ne kadar keşkûllerle söz konusu edebi mecmualar arasında farklı yönlerden önemli benzerlikler var ise de yüzde yüz eşit olduklarını söylemek mümkün değildir. Aradaki belirgin farklar şunlardır:

1. İlmi konular ve tartışmalar ihtiva etmeleri

Edebi mecmualarda, hikâye, mesel ve şiir gibi edebi metinlere yer verilirken, keşkûllerde bunların yanı sıra tefsir, hadis gibi dini ilimlerle birlikte tıp, mühendislik, astronomi, sihir, tılsım gibi beşeri alanlardan de bilgilere yer verilir. İlmi çevrelerde ya da halk arasında tartışma konusu olan meseleler de keşkûllerde ele alınır. Müelif konu ile alakalı görüşünü keşkûlde ifade etme imkânı bulur.

¹⁰³ <http://www.dd-sunnah.net/forum/showthread.php?t=28963>;
<http://www.alhak.org/vb/showthread.php?t=30953>.

Bunların dışında keşküllerde güncel ve ilginç bilgiler de bulmak mümkündür. Mesela el-Kâsimî, yıllarca uyuyan bir genç kız,¹⁰⁴ sol elden ziyade sağ elin çok kullanılmasının sebebi,¹⁰⁵ Paris kütüphanesi özellikleri,¹⁰⁶ ay tutulması konusunda hurafeler ve adetler,¹⁰⁷ gibi güncel ve dikkat çekici çok sayıda bilgiye yer verir. Aynı şekilde el-Bahrânî, gökkuşağı,¹⁰⁸ deprem,¹⁰⁹ Cebel-i ‘Âmil’deki beldelerin isimleri¹¹⁰ gibi konularda bilgiler nakleder. Benzer konular el-‘Âmilî’nin el-Keşkûl’ünde de var, fakat sonraki bölümlerde bunları detaylı bir şekilde ele alacağımız için oradan örnekler vermedik.

Bu yönüyle baktığımızda keşkülleri tek sayılı bir dergi olarak nitelemek çok da yanlış olmaz.

2. Tasavvufi yönlerinin olması

el-‘Âmilî’nin *el-Keşkûl*’ü başta olmak üzere bütün keşküllerde tasavvufi bilgiler vardır. Fakat mezkûr edebi mecmuların çoğunda bu konuda bilgiler görmek neredeyse imkânsızdır. Tasavvuf tarifi, nefis çeşitleri ve halleri gibi teorik tasavvufu alakalı bilgilerin yanı sıra menkıbeler ve sûfilerin hikâyeleri keşküllerde yer alan konuların başında yer alır.

3. Muhdes/mustahdes metinler ihtiva etmeleri

Kimi edebiyat tarihçileri tarafından *inhitât* (çöküş) dönemi olarak nitelenen 1258-1798 arasındaki dönemde¹¹¹ önceki dönemlerden farklı şiir türleri ortaya çıktı. Klasik *ağrâdu’ş-şi’r* (şiirde konu-amaç) esasına dayalı olmayan ve Memlûklular ile Omsalılar döneminde

¹⁰⁴ el-Kâsimî, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁰⁵ el-Kâsimî, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰⁶ el-Kâsimî, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁰⁷ el-Kâsimî, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁰⁸ el-Bahrânî, *a.g.e.*, I, 314.

¹⁰⁹ el-Bahrânî, *a.g.e.*, I, 315.

¹¹⁰ el-Bahrânî, *a.g.e.*, I, 333.

¹¹¹ el-Fâhûrî, Hannâ, *el-Câmi’ fi Târîhi’l-Edebi’l-‘Arabî el-Edebu’l-Kadîm*, Dâru’l-Cil, Beyrut, 1986, s. 1024.

ortaya çıkan bu şiir türlerine kategorik olarak *el-eş'âr el-mustahdese*¹¹² ya da *el-muhdese*¹¹³ adı verilmektedir. Şiirde yeni türler olarak anlayabileceğimiz bu kavramın kapsamına şiirde ebced hesabı ile tarih koyma, sadece noktasız ya da noktalı harflerden oluşan şiirler, her kelimesi aynı harf ile başlayan şiirler ve manzum bilmeceler gibi klasik dönemde olmayan şiirler girmektedir.¹¹⁴

Keşküller de bu dönemde ortaya çıkan eserler oldukları için doğal olarak klasik dönem edebi mecmualarının içermediği bu tarz şiirler, yoğun bir şekilde içinde barındırmaktadır.

¹¹² Emin, Bekrî Şeyh, *Mutâla'ât fi 'ş-Şi'ri'l-Memlûki ve'l-'Usmâni*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986, s. 161.

¹¹³ er-Râfi'î, Mustafa Sâdik, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, Mektebetu'l-Îmân, Kahire, 1997, II, 141.

¹¹⁴ Emin, Bekrî Şeyh, *Mutâla'ât fi 'ş-Şi'ri'l-Memlûki ve'l-'Usmâni*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986, s. 161-288.

II. BÖLÜM BAHÂUDDÎN el-ÂMİLÎ ve el-KEŞKÛL'Ü

Bahâuddîn el-'Âmilî'nin Hayatı ve Eserleri

A. Bahâuddîn el-'Âmilî'nin Hayat Hikâyesi

Tam adı Muhammed b. İzzuddîn Huseyn b. Abdussammed el-'Âmilî el-Cebe'î el-Hârisî el-Hemedânî olan Bahâuddîn el-'Âmilî'nin künyesi Ebu'l-Fadl, lakabı ise Bahûddîn kelimesine nisbet olarak el-Bahâî'dir. Araplar onu çoğunlukla Bahâuddîn el-'Âmilî şeklinde zikrederken, Fars ilim ve kültür çevrelerinde daha çok Şeyh Bahâî / Bahâyî şeklinde adlandırılır.¹ Bu adlandırma, Farsçadaki şiir üslubundan kaynaklanıyor olsa gerek. Çünkü İranlı şairler, şiirlerinde kendi isimlerinin dışında mahlas olarak başka bir isim de kullanırlar. Aynı durum Türk edebiyatında da söz konusudur. Mesela Kanuni Sultan Süleyman'ın şiirlerindeki mahlası Muhibbî'dir.²

Bahâuddîn Muhammed b. Huseyn el-'Âmilî, 1547 yılında Ba'labek'te doğdu, yedi yaşında iken babası ile birlikte İran'a göç etti. 1583 yılındaki hac seferine kadar hatırı sayılır bir seyahati olmadı. Hac dönüşünde Mısır, Kudüs, Dımaşk ve Halep'i ziyaret etti. Oralardaki ulema ile ilim ve fikir teatisinde bulundu. 1585 yılında İran'a dönüp İsfahan'a yerleşti ve orada Şah Abbâs tarafından Reîsu'l-Ulemâ' / Şeyhu'l-İslâm olarak görevlendirildi. İsfahan'da vefat etti, fakat vasiyetine binaen, günümüzde Meşhed olarak bilinen Tus'ta defnedildi.³

¹Brown, Edward, *Târih-i Edebiyat-ı İran*, Çev. Behram Mikdâdî, İntişarât-ı Morvarid, Tahran, 1369, II, 373

² Cevdet, Ahmed, *Kâmûs-i Türkî*, İst., 1317, s. 1310.

³ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifin*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1986, III, 251; ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 2002, VI, 102; Abbâs, Delâl, "eş-Şeyh Bahâuddîn el-Âmilî Fakihen Muceddiden ve Şâiran İrfâniyyen" *el-Minhâc* Dergisi, Sayı: 30, 2003, s. 170.

Hem halk nezdinde hem de idari ve ilmi çevrelerdeki etkinliği sebebiyle yaşadığı döneme damgasını vuran Bahâuddîn el-'Âmilî'nin vefatı derin bir üzüntüye neden olmuştur. Cenaze merasimine on binlerce kişi katılmış ve Şiîlere göre önemli dinî mekânlardan olan Sekizinci İmâm Rızâ'nın mezarına yakın bir yerde defnedilmiştir.⁴ Onun vefatından müteessir olan kimseler yazdıkları mersiyeyle bunu dile getirmişlerdir.⁵ Mezar taşına da kısa hayat hikâyesinden sonra şu beyitler yazılmıştır:

شَمْسٌ لِّغُلُومِ بَهَاءِ الدِّينِ وَالْحِكْمِ مَنْ كَانَ بَاهِيَ بَهَاءِ الْفُرْسِ
لَمَّا تُوفِّيَ أَصْبَحَا نُورُ الْهُدَى وَضِيَاءُ الدِّينِ قَدْ
لُوشِنَتْ ذِكْرَى لَهُ فِي عَامِ رِحْلَتِهِ فَادُّكُرْ «مَسَى وَبَهَاءِ الدِّينِ

“مَسَى وَبَهَاءِ الدِّينِ قَدْ دَهَبَا” cümlesindeki “بهاء” kelimesi hemzesiz olarak okunduğunda, cümlenin ebced hesabıyla karşılığı, ‘Âmilî’nin vefat tarihi olan hicri 1031 yılına denk gelmektedir.⁶

B. ‘Âmilî’nin Yaşadığı Dönemdeki Siyasi ve Sosyal Ortam

Bahâuddîn el-'Âmilî'nin yaşadığı dönemde İran ve çevresinde Safevî devleti hüküm sürmekteydi. Safevî devleti miladi 16. yüzyılda, hükümler alanını İran'ın dışına taşıyan Müslüman-Şiî bir devlet idi. Şiîliği sadece bir mezhep olarak benimsemekle kalmayan Safevîler, buldukları yerlerde dinî ve siyasi egemenliklerini yaymak ve kökleştirmek için büyük çaba harcadılar.⁷

Safevî padişahlarının en dindarı olan Şah Tahmasb henüz önemli bir kısmı Sünnî olan İran halkını Şiîleştirmek için din ulemasına her

⁴ Nefisî, Saîd, *Kulliyat-ı Eş'âr u Âsâr-i Şeyh Bahâî*, Neşr-i Çekâme, Tahran, 1372, s. 57.

⁵ el-Hansârî, Muhammed Bâkır, *Ravdâtu'l-Cennât*, ed-Dâru'l-İslâmiyye, Beyrut, 1991, VII, 61.

⁶ Nefisî, *a.g.e.*, s. 58.

⁷ Abbâs, Delâl, *Bahâuddîn el-Âmilî Edîben ve Fakihan ve Âlimen*, Dâru'l-Hivâr, 1995, s.23.

türlü desteği verdi ve İran dışında yaşayanları oraya çekmek için bütün gücünü kullandı. Şah Tahmasb'ın bu siyaseti neticesinde Necef ve Cebel-i 'Âmil gibi çevre bölgelerden pek çok âlim İran'a göç etti. Cebel-i 'Âmil'den göç edenlerden biri de Bahâuddîn el-'Âmilî'nin babası Huseyn b. Abdussammed idi.⁸

Bahâuddîn el-'Âmilî, İslam dünyasının Şîî ve Sünnî diye keskin bir bölünme içinde olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bir tarafta Sünnîliğin temsilcisi olan Osmanlı devleti diğer tarafta ise Şîîliği temsil eden Safevî devleti. Her iki tarafın da çıkarımı, diğerinin uzağında gördüğü bu dönemde sosyal gruplar arasında da derin kamplaşmalar ve aşırılıklar söz konusu idi. Bu dönemde İran'da insanlar itidal çizgisinin çok uzağında yer alıyorlardı. Mezhep ve meşrep konusunda taassup ve ayrışma, gruplarla münhasır kalmayıp her grubun kendi içinde de alt gruplar ve fırkalaşmalar baş göstermişti. Filozoflar meşşâî ve işrâkî, fakihler akılcı ve nakilci, sufiler Kızılbaş, Nimetullahçılar, Haydarcılar ve Meş'uzcular gibi gruplara bölünmüştü. Bunlardan her biri, karşısındaki grubu nifak ve küfür ile suçlamakta ve rakip grubu ortadan kaldırmak için sözlü ve fiili çalışmadan geri durmuyordu.⁹

İşte böylesi çalkantılı ve zorlu bir dönemde yaşayan Bahâuddîn el-'Âmilî, yetmiş yıla yaklaşan ömrü boyunca aşırılıklardan uzak durmuştur. Bir yanlış gördüğünde, muhatabının sufi, fakih veya şeyhülislam olmasına bakmaksızın eleştirmekten ve itidale çağırmaktan geri durmamıştır. Bununla birlikte hakikat ve ilme olan bağlılığı ile taassubun her kesimi kapladığı bir ortamda mutedil duruşu ile Amilî, hem hayatında hem de vefatından sonra her kesimden takdir görmüş ve sevilmiştir.¹⁰

⁸ Abbâs, Delâl, a.g.e.,s. 43.

⁹ Abbâs, Delâl, s. 69.

¹⁰ Abbâs, Delâl, s. 75-76.

C. Bahâuddîn el-’Âmilî’nin İlmî ve Fikrî Kişiliği

İran’a yerleşen Cebel-i ‘Âmil muhacirlerinin ikinci neslini temsil eden ‘Âmilî, Arapçayı ve Farsçayı çok iyi bilen ve kullanan bir âlimdir. *es-Samediyye fi’n-Nahv* adlı eseriyle Arap dili alanında, *Câmi-i Abbâsî* adlı eseriyle de fıkıh alanında yeni bir yöntem uygulamış ve bu iki alandaki konuların rahat anlaşılmasını sağlayarak ilmin geniş halk tabanına yayılmasını hedeflemiştir. ‘Âmilî, Arap şiirinin vezinlerinden olan *Habebveznini* Farsça şiirlerinde kullanarak Fars edebiyatına, Fars şiirinin türlerinden olan *dubeyt* ve *rubaiyi* Arapça şiirlerinde kullanarak Arap edebiyatına yeni bir tarz kazandırmıştır.¹¹

İslam dünyasının Şîi ve Sünnî diye derin bir ihtilaf içinde olduğu bir zamanda ‘Âmilî, dinî hoşgörü konusunda babasının yolunu izlemiş, mezhep taassubu ve tek yönlü düşünce ve davranışlardan uzak durmuştur. Bu durum, eserlerinin yanı sıra seyahatleri sırasında Mısır, Dimaşk, Halep ve Kûdüs’te görüştüğü Sünnî ulema ile olan diyaloglarında ve ilişkilerinde açık bir şekilde görülmektedir. Şîiliğini gizlemeyen ‘Âmilî, Sünnîlerle olan ilişkisinde saygıyı esas almış ve onlara karşı sertlik ve şiddete dayalı bir dil kullanmamıştır.¹²

Cebel-i ‘Âmilî’den İran’a göç eden âlimlerin İran’daki dinianlayış üzerinde önemli ve olumlu etkisi olmuştur. ‘Âmilî, hadis ilmini İran’da yayan ilk âlim olarak kabul edilen babası Huseyn b. Abdussammed’in yolunu izleyerek hadis ve fıkıh ilmi ilgili pek çok çalışma yapmıştır. Cebel-i Amilî’den göç eden ulemanın genel tavrı ve yaklaşımı böyle olunca İran’daki aşırı sufiliğin egemen olduğu dinî anlayış, fıkıh merkezli bir anlayışa dönüşmüştür.¹³ Murtaza Muttahharî, bu durumu şöyle izah etmektedir: “Cebel-i Âmil ulemasının Şîi Safevî devletinin ana hatlarının oluşumunda önemli bir rolü olmuştur. Zira Safevîler tasavvufî bir anlayışa sahip idiler. Eğer

¹¹ Abbâs, Delâl, “eş-Şeyh Bahâuddîn el-Âmilî Fakîhen Muceddiden ve Şâiran İrfâniyyen” s. 171-173, , Sayı: 30, 2003.

¹² Abbâs, Delâl, *a.g.e., el-Minhâc* Dergisi, s. 171-173.

¹³ Abbâs, Delâl, *Bahâuddîn el-Âmilî Edîben ve Fakîhan ve Âlimen*, Dârü’l-Hivâr, 1995, s.67.

Cebel-i Âmil ulemasının derin fikhî anlayışı olmasaydı Safevilerin aşırı sufi yapısı itidale kavuşamazdı. Yine eğer fıkha dayalı ilim merkezleri kurulmasaydı Safevilerdeki tasavvufi anlayış Suriye ve Türkiye’deki Alevilik şekline dönüşecekti.”¹⁴

İlim çevrelerinde hemen herkesçe tanınan ‘Âmilî’nin İran’da ve Lübnan’ın bir bölümünde halk nezdinde daha farklı ve efsanevi bir kişiliği vardır. Buna göre Bahâuddîn el-’Âmilî, hak ve adalet yolunda yenilmeyen ve her şeyi bilen gerçek bir kahramandır.¹⁵ Halkla içli dışlı yaşaması ve Tefsir, Hadis, Fıkıh, Edebiyat, Matematik, Mühendislik gibi dinî ve dünyevi ilimlerin yanı sıra cifr, tılsım ve sihir gibi gizemli bilgilerin kendisine nisbet edilmesi, ona efsanevi bir kişilik kazandırmıştır. Bu yüzden ona pek çok keramet ve olağanüstü olay isnat edilmiş ve bunlar dilden dile nesilden nesile aktarılmıştır. İşte bazı örnekler:

- Halk arasında Şeyh Bahâî Hamamı olarak bilinen hamamda, aslında yedi kâse olduğuna inanılan bakır bir kâsenin bulunduğu söylenir. O kâseyi su ile doldurup başına dökken kısır kadınların çocuk sahibi olabildiğine inanılır.¹⁶

- ‘Âmilî’nin de bulunduğu bir ortamda bir aslan kafesinden kaçır. ‘Âmilî nefesini toplar ve cübbesi ile aslanın yüzünün yarısını kapatır. Bunun üzerine aslan hiç kimseye zarar vermeden çıkıp gider.¹⁷

Bu ve buna benzer hikâyelerinin de yer aldığı’’Âmilî’yi anlatan bir resim, onun vefatından 50 yıl sonra 1669 yılında Heşt Beheşt Sarayının duvarlarında çizilmiştir. Bu tür hikâyeler, günümüzde bile kalemlik gibi bazı eşyaların üzerinde resmedilmekte ve Tahran’da yaygın bir şekilde bulunmaktadır.¹⁸ Âmilî hakkındaki bu inanış o

¹⁴ Muttahhari, Murtaşâ, *el-İslâm ve İran*, Dâru’t-Ta’âruf li’l-Matbû’ât, Beyrut, 1400, s. 353.

¹⁵ el-Muhâcir, Ca’fer, “Bahâuddîn el-Âmilî Muellifen Muceddiden”, *Mecelletu’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye*, Yıl:1986, Sayı:5, s.137.

¹⁶ Nefisî, a.g.e., s. 52.

¹⁷ Nefisî, a.g.e., s. 47.

¹⁸ Abbâs, Delâl, *Bahâuddîn el-Âmilî Ediben ve Fakîhan ve Âlimen*, Dâru’l-Hivâr, 1995, s. 205-211.

kadar etkili olmuş ki, onun şiirlerini bir araya getirip neşreden İranlı araştırmacı Said Nefisî, çalışması sırasında herhangi bir zorlukla karşılaşmamasını Bahâuddîn el-’Âmilî’nin bir kerameti olarak nitelendirmektedir.¹⁹

‘Âmilî’den ders alan öğrencilerin sayısı yüzlerle ifade edilmekle birlikte²⁰ başlıca öğrencileri şunlardır: Molla Sadra olarak bilinen Sadruddîn Şîrâzî, Nizâmuddîn b. Huseyn es-Sâvecî, Zeynuddîn Alî b. Hâtem el-Bahrânî ve Molla Muhsin Feyz.²¹

‘Âmilî’nin hayat hikâyesini ve eserlerini incelediğimizde ilmi ve fikri kişiliği hakkında şu hususların öne çıktığını görüyoruz:

1. Şîlik

Bahâuddîn el-’Âmilî, hem soy olarak hem de coğrafya olarak Şiiliğin egemen olduğu bölgelerde yetişen bir âlimdir. Babası ve dedesi şîî olan ‘Âmilî’nin soyu Hz. Ali’nin yakın arkadaşlarından olan Hâris b. Abdullah A’ver el-Hemedânî’ye dayanmaktadır. Bu yüzden, kendisi ve ailesi için el-Hârisî lakabı kullanılmaktadır.²²

Lübnan’ın Sayda şehrinin kuzeyine düşen Cebel-i ‘Âmil bölgesi, suyu bol olan sarp dağların olduğu bir bölgedir. Ortaya çıktığı ilk zamanlarından itibaren orada Şîlik var olagelmıştır. Cebel-i ‘Âmil’in sakinleri, Şîî mezhebine olan bağlılıklarını günümüzde de sürdürmektedirler. Şiiliğin merkezlerinden olan Cebel-i ‘Âmil’de pek çok şîî âlim yetişmiş ve bu âlimler hicri 7. asırda başlayan İran’ın şîileşme sürecinde önemli roller oynamıştır.²³

Böyle bir ortamda doğup büyüyen ‘Âmilî de hem yaşayışında hem de eserlerinde Şiiliğe bağlılığını devam ettirmiştir. Yaşadığı dönemde şîiliğin başkenti olan İsfahan’da şeyhülislamlık yapan ‘Âmilî, yaptığı

¹⁹ Nefisî, a.g.e., s. 10-11.

²⁰ Altuncî, Muhammed, *Bahauddîn el-Âmilî*, el-Musteşâriyyetu’s-Sekâfiyye li’l-Cumhûriyyeti’l-İslâmiyyeti’l-İrânîyye, Dimaşk, 1985, s. 17.

²¹ Abbâs, Delâl, 248-249.

²² Nefisî, Said, *Kulliyat-ı Eş’ar-u Âsâr-ı Şeyh Behâî*, Neşr-i Çekâme, Tahran, 1372, s. 14.

²³ Nefisî, Said, a.g.e., s. 15.

ilmî faaliyetlerle de Şîa mezhebine önemli hizmetlerde bulunmuştur. *er-Risâltu'l-İ'tikâdiyye*, ve *Hadâiku's-Sâlihîn fî Şerh-i Sahîfeti Seyyidi's-Sâcidîn* gibi Şiilik düşüncesine mahsus eserleri olan 'Âmilî, Şîa mezhebinin inanç esaslarından olan el-Mehdî el-Muntazar hakkında da *Vesîletu'l-Fevzi ve'l-Emân fî Medhi Sahibi'z-Zaman* adında bir kaside yazmıştır.

Her ne kadar Bahâuddîn el-'Âmilî'nin şîî oluşu konusunda bir şüphe yoksa da bazı sünnî âlimler, onun, Şâfîî bir muhaddis olan Muhammed b. Muhammed Latîf Mukaddesî'nin yanında Buharî ve Müslim'in *Sahih*lerini okuyup icazet alması, Zemahşerî ve Beyzavî tefsirlerine hâşiyeler yazması, özellikle de bir tefsirin dibacesinde eseri Osmanlı padişahı III. Murad'a ithaf etmesinden hareketle Sünnî olduğunu savunmuşlardır.²⁴

'Âmilî, *el-Keşkûl*' desahabeden bahsederken hemen her yerde *radiyellâhu taâlâ anhu* ifadesini kullanır. 'Âmilî bu ifadeyi Şiîlerce eleştiriye ve hakarete maruz kalan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman için de kullanmaktadır.²⁵ Muaviye söz konusu olduğunda ise çoğu zaman sadece ismini zikr etmekle yetinse de söz konusu dua ifadesini kullandığı yerler de vardır.²⁶ Şah İsmail zamanında başlayan ilk üç halifeye sövgü uygulamasına 'Âmilî'nin etkisi ile Şah Abbâs zamanında son verilmiştir.²⁷

Bahâuddîn el-'Âmilî, Şah Abbas'ın kendisine tevdi ettiği şeyhülislamlık görevini yapmış ancak onun zındıklık anlayışını kabul etmemiştir. Evet 'Âmilî Ehl-i Beyt sevgisinde aşırı bir noktada idi ama aynı zamanda dini konulardaki itidali ile tanınıyordu.²⁸

²⁴ Kohlberg, Elon, "Bahâ' – Al-Dîn 'Amelî", *The Encyclopædia Iranica*, III, 430.

²⁵ 'Âmilî, *a.g.e.*, I, 373, 183.

²⁶ 'Âmilî, *a.g.e.*, I, 193.

²⁷ Abbas, Delâl, *a.g.e.*, 187; Felsefî, Nasrullâh, *Zendegâniy-i Şah Abbas-i Evvel, İntişârât-ı Danışgâh-ı Tehran, Tahran, 1973*, V, 5.

²⁸ El-Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlillah, *Hulâsatu'l-Eser fî A'yanî'l-Karnî'l-Hâdi 'Aşer*, el-Matbaatu'l-Vehbiyye, Kahire, 1284, III, 441.

Özellikle *el-Keşkül* çerçevesinde meseleye bakıldığında bazı şii âlimlerde olan taassubun ‘Âmilî’de bulunmadığını hatta kendisinde bazı Sünnî izleri görme imkânı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak *el-Keşkül*’de yer alan bir şiirinde bu anlayışın tersine ‘Âmilî, açıkça Hz. Ebû Bekir ve Ömer’e sövme ve hakareti savunmaktadır. Hz. Ebû Bekir ve Ömer’e sövmeyi reddeden kaynağı belirsiz bir şiiri naklettikten sonra ‘Âmilî, çok daha uzun bir şiirle ona reddiyede bulunur. Şöyle der:

*Seviyorum Emîru’l-Müminîn Ali’yi
Razı olmam Ebu Bekir ve Ömer’in sövülmesine
Kâfir olduklarını iddia etmem
Peygamber’in kızına vermedikleri için Fedek’i
Allah’tan başka kimse bilmez
Ahirete nasıl bir mazeretle geleceklerini.*

‘Âmilî buna şu şiirle cevap verir:

*Ey Vasî’yi sevdiğini iddia eden
Ebu Bekir ve Ömer’e sövmeyi reddeden
Sevgi iddiasında vallahi yalancısın
Kahr olasıca seni, yarın cehenneme gireceksin
Bu nasıl Emîru’l-Müminin sevgisi ki
Ona düşman olanlara sövmeye tereddüt ediyorsun?
Eğer söylediğinde doğru isen
Hain ve zalimden Allah’a sığın!²⁹*

el-Keşkül’ü tahkik eden Libya eski müftüsü Ahmed ez-Zâvî, ‘Âmilî’nin bu şiirine şöyle bir not düşmüş: Bu şiir diğer matbu nüshalarda bulunmamaktadır. Benim kanaatime göre bunun sebebi, Resulüllah’ın iki halifesi Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’e hakaretler içermesinden dolayıdır. Bu bölümü buraya almam, ilim emanetine olan sadakatın bir gereğidir.³⁰

2. Tasavvuf

Dervişane bir hayat yaşamaya meyilli olan ‘Âmilî, her ne kadar şeyhülislamlık görevi olsa da toplumdan ve siyasi çevrelerden uzak

²⁹ ‘Âmilî, *a.g.e*, I, 197.

³⁰ ‘Âmilî, *a.g.e*, I, 197.

durmaya özen gösteriyordu. ‘Âmilî, yöneticilerden ziyade fakirlere ve avama yakın duruyor ve seyahatlerini derviş kıyafeti ile gerçekleştiriyordu. Bu tarzdaki yaşayışı ve tasavvuf hakkındaki eserleri ile ‘Âmilî’nin önemli bir mutasavvıf olduğu konusunda hiçbir kuşku yoktur. Hatta kimi araştırmacılar onu, X. Asır İnan’ındaki en büyük mutasavvıf olarak kabul eder.³¹

Tasavvuf konusunda aşırılıkların yaşandığı tarikatların birbirini dinden uzak olmakla itham ettiği bir dönemde yaşayan ‘Âmilî, Tasavvuf ile Şeriatın bir arada götürülmesini savunmuştur.³² ‘Âmilî’nin bu konudaki çabası, İmam Gazalî’nin başlatmış olduğu fıkıh-tasavvuf ve akıl-kalb telifinin bir devamı niteliğindedir. ‘Âmilî’nin talebesi olan Molla Sadrâ da benzer bir tutum içine girerek felsefe ile din arasında uyum sağlamaya çalışmıştır.³³

el-Keşkûl’de tasavvufla alakalı çok sayıda metin mevcut ise de ‘Âmilî’nin tasavvufi görüşleri daha çok Farsça eserlerinde yer almaktadır. Özellikle *Nân u Halvâ*, *Şîr u Şeker*, *Nân u Penîr* ve *Mûş u Gorbe* adlı mesnevilerinin hemen tümü tasavvufla alakalıdır. *Nân u Halvâ*’nın girişinde şu mısralar yer almaktadır:

Ekmek-helva nedir? Makamın ve malın
Bağın bahçen, şanın, şöretin
Ekmek-helva nedir? Şu tükenmez arzuların
Kibrin ve amelsiz ilmin
Ekmek-helva nedir? Söylüyor sana aşikâr
Dünyalık için bütün bu çaban
Ekmek-helva nedir? Eşin ve çocukların
Bir zincir gibi takılı boynuna.³⁴

Tasavvuf bilmeyen fakihler ve fıkıh bilmeyen mutasavvıfların eleştirisi hakkında yazdığı *Nân u Penîr* adlı mesnevisinin girişinde ise şu ibare yer alır:

³¹ Nefisî, Said, *Kulliyat-ı Eş’ar-u Âsâr-ı Şeyh Behâî*, Neşr-i Çekâme, Tahran, 1372, s. 37-39.

³² Abbâs, Delâl, “eş-Şeyh Bahâuddin el-Âmilî Fakihîen Muceddidîen ve Şairan İrfâniyyen” s. 183, *el-Minhâc* Dergisi, Sayı: 30, 2003.

³³ Nefisî, a.g.e., s. 40.

³⁴ Nefisî, a.g.e., s. 149.

“مَنْ تَفَقَّهَ وَلَمْ يَتَّصِفْ فَقَدْ تَنَفَّقَ، وَمَنْ تَصَوَّفَ وَلَمْ يَتَفَقَّهْ فَقَدْ تَزَوَّدَ، وَمَنْ جَمَعَ بَيْنَهُمَا فَقَدْ حَقَّقَ”

Fıkıh bilip tasavvuf bilmeyen münafık, tasavvuf bilip fıkıh bilmeyen zındık, ikisini de bilen gerçek bir âlim olur.³⁵ *Mûş u Gorbe* adlı eserinde de dünyandan uzak durup ahirete yönelmeyi teşvik etmektedir.³⁶

Yukarıda adı geçen eserlerin yanı sıra ‘Âmilî’ye *Vahdetu’l-Vucûd* hakkında müstakil bir eser atfedilmiş ve hicri 1328 yılında Kahire’de basılmıştır. Ancak bu eserin ona aidiyeti konusunda ciddi şüpheler vardır.³⁷

‘Âmilî Hallâc, Beyâzid-i Bistâmî, İbn Arabî, Sühreverdî ve İbn Fârid gibi tasavvufun önde gelen şahsiyetlerinden övgüyle bahseder ve onlardan çok miktarda bilgi nakleder.

‘Âmilî’nin herhangi bir tarikata mensup olup olmadığı konusunda elimizde ciddi bilgiler olmasa da kimi araştırmacılara göre o, Nurbahşiyye veya Ni‘metullahiye tarikatına mensup idi.³⁸

3. Akfî İlimler

‘Âmilî’nin hayatı ve eserleri incelendiğinde öne çıkan boyutlarından biri de başta matematik ve mühendislik olmak üzere akli ilimlerdir. Matematik alanında *Hulâsatu’l-Hisâb*, astronomi alanında *Teşrihu’l-Eflâk* gibi müstakil eserleri olan ‘Âmilî, dinî olsun edebî olsun, diğer eserlerinde de bu tür konulara yer vermektedir. *el-Hablu’l-Metîn fi Ahkâmî’d-Dîn* adlı eserinde özellikle namaz vakitlerinin belirlenmesi ve miras taksimi konularında ‘Âmilî’nin bu yönü açıkça görülmektedir.³⁹

³⁵ Nefisî, *a.g.e.*, s. 191.

³⁶ Nefisî, *a.g.e.*, s. 211.

³⁷ Emîni, Seyyid Hasan, “Şeyh Behâyi ‘Âlim-i Bozorg-i zû-Funûn”, *Mecmû’ây-ı Makâlât: Neşriyey-i Dâhili*, yıl: 1387, sayı: 57, s. 17.

³⁸ Emîni, *a.g.e.*, s. 17.

³⁹ Abbâs, Delâl, *Bahâuddin el-Âmilî Ediben ve Fakîhan ve Âlimen*, Dârü’l-Hivâr, 1995, s. 440-444.

‘Âmilî, şeyhülislamlığı döneminde sadece dini konular bakımından hizmet vermiyordu, ondan daha çok medrese, cami ve kamu kurumlarının tasarım ve imarı ile ilgileniyordu.⁴⁰ ‘Âmilîel-Câmi ‘u’l- ‘Abbâsî ile fıkıh alanında, *es-Samediyye fi’ n-Nahv* ile nahiv alanında uygulamış olduğu kolay öğretim yöntemini matematik alanında *Hulâsatu’l-Hisâb* adlı eserinde tatbik etmiştir.⁴¹

Dönemin önemli kitaplarından olan *Hulâsatu’l-Hisâb*, farklı yerlerde defalarca tabedilmiş ve Farsça, Almanca ve Fransızca gibi dillere tercüme edilmiştir. Kitabın elliden fazla yazma nüshasının bulunması da onun tabedilmeden önce de elden ele dolaşan bir eser olduğunu göstermektedir.⁴²

D. Bahâuddîn el-’Âmilî’nin Eserleri

Zû Funûn olarak nitelenen⁴³ yani muhtelif ilim dallarında söz sahibi olan Bahâuddîn el-’Âmilî, pek çok alanda onlarca eser telif etmiştir. ‘Âmilî’nin eserleri konusunda biyografi ve teracim kitaplarında farklı bilgiler yer almaktadır. İranlı araştırmacı Muctebâ Rahmandust, bu konudaki kafa karışıklığını gidermek ve ‘Âmilî konusunda araştırma yapmak isteyenlere yardımcı olmak için bir makale yazmış ve orada çoğu risale şeklinde olmak üzere 165 adet eser adı zikretmiştir.⁴⁴ Bununla birlikte ‘Âmilî hakkındaki çalışmaları ile tanınan Lübnanlı araştırmacı Delâl Abbâs’ın bu konudaki tasnif ve değerlendirmeleri daha ilmi bir özellik arz etmektedir. Çünkü o, konuyu ele alırken pek çok kitapta olduğu gibi sadece kaynaklarda geçen eserleri sıralamakla kalmaz, onları konularına göre tasnif eder, daha da önemlisi kimi eserlerin ‘Âmilî’ye olan aitliğini sorgular. Bu amaçla da “‘Âmilî’ye Nisbet Edilen Eserler” diye bir başlık atarak bu

⁴⁰ Altuncî, Muhammed, *Bahâuddîn el-’Âmilî*, s. 62.

⁴¹ el-’Âmilî, Bahâuddîn, *et-Tedeyyun ve’ n-Nifâk bi Lisâni’l-Kittî ve’l-Fe’r*, Çev. Delâl Abbas, Daru Riyadî’r-Rays, Beyrut, 1996, s. 7.

⁴² Altuncî, Muhammed, *Bahâuddîn el-’Âmilî*, s. 62.

⁴³ Emîn, Seyyid Huseyn, “Şeyh Behâyi Âlim-i Bozurg-i Zû Funûn”, *Mecmua-i Makâlâ: Neşriyey-i Dâhilî*, s.15, Sayı: 57, 1387 h.ş.

⁴⁴ Rahmandust, Muctebâ, “Tenevvu’ der Âsâr-ı Şeyh Behâi”, *Mucteme-i Âmûzeş-i Âliyi-i Kum Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 5.

mevzuda daha gerçekçi bir liste ortaya çıkarmaya çalışır.⁴⁵ Bu çalışmamız bir biyografi veya bibliyografya çalışması olmadığı için burada ‘Âmilî’nin bütün eserleri üzerinde durmayacağız, Sadece öne çıkan eserlerinden bahsedeceğiz. ‘Âmilî’nin başlıca eserleri şunlardır:⁴⁶

‘Aynu’l-Hayat: Tefsir.

el-‘Urvetu’l-Vuskâ: Tefsire dair görüşlerinin yer aldığı bir eser.

el-Hablu’l-Metîn fi Ahkâmi’d-Dîn: Hadis.

Maşriku’ş-Şemseyn ve İksîru’s-Saadeteyn: Kur’an ve Sünnetten bilgilerin yer aldığı bir kitap.

Zubdetu’l-Usûl: Kum ve Ncef medreselerinde yakın zamana kadar okutulan Fıkh Usulü kitabı.

el-Câmiu’l-Abbâsî: Safevî hükümdarı Şah Abbas’ın isteği üzerine yazılmış olan Farsça bir ilmihal.

Hulâsatu’l-Hisâb: Fransızcaya da tercüme edilen ve bir kaç şerhi olan bu kitap, İnan, Kalkuta ve Berlin’de pek çok kez neşredilmiştir.

Teşrihu’l-Eflâk: Astronomiye dair olan bu eser, İnan’da uzun yıllar ders kitabı olarak kullanıldığı için çok sayıda şerh ve haşiyesi vardır.

Yukarıdaki Arapça eserlerinin yanı sıra çoğu edebi olmak üzere pek çok Farsça eseri de vardır. *Nân u Helvâ*, *Şîr u Şeker*, *Nân u Penîr*, *Tûtîname* ve *Mûş u Gorbe* bunlardan bazılarıdır.

‘Âmilî’nin başlıca eserlerini zikretmeye çalıştığımız bu bölümde bizi birinci derece ilgilendiren onun Arap dili ve edebiyatı alanındaki eserleridir. ‘Âmilî’nin bu alandaki eserleri ise şunlardır:

⁴⁵ Abbâs, Delâl, s. 269-287.

⁴⁶ Âmilî’nin eserleri için bkz: el-Emîn, Muhsin, *A’yânu’ş-Şîa*, IX, 244, Dâru’t-Teâruf li’l-Mabûât, Beyrut, 1983; el-Hansârî, Muhammed Bakır, *Ravdâtu’l-Cennât, ed-Dâru’l-İslâmiyye*, Beyrut, 1991, VII, 57-59; el-Emîni, Abdu’l-Huseyn b. Ahmed, *el-Ğadir fi’s-Sunneti ve’l-Kitâbi ve’l-Edeb*, Merkezu’l-Ğadir li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, 1977, XI, 260-262; Abbâs, Delâl, s. 269-287.

el-Fevâid es-Samediyye fi'n-Nahv: 'Âmilî'nin, kardeşi Abdussamed ve onun gibi küçük yaştaki çocuklar için hazırlamış olduğu bir kitaptır. 'Âmilî, bu kitapta mühendislik bilgi ve becerisini de kullanarak karmaşık olan nahiv konularını basitleştirmek suretiyle günümüzdeki adıyla *teysîr'n-nahv* (Nahiv öğrenimini kolaylaştırma) çalışması yapmış bulunmaktadır. Nitekim Cafer el-Muhâcir, *teysîr'n-nahv* konusunda asrımızda yapılan çalışmalar ile 'Âmilî'nin bu eseri arasında herhangi bir fark bulunmadığını belirtmektedir.⁴⁷ Bu kitap, İran'da hüsnü kabul görmüş ve son zamanlara kadar medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴⁸

Esrâru'l-Belâğa: 1899 yılında *el-Mihlât* ile birlikte yapılan baskısının yanı sıra Muhammed Altuncî tarafından tahkikli bir baskısı daha yapılmış. Bu baskı, 1988 yılında Dımaşk'taki *el-Musteşâriyyetu's-Sekâfiyye li'l-Cumhûriyyeti'l-İslâmiyyeti'l-İrânîyye* kurumu tarafından 92 sayfa olarak gerçekleştirilmiştir.

Her ne kadar piyasada Bahâuddin el-'Âmilî'ye ait böyle bir kitap var ise de, bazı araştırmacılara göre esasında 'Âmilî'nin *Esrâru'l-Belâğa* adında bir kitabı yoktur. 'Âmilî'nin böyle bir kitabının olduğu 1899 yılından sonra kayıtlara geçmiştir. Yukarıda da geçtiği gibi butarih, *Esrâru'l-Belâğa*'nın *el-Mihlât* ile birlikte Mısır'da basıldığı tarihtir. Daha önceki zamanlara ait olan ve Bahâuddin el-'Âmilî'nin hayat hikâyesini ele alan '*Âlem Ârây-i Abbâsî, Sulâfetu'l-Asr, Riyâdu'l-Ulemâ, Emelu'l-Âmil, Ravdâtu'l-Cennât ve Nuzhetu'l-Celis* gibi kaynakların hiçbirinde 'Âmilî'ye ait böyle bir eserden söz edilmemektedir. Bu gerekçelere dayanan Delâl Abbâs, 'Âmilî'nin böyle bir kitabının olmadığı görüşündedir.⁴⁹

Ca'fer el-Muhâcir, on yıldan fazla süren araştırmalar süresince gerek genel gerekse özel, İran'ın hiçbir kütüphanesinde ve eldeki yazma eserler katalogunda 'Âmilî'ye ait *Esrâru'l-Belâğa* adında bir

⁴⁷Cafer el-Muhâcir, "Bahâuddin el-Âmilî Muellifen Muceddidin", *Mecelletu's-Sekâfeti'l-İslamiyye*, yıl:1986, sayı:5, s. 141.

⁴⁸Abbâs, Delal, *a.g.e.*, s. 240.

⁴⁹Abbâs, Delâl, *a.g.e.*, s. 279.

yazma esere rastlamadığını ifade ederek Delâl Abbâs ile aynı neticeye ulaşır.⁵⁰

Bu gerekçeleri dikkatle incelediğimizde *Esrâru'l-Belâğa* adlı eserin 'Âmilî'ye ait olmadığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Çünkü burada birden çok araştırmacının aynı görüşü savunmasının yanı sıra farklı delillerden hareketle aynı sonuca ulaşma durumu da söz konusudur.

el-Mihlât: 1899 yılında Mısır'da *el-Meymeniyye* matbaasında 'Âmilî'nin diğer bir eseri olan *Esrâru'l-Belâğa* ile yapılmış olan taş baskının yanı sıra iki kez de Beyrut'ta iki ayrı yayınevi tarafından neşredilmiştir. Bu baskılardan biri 1979 yılında *Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâati ve'n-Neşr* tarafından diğeri ise 1997 yılında *Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye* tarafından gerçekleştirilmiştir.

el-Mihlât, el-Keşkül'den önce ama onun tarzında yazılmış olan bir eserdir. *el-Mihlât* Hz. Peygamber (s), Hz. Ali, Buzurgcumhur ve Platon gibi şahsiyetlerin sözlerinin yanı sıra hikayeler ve nevâdir olarak adlandırılan ilginç olaylar ve bilgilere yer veren bir antolojidir. Bu yönüyle bakıldığında *el-Mihlât*'ın ihtiva ettiği konular, geleneksel edebî eserlerin ele aldığı konulardır.⁵¹

'Âmilî'nin *el-Mihlât* adında bir eserin olduğu konusunda kuşku yokken, 'Âmilî hakkındaki araştırmalarıyla bilinen Delâl Abbas ve Ca'fer el-Muhâcîr'e göre piyasada mevcut olan *el-Mihlât* adındaki eser ona ait değildir. Bu görüşü beyan ederken söz konusu araştırmacılar, daha çok eserin içerik ve üslubundan hareket etmektedirler. Onlara göre mevcut *el-Mihlât* ile *el-Keşkül* arasında içerik ve üslup bakımından önemli farklar vardır. *el-Mihlât* adlı eserdeki fikhî hükümlerin Şîa mezhebine uygun olmaması ve kitapta hurafelere yer verilmesi bu sadette zikrettikleri gerekçelerdendir.⁵² Ancak bu gerekçelerin bir kısmı, sorunu açıklığa kavuşturacak

⁵⁰ Abbâs, Delâl, *a.g.e.*, s. 279.

⁵¹ Bosworth, C. Edmund, *Bahâ' al-Din al-Âmilî and His Literary Antologies*, University of Manchester, 1989, s.17.

⁵² Abbâs, Delâl, *a.g.e.*, s. 269-279; el-Muhâcîr, Ca'fer, "Bahâuddin el-Âmilî Muellifen Muceddiden", *Mecelletu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, Yıl:1986, Sayı:5, s.141

nitelikte değildir. Mesela Delâl Abbas'ın delillerinden biri, mevcut *el-Mihlat*'ta muskalar ve geleneksel tedavi yöntemlerine çokça yer verilmesidir.⁵³ Oysa buna benzer örnekler *el-Keşkûl*'de de vardır. Üstelik burada vereceğimiz örnek, *el-Keşkûl*'deki diğer alıntılar gibi kaynağı belirsiz bir alıntı değil, 'Âmilî'nin bizzat dedesinden aldığı ve doğruluğu hakkında vurgularda bulunduğu bir bilgidir. 'Âmilî der ki:

Kitabı (el-Keşkûl'ü) derleyen der ki: Dedemin (rahimehullâh) bildirdiğine göre Ebû Hamza es-Sumâlî, es-Sâdık'a (Ca'fer) şöyle dedi: "Bazı arkadaşlarımızın şifa bulmak amacıyla Hz. Hüseyin'in mezarından toprak aldıklarını görüyorum. Bu konuda ne diyorsunuz?" Ca'fer es-Sâdık şöyle dedi: "Dört mile kadar mezarın çevresinden alınan toprak ile şifa olunur. Aynı durum Hz. Peygamber, Hasan, Ali ve Muhammed'in mezarları için de geçerlidir. Bu mezarlardaki toprak, her hastalığa iyi gelir ve tehlikelere karşı korur."⁵⁴

Bu ve buna benzer *el-Keşkûl*'deki inanılması güç örnekleri dikkate aldığımızda, mevcut *el-Mihlât*'ın 'Âmilî'ye olan aitliği sorununu, eğer böyle bir sorun varsa, içerik ve üslup karşılaştırmalarıyla açıklığa kavuşturmak mümkün görülmemektedir. Zira her iki eserde de sayısız kaynaktan sayısız bilgi mevcuttur. Bunlar, bir kişiye mahsus bilgiler değil ki bir üslup karşılaştırması yapılabilsin. Netice itibariyle eğer böyle bir şüphe varsa, bu şüphe ancak farklı nüshaların karşılaştırılması, 'Âmilî'nin diğer eserleri ve onun kültür ve inanç dünyasının iyi incelenmesiyle açıklığa kavuşturulabilir.

el-Keşkûl: 'Âmilî'nin en meşhur ve onunla özdeşleşen kitabı, *el-Keşkûl*'dur. Keşkûl isimli eserler arasında en iyi tanınanı da 'Âmilî'nin keşkûlüdür. *el-Keşkûl*, İran, Hindistan, Mısır ve Beyrut'ta pek çok bakısı gerçekleştirilmiştir. Başlıca baskıları şunlardır:⁵⁵

⁵³ Abbâs, Delal, *a.g.e.*, s. 275-276.

⁵⁴ Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 219.

⁵⁵ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Muessesetu'r-Risâle, III, 251; ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, VI, 102; el-Emin, Muhsin, *A'yânu's-Şîa*, IX, 244, Dâru't-Teâruf li'l-Mabûât, Beyrut, 1983; el-Hansârî, Muhammed Bâkır, *Ravdâtu'l-Cennât*, *ed-Dâru'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1991, VII, 57-59; el-Eminî, Abdu'l-Huseyn b. Ahmed, *el-Ğadîr fi's-Sunneti ve'l-Kitâbi ve'l-Edeb*,

1882 yılında Mısır'da et-Tübâ matbaası baskısı. Sadece Arapça bölümlerin yer aldığı *el-Keşkül'un* bu baskısında Ebu'l-Hasan el-Mâverdi'nin *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn* adlı eserine yer verilmiş ve birlikte basılmıştır.

1911 Bulak baskısı.

1968 Bulak baskısı.

1931 yılı Beyrut baskısı. Mehdî el-Hurâsân'ın tahkiki ile gerçekleştirilen Farsça metinlerin de yer aldığı bu baskıda *el-Keşkül* üç cilt olarak neşredilmiştir.

Kerbelâ'da el-A'lemî Yayınevi tarafından gerçekleştirilen baskı. Bu yayınevi 1983 yılında *el-Keşkül'ün* altıncı baskısını gerçekleştirmiştir. Hem Arapça hem de Farsça metinlerin yer aldığı bu baskıda anlaşılması zor olan bazı kelime ve konulara şerhler de yapılmıştır.

1961 yılında Kahire'de Libya Arap Cumhuriyeti müftüsünün tahkiki ile İhyâu'l-Kutubi'l-Arabiyye yayınevi tarafından dört cilt ve iki mücellet halinde yapılan baskı.

E. 'Âmilî'nin Antolojik Eserleri: *el-Keşkül* ve *el-Mihlât*

Bahâuddîn el-'Âmilî, *el-Keşkül'ü el-Mihlât* ile ayna tarzda olan ve aynı işi yapan eserler olarak görür. O şöyle der: *el-Mihlât*'tan kayda değer ma'lumat ile karşılaşınca, onları yeni bir kitapta biraraya getirme ihtiyacı hissettim. Bu değerli bilgileri, belli bir düzen içinde tasnif edip konularını ayırma imkânı bulamayınca ipi kopmuş kolyenin incileri gibi onları, dağınık bıraktım ve ona *el-Keşkül* adını verdim. Ta ki ismi, kardeşi *el-Mihlât* ile uyumlu olsun. *el-Mihlât*'ta olanlara orada yer vermedim. Bazı sayfaları da boş bıraktım ki, her yerde bulunmayan değerli bilgilere onun bahçesinde yer kalsın. Eserde nevâdir, tarâif, letâif, eş'âr ve mevâize yer verdim.⁵⁶

Merkezu'l-Ğadır li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Kum, 1977, XI, 260-262; Abbâs, Delâl, s. 247-287

⁵⁶ el-Âmilî, Bahâuddîn, *el-Keşkül*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Tah: et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Kahire, 1961, I, 3-4.

Mihlât, halâ (حلي) kökünden ism-i alettir. *Halâ*, taze ve ince ot demektir. Buna göre *mihlâ* (مغلى), kendisiyle ot biçilen araç, *mihlât* (مغلاة) otun içine konduğu torba demektir.⁵⁷

‘Âmilî, *el-Mihlât*’ı şöyle tanımlar: O, gençliğin baharında yazdığım, her şeyin en güzelini ve en tatlısını içinde barındıran bir kitaptır. Elimde ve avucumda ne varsa hepsini oraya koydum. Şu ilimlerden insanları cezbedecek ve ilgisini çekecek bilgileri oraya yerleştirdim: Tefsir, te’vil, öncekilerden bize intikal eden hikâyeler ve bilgiler, hikmetli sözler, vecizeler, ötelere esintiler, ilhamlar, şiirler, hikâyeler, hurilerin yanakları üzerine nur ile yazılacak değerli bilgiler, uzun müzakereler, muhtelif tartışmalar.⁵⁸

‘Âmilî, *el-Keşkûl*’ün amacı sadedinde ise şunları söyler: “...Öyleyse kendini onun bahçelerine at, pınarlarından kana kana iç, bahçe ve bostanlarından doya doya ye, güneşinden hikmet nurlarını devşir, dört elle ona sarıl, onu kaba ve katı kalpli kimselere terketme. Ta ki o ve kardeşi (*el-Mihlât*), yalnızlık ve sıkıntı halinde, evinde ve yolculukta sana dost, arkadaş, teselli kaynağı ve sohbet arkadaşı olsun.”⁵⁹

Baştan itibaren *el-Keşkûl*, halk arasında *el-Mihlât*’tan daha iyi tanınmıştır. Öyle ki *el-Keşkûl*’ün bu durumu, atasözü haline gelmiştir. Irak’ta halk, çok farklı şeylerin bir arada bulunma halini *Keşkûlu’l-’Âmilî* deyimi ile ifade etmektedir.⁶⁰

1871’e kadar *el-Keşkûl*, daha çok İran ve Hint kültür çevrelerinde bilinmekteydi, Arap ve Batı dünyasında o nisbette tanınmıyordu. Ancak 1871’de Bulak’taki *el-Matabaatu’l-Kubrâ el-İbrâhîmiyye* tarafından yapılan taşbaskı ile birlikte *el-Keşkûl* Arap ve oryantalist

⁵⁷ İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, Lisânu’l-Arab, Dâru’l-Maârif, Kahire, t.y., II, 1258; Mucemmau’l-Lugati’l-Arabiyye, *el-Mu’cemu’l-Vasît*, Mektebetu’ş-Şurûk ed-Devliyye, Kahire, 2004, s. 255.

⁵⁸ el-Âmilî, Bahâuddin, *el-Keşkûl*, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, Tah: et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Kahire, 1961, I, 3.

⁵⁹ el-Âmilî, *a.g.e.*, I, 4.

⁶⁰ Bosworth, C. Edmund, *Bahâ’ al-Dîn al-‘Amilî and His Literary Anthologies*, University of Manchester, 1989, s. 21.

çevrelerde de gündeme geldi. Nitekim I. Goldziher, *Beitrage zur Literaturgeschichte der Shi'a und der sunnitischen Polemik* adlı çalışmasında *el-Keşkül*'ün bu nüshasını kullanmıştır. Bosworth ise çalışmasında Arapça metinleri bakımından Bulak ve tahkiki Tâhir Ahmed ez-Zâvî tarafından yapılan 1961 Mısır baskılarını esas almıştır.⁶¹

Goldziher *el-Keşkül*'ü şöyle tanımlar: Gramerden sözlük bilime matematikten müziğe kadar pek çok okumanın ürünü olan düzensiz ve kullanışsız bir kitaptır. Onda konu birliği yoktur, ancak o karışıklığa rağmen içinde bir keyif ve lezzet vardır.⁶²

el-Keşkül, çağımızda da halk nezdindeki şöhretini kaybetmemiş 1950'li yıllarda Irak'ta ve 1960'lı yıllarda Mısır'da *el-Keşkül*'ün pek çok baskısı yapılmıştır. Hatta imkânı el vermeyenler için fasiküller halinde basılmıştır.⁶³ Filistinli şair Fedvâ Tokân'ın şu sözleri halkın *el-Keşkül*'e olan ilgisinin devam ettiğini göstermektedir: Ağabeyim İbrahim küçüklüğümde bize *el-Egânî*, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, *el-Hayâvân* kitaplarından hikâyeler okurdu. O zamanlar *el-Keşkül*'de okuduğum bir kasideden çok etkilenmiş, adeta büyülenmişim.⁶⁴

Elbetteki genelde keşküller özelde de Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkül*'ünün en etkili ve yaygın olduğu ülke İran ve Farsçanın konuşulduğu bölgelerdir. İran'da Lisânu'l-Gayb (gaybın dili) olarak nitelenen Hâfız Şîrâzî'nin *Divân*'ından sonra en çok basılan kitap, Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkül*'üdür.⁶⁵

⁶¹ Bosworth, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁶² Bosworth, *a.g.e.*, s. 28.

⁶³ Bosworth, *a.g.e.*, s. 28.

⁶⁴ Tokân, Fedvâ, *Rihletun Cebeliyye Rihletun Sa'be*, Dâru'ş-Şurûk, Amman, 1985, s. 62-64

⁶⁵ Kâsib, Azîzullâh, "Mukaddime", *Keşkül-i Şeyh Bahâî*, İntişârât-i Golî, Tahran, 1378, s.17.

F. ‘Âmilî’ye *el-Keşkûl*’ü Yazmaya Sevk Eden Kültürel Arka Plan

‘Âmilî’nin hayat hikâyesine baktığımızda onu çok yönlü kılan ve bu çok yönlülük neticesinde de keşkûl türü eserleri yazmaya sevk eden pek çok sebep tespit etmek mümkündür. Başlıcaları şunlardır:

Alevî ve çevresel imkânlar: Köklü bir aileden gelen ‘Âmilî’nin soyu, Hz. Ali’ye yakınlığı ile bilinen, hicri 65 yılında vefat eden ve hesap ilmindeki şöhreti ile bilinen Hâris el-Hemedânî’ye⁶⁶ dayanmaktadır. Hâris el-Hemedânî’den babası Huseyn b. Abdussamed’e kadar gelen ve asırları kapsayan ilmi ve ahlaki geleneğin ‘Âmilî’nin yetişmesinde önemli bir rolü olmuştur.⁶⁷

Hayatının ilk bölümünü Arap dili ve kültürünün egemen olduğu Ba’labek’te, sonrasını ise İran’da Fars dili ve kültürünün egemen olduğu bir ortamda geçirmesi, ‘Âmilî’ye çok yönlülük özelliği katan temel faktörlerdendir. Arapça ve Farsçayı şiir ve edebiyata dair üst düzeyde eser verebilecek seviyede bilen ‘Âmilî, muhtemeldir ki Türkçeyi de biliyordu. Çünkü Safevî sarayının çevresinde azımsanmayacak derece Alevî Türk vardı ve Safevî siyasetinde kayda değer bir nüfuza sahip idiler.⁶⁸

Zengin bir kitaplığa sahip olması: Kendisinin sahip olduğu özellikle seyahatleri sırasında edindiği kitapların yanı sıra babası Huseyn b. Abdussamed, dedesi Şeyh Şemsettin ve kayınpederi Ali el-Minşar’dan pek çok kitap kendisine kalmıştır. Kimi kaynaklara göre kayınpederi Ali el-Minşar’dan çoğu Hindistan’tan getirilmiş olan 4000 cilt kitap ‘Âmilî’ye intikal etmiştir.⁶⁹ Zaten başta *el-Keşkûl* olmak üzere ‘Âmilî’nin eserlerine bakıldığında elinin altında kayda değer bir kitaplığın olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

⁶⁶ el-Emîn, Seyyid Muhsin, *A ’yânu ’ş-Şîa*, Dâru’t-Ta’âruf, Beyrut, t.y., IV, 301.

⁶⁷ Abbâs, Delâl, *Bahâuddîn el-Âmilî Edîben ve Fakîhan ve Âlimen*, Dâru’l-Hivâr, 1995, s. 214-215.

⁶⁸ Abbâs, Delâl, *a.g.e.*, s. 214-215.

⁶⁹ İsfahânî, Mirzâ Abdullah, *Riyâdu ’l-Ulemâ’ ve Hıyâdu ’l-Fudalâ’*, Mektebetu’l-Mar’aşî, Kum, t.y., V, 94.

Farklı yerlerde ve farklı hocalardan ders alması: ‘Âmilî, Başta babası olmak üzere İran’da ve İran dışında pek çok hocadan ders almıştır. Başlıca hocaları şunlardır:

Babası Huseyn b. Abdussamed: ‘Âmilî, ilk hocası olan babasından Arap dili ilimleri ile birlikte Fıkıh, Tefsir ve Hadis ilimleri gibi dini ilimleri okumuştur.

Molla Abdullaholarak bilinen Abdullah Şihabuddin Huseyn el-Yezdi:”Âmilîbu kişiden mantık ve felsefe okumuştur.

el-Hakîm İmâduddîn Mahmud: Döneminde İran’ın en meşhur doktorlarından olan ve Şah Tahmasb’ın da özel doktoru olan bu zattan ‘Âmilîtıp okumuştur.

Ali el-Muzehheb el-Muderris: ‘Âmilîondan matematik ve cebir okumuştur.

G. ‘Âmilî’nin *el-Keşkûl*’deki Üslubu

‘Âmilî’nin *el-Keşkûl*’deki üslubunu ele alırken elbette ki, baştan sona bir müellifin kaleminden dökülmüş olan bir eser gibi ele alamayız. Zira *el-Keşkûl*, antolojik ve derleme bir eser olup hemen her alandan yüzlerce kişiden bilginin yer aldığı bir eserdir. Dolayısıyla buradaki üslup kavramından kastımız, bilgileri seçme ve nakletme üslubu olacaktır. ‘Âmilî’nin kendisine ait olan metinlerin kahir ekseriyeti şiirleri olduğu için onları çalışmamızın “Edebî Boyut” bölümünde ele alacağız.

‘Âmilî bir bilgiyi aktarırken çoğunlukla bir ön bilgi vermeden aktarır. Ancak bazen nakletmeden önce bilginin ait olduğu kişinin hayat hikâyesini⁷⁰ anlatır ya da yer aldığı kitap hakkında bilgi⁷¹ verir.

‘Âmilî, nadir de olsa naklettiği bilgi hakkında değerlendirme yapar.⁷² Bazen bir konudaki farklı görüşleri aktarmakla yetinir.

⁷⁰ Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 98.

⁷¹ Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 16.

⁷² Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 71, 86.

Mesela Hz. Meryem'in Hz. İsa ile hamile kaldığı süre konusunda farklı görüşler aktarır, herhangi bir değerlendirme yapmaz.⁷³

‘Âmilî bazen bir kişi hakkında bilgi verir, sonra da ondan bir dizi bilgi aktarır, adeta ona mahsus bir bölüm açar.⁷⁴ Bazen de herhangi bir tanıtım yapmadan bir kişiden “لہ ایضا” ifadesi ile çok sayıda nakilde bulunur.⁷⁵

‘Âmilî'nin yaptığı şu alıntı, onun hikâye üslubunu niye tercih ettiği konusunda önemli bir fikir vermektedir:

Âriflerden biri buyuruyor ki: Ârif olan kimse için her kelimedede bir nükte, her kıssada bir hisse, her işarete bir müjde ve her hikâyede bir ders vardır. Onlar konuşmalarında hikâyelere çok yer veriyorlar ki, dinleyicilerden her biri, kabiliyetine göre kendi payına düşeni alabilsin. Kur'an'da kıssalara yer verilmesinin sebebi de budur.⁷⁶

‘Âmilî, öğrendiği veya karşılaştığı bir bilgiyi kayda değer buluyorsa, kâfirin üstünlüğünü, müslümanın mağlubiyetini de içerse, onu zikretmekten geri durmaz. Naklettiği şu hikâyeyi bu konuda örnek olarak verebiliriz:

Hişâm b. Abdulmelik Rum kralına “Emîru'l-Mu'minîn Hişâm'dan (tâgiye) kâfirlerin kralına...” cümlesiyle başlayan bir mektup gönderdi. Rum kralı bu mektuba şöyle bir cevap yazdı: Kralların birbirine küfrettiğini bilmiyordum. Böyle olduğunu bilseydim sana şöyle yazardım: “Rum kralından kötü padişah, şaşı ve uğursuz Hişâm'a...”⁷⁷

‘Âmilî, müzikle uğraşan ve içki içen bir bayandan övgü ile bahsetmektedir:

el-Mehdî'nin kızı ve Harun Reşit'in kız kardeşi Aliyye, insanların en güzel, en zarif, en akıllı, en şair, müzik ve makamlarında en yetenekli olanıydı. İffetli ve dindar biriydi. Adet günleri dışında

⁷³ Âmilî, el-Keşkûl, I, 383.

⁷⁴ Âmilî, el-Keşkûl, I, 84-86.

⁷⁵ Âmilî, el-Keşkûl, I, 110, 115, 127.

⁷⁶ Âmilî, el-Keşkûl, II, 333.

⁷⁷ Âmilî, el-Keşkûl, II, 342.

içki içmezdi. Temizlendiğinde kendini namaza ve Kur'an tilavetine verirdi.⁷⁸

‘Âmilî, kimi zaman kendilerinden saygı ve övgü ile alıntılar yaptığı âlimlere itiraz eder ve onların görüşlerini güçlü delillerle çürütür. et-Teftezânî ve es-Seyyid Şerîf'in *hidâyet* kelimesi konusundaki görüşlerine dair yaptığı şu değerlendirme buna güzel bir örnektir:

Muhakkık et-Teftezânî ve es-Seyyid eş-Şerîf, el-Keşşâf üzerine yazdıkları hâşiyelerde derler ki: Hidâyet kelimesi, kendiliğinden müteaddî oluyorsa ulaştırmak anlamına gelir ve sadece Allah için kullanılır, “لَتَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا”⁷⁹ ayetinde olduğu gibi. Cerr harfi ile müteaddî olduğu zaman ise yol göstermek manasına gelir ve peygamberlere isnat edilir, “وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ”⁸⁰ ayetinde olduğu gibi. Bu iki muhakkık âlimin bu görüşü “فَاتَّبِعْنِي أَهْدِيَكُم صِرَاطًا”⁸¹ ve “أَهْدِيَكُم سَبِيلَ الرَّشَادِ”⁸² ayeti ile geçersiz hale gelmektedir. Çünkü bu ayetlerde hidayet etme fiili cerr harfi ile birlikte kullanılmadığı halde birinci ayette Hz. İbrahim'e ikinci ayette ise Firavun ailesinden mümin olan bir kimseye isnat edilmektedir.⁸³

‘Âmilî, bazı tartışmalı meseleleri gündeme getirir fakat herhangi bir katkıda bulunmadan olduğu gibi bırakır. Bu tarz örneklere baktığımızda, esasında o tartışmanın kendisi bile nakletmek için yeterli bir nedendir. Yani bu tür meselelere cevap vermenin bir değeri olduğu gibi onu nekletmenin ve gündeme getirmenin de ayrı bir değeri vardır. Çünkü bu tarz soru ve sorunlar çoğu kimsenin aklına bile gelmemektedir. Mesela:

eş-Şeyh Abdulkâdir “خَلَقَ اللهُ الْعَالَمَ” cümlesindeki el-‘âlem kelimesinin meful olduğunu söyleyenlere itiraz eder ve şöyle der: Meful olan bir

⁷⁸ Âmilî, el-Keşşûl, II, 346.

⁷⁹ Ankebut, 29/69.

⁸⁰ Şûrâ, 42/52.

⁸¹ Meryem, 19/43.

⁸² Mu'min, 40/38.

⁸³ Âmilî, el-Keşşûl, II, 175.

şey önceden var olması gerekir. Yaratmadan önce âlem diye bir şey olmadığına göre nasıl meful olur?!⁸⁴

Bu sorunun cevabının bazı kitaplarda mevcut olduğunu belirten ‘Âmilî, uzamasın diye alıntıyı bu haliyle bırakır.

‘Âmilî, *el-Keşkûl*’de bilgilere yer verirken daimamezhep kaygısı gütmez. Kimi zaman Şîa anlayışına ters olan bilgiler de zikreder. Mesela Şîaya göre abdestte ayak yıkanmayı mesh edildiği halde, abdestte ayakların yıkanmasının gerekliliği konusunda görüş ve deliller içeren bilgileri aktarmaktan geri durmaz.⁸⁵

el-Keşkûl’de kimi zaman birbirini nakzedenden bilgilere de yer verilmektedir. Mesela dünya malının kıymetsizliği ve kötülüğü konusunda ‘Âmilî, pek çok bilgi aktarırken kimi zaman da tersine bilgilere yer vermektedir. Mesela şöyle bir şiir nakletmektedir:

*Değeri azalır insanın malı azaldığında
Dar gelmeye başlar yer ve gök ona
Hükmediyorken her şeye
Görmez olur önünü ve arkasını
Yokluğunda özlemez onu dostu arkadaşı
Varlığı sevindirmez hiçbir arkadaşı
Daha hayırlıdır böylesine ölüm
Meşakkat ve zillet dolu yaşamdan⁸⁶*

Bu şiirin hemen altında da anlam olarak ters olan şu şiiri nakletmektedir:

*Dünya fânidir, yoktur onun için sebat
Örümcek ağı gibi dünya evi
Ondaki her şey, yemin ederim ki yok olacaktır birazdan
Az bir azık yeter sana ondan⁸⁷*

Belki de *el-Keşkûl* açısından bunu bir çelişki olarak görmemek gerekir. Çünkü ‘Âmilî için önemli olan bilginin kayda değer olmasıdır.

⁸⁴ Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 411.

⁸⁵ Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 401.

⁸⁶ Âmilî, *el-Keşkûl*, II, 239.

⁸⁷ Âmilî, *el-Keşkûl*, II, 239.

‘Âmilî, kimi zaman aynı bilgi için iki farklı alıntı yapmaktadır. Bu alıntılar sehven yapılan alıntılar değil. Çünkü peşi sıra gelen alıntılardır. Mesela: Hasan Basrî, Haccâc’ın güzel bir sözünü duyunca şöyle der: “Bu mü’minin yitiğidir, münafığın kalbinde ortaya çıkmıştır.”

‘Âmilî, bundan sonra da şu bilgiyi nakleder: Sufyan es-Sevrî, Hâricilerin bazı güzel sözlerini duyunca şöyle derdi: “Mü’minin münafığın dili üzerinde ortaya çıkan yitiği...”⁸⁸

H. *el-Keşkûl*’ün Konusu

el-Keşkûl’ü başı sonu belli olan birbiriyle uyumlu bilgilerin yer aldığı bir eser olarak görmek yanlış olur. Zaten müellifin de böyle bir amacı yoktur. *el-Keşkûl*’de yer alan bir biriyle çelişkili bilgiler bize bu gerçeği göstermektedir. Mesela ‘Âmilî, *el-Keşkûl*’ün önemli kaynaklarından olan ve eş-Şeyhu’r-Reîs⁸⁹ olarak nitelediği İbn Sînâ hakkında şöyle bir bilgi nakletmektedir:

Şeyh Mecdudî el-Bağdâdî dedi ki: Hz. Peygamber’i (s) rüyada gördüm ve kendisine İbn Sînâ’yı sordum. Peygamber (s) şöyle buyurdu: O, bensiz Allah’a gitmeye ve ulaşmaya çalıştı. Ben de onu elimle şöyle engelledim ve cehenneme düştü.⁹⁰

el-Keşkûl, ilmi ve akademik bir kitap değil, müellifinin karşılaştıkça ve hatıra geldikçe aldığı notlardır. Dolayısıyla orada yer alan bilgilere kesin ve nihai bilgiler gözüyle bakmamak gerekir. Bu durum, ‘Âmilî’nin kendi sözlerine bile yansımıştır. Mesela Şair Ebû Temmam’ın bir beyti hakkında görüş beyan ederken, “Sanıyordum ki benden önce bu görüşü savunan kimse yoktur. Oysa daha sonra gördüm ki bu görüşün aynısı *et-Tibyân*’da da yer almaktadır.” şeklinde bir ifade kullanıyor. Bundan anlaşılıyor ki, ‘Âmilî-*el-Keşkûl*’e bir bilgi alırken, onu akademik bir incelemeden geçirerek almamıştı. Nitekim yaptığımız araştırmada gördük ki, söz konusu bilginin aynısı,

⁸⁸ ‘Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 273-274.

⁸⁹ ‘Âmilî, *a.g.e.*, II, 34.

⁹⁰ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 73.

‘Âmilî’den altı asır önce yaşamış olan Ebu’l-Kâsım el-Hasan b. Bişr el-Âmidî (ö. 370/980) de aynı görüşü savunmaktadır.⁹¹

Her ne kadar *el-Keşkül*’deki alıntılar belli bir düzen içinde verilmemiş ise de, bu, eserde hiçbir düzenin olmadığı ve eserin yığın halinde olduğunu da göstermez. Zira ‘Âmilî, bu eseri beş cilt halinde tanzim etmiştir ve kimi zaman o ciltlere atıflarda bulunur. Mesela Cahiliye dönemi şairlerinden olan Yahudi es-Semuel’e ait olan beyitlerden söz ederken o şiirin tümünü dördüncü ciltte naklettiğini söyler.⁹²

‘Âmilî, *el-Keşkül*’de şu konuları ele aldığını söyler: Nevâdir, tarâif, letâif, şiirler, öğütler.⁹³*el-Keşkül*’ü tahkik eden et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, 61 konu tespit etmiş ve buna göre fihrist oluşturmuştur. Ancak mukaddimede bunu açık bir şekilde söyleyen ez-Zâvî, birinci ciltte bunu uygularken ikinci ciltte daha farklı hareket etmiş ve 30 konudan oluşan bir fihrist hazırlamıştır. ez-Zâvî’nin birinci cilt için tespit ettiği konular şunlardır: Hadisler, bilmeceler, emanet, cimrilik ve tamah, belâgât, ömrün sonlanması ve dostlardan ayrılık hasreti, uğursuzluk, şiilik, tasavvuf, tefsir, sevgiliye kavuşma, tövbe, tevhid ve usûl, sevgi, vatan sevgisi ve özlemi, hikmetli sözler, filozoflar, vatan hasreti, hutbeler, dua, dünyayı kötüleme ve ondan sakındırma, mersiyeler, Allah’ın rahmetine güven, ruh, korku ve zühd, sabır ve teselli, sünûhât, siyer ve tarih, şükür, şikayet, dostlara kavuşma arzusu, sitem, kınama, uzlet, aşk, nahiv ilmi, hedefi yüksek tutma ve yüce değerlere sahip çıkma, gazel, fahr, vuslat sevinci, fıkra, astronomi, kıssalar ve hikayeler, Hz. Ali’nin sözleri, satranç ve benzeri oyunları oynamak, sevgi dili, sözlük, Allah sevgisi, nefse muhalefet ve düşmanlık, övgü, yazışma, Mutezile, mantık ilmi, nasihat ve vaaz, hiciv, tasvir, vuslat, vasiyet.⁹⁴

⁹¹ el-Âmidî, Ebu’l-Kâsım el-Hasan b. Bişr, *el-Muvâzene beyne Şi’ri Ebî Temmâm ve’l-Buhtîrî*, Dâru’l-Ma’ârif, Kahire, t.y., I, 277.

⁹² Âmilî, *a.g.e.*, II, 147.

⁹³ Az bulunan, dikkat çekici ve hoş giden bilgiler olarak ifade edebileceğimiz “nevâdir, tarâif, letâif” kavramları için “Arap Edebiyatında Keşkül Geleneği” bölümüne bakınız.

⁹⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 465-510.

ez-Zâvî'nin yapmış olduğu bu tasnif birkaç açıdan problemlidir. Şöyle ki:

a- Yukarıda da geçtiği gibi ez-Zâvî, birinci cilt için 61 ikinci cilt için ise 30 konu tespit etmiştir. İçerik bakımından birinci cilt ile ikinci cilt arasında önemli bir fark olmadığı halde, üstelik ikinci cilt sayfa bakımından daha çok olduğu halde iki cilt arasında konu sayısı bakımından bu kadar fark olmasının imkânı yoktur. Eğer birinci cilt için tespit edilen konular doğru ve titiz bir tespit ise benzer sayıda konunun ikinci ciltte de olması gerekir.

b- *el-Keşkûl*'deki malumat, ihata edilemeyecek ve konuları tespit edilemeyecek kadar çok ve çeşitlidir. Bu sebepten olacak ki ez-Zâvî, altmış konu belirlediği halde yine de *el-Keşkûl*'ün bütün içeriğini oraya yansıtamamış ve fihristte “muhtelif konular” diye bir başlık atarak fihrist kısmı sekiz sayfadan oluşan malumatı, belirlediği başlıkların içine yerleştirememiştir.⁹⁵

c- Yukarıda geçen konulara baktığımızda ez-Zâvî'nin yaptığı konu tasnifi, dakik ve sınırları net olarak birbirinden ayıran bir tasnif değildir. Çünkü “Sevgiliye kavuşma”, “Dostlara kavuşma”, “Vuslat sevinci” ve “Vuslat” başlıklarında görüldüğü gibi esasında bu dört konu birbirinden farklı konular değil, birbirinin aynısı ya da birbirini tamamlayan konulardır. Bu dört başlık altındaki bilgiler, bir başlık halinde verilebilirdi.

d- ez-Zâvî, yapmış olduğu tasniftehem konu içeriği hem edebî ve ilmî türe yer vermiş. “Sabır”, “Aşk”, “Vuslat”, “Sitem”, “Vatan hasreti”“Tefsir”, “Hadis” ve “Tarih” gibi konuyu veya ilim dalını esas alan başlıklar olduğu gibi “Hikâyeler”, “Hutbeler”, “Mersiyeler” gibiedebî türü esas alan başlıklar da vardır. Bu durum, bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü edebîtür esasından hareketle yapılan tasnif ile konu ve ilim dalı bakımından yapılan tasnif aynı sonuca götürmez. Zira edebî türün de bir konusu ve içeriği vardır. Bu açıdan bakıldığında konu merkezli yapılan bir tasnifte sabır, aşk, vuslat gibi başlıkların yanında hikâyeler ve kıssalar diye bir başlık atmak doğru

⁹⁵ Âmili, *a.g.e.*, I, 499.

değildir. Çünkü hikâye ve kıssaların da sabır, aşk, vuslat gibi bir konusu olabilir.

Bu hususları ve *el-Keşkûl*'ün muhtevasını göz önünde bulundurduğumuzda, ondaki bilgileri kesin ve net bir şekilde tasnif etmek mümkün görünmemektedir. Nitekim müellif, kendisi de imkân ve zaman bulamadığı için *el-Keşkûl*'de herhangi bir tasnif ve düzenlemeye gitmemiş, kendi ifadesiyle “bilgileri, ipi kopmuş olan tesbih taneleri gibi serbest ve dağınık bırakmıştır.”⁹⁶

Bize göre *el-Keşkûl* için yapılacak bir muhteva değerlendirmesi, elden geldiğince daha üst çerçevede ve daha esnek olmalıdır. Bu yüzden biz bu çalışmamızda ‘Âmilî’nin, ilmî kaygılarla zikrettiği bilgileri “İlmî Boyut” başlığı altında, edebî kaygılarla zikrettiği bilgileri de “Edebî Boyut” başlığı altında ele aldık.

I. *el-Keşkûl*'ün Kaynakları

Şiir olsun nesir olsun, *el-Keşkûl*'de yer alan bilgilerin önemli bir kısmı bir kaynağa dayandırılrsa da, kaynağı ve sahibi belirtilmeden aktarılan bilgi azımsanmayacak derecededir. ‘Âmilî, kaynağını belirtmediği alıntılarda bazen hiçbir giriş ifadesi kullanmadan, bilgiyi doğrudan aktarır.⁹⁷Bazen de “عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِ الْحَالِ”⁹⁸, “مِنْ كَلَامِ بَعْضِ الْأَعْلَامِ”⁹⁹, “قَالَ”¹⁰⁰, “كَانَ بَعْضُ أَهْلِ الْكَمَالِ يَقُولُ”¹⁰¹, “قَالَ”¹⁰², “قِيلَ لِبَعْضِ الْمَجَانِينِ”¹⁰³, “لِلَّهِ دَرٌّ مَنْ قَالَ”¹⁰⁴, “بَعْضُهُمْ”¹⁰⁵ gibi genel bir ifade kullanarak bilgiyi bir gruba ya da belirsiz kişilere atfeder.

⁹⁶ Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 4.

⁹⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 5, 7,12, 31; II,15, 40, 41, 68.

⁹⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 5.

⁹⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 6.

¹⁰⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 6.

¹⁰¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 8.

¹⁰² Âmilî, *a.g.e.*, I, 8.

¹⁰³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 9.

¹⁰⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 9.

¹⁰⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 11.

‘Âmilî bir bilgiyi aktarırken çoğunlukla kaynağını belirterek aktarır. Bu aktarma, kimi zaman hem müellif hem kitap adı¹⁰⁶, kimi zaman sadece kitap adı¹⁰⁷, kimi zaman da sadece bilgi sahibinin¹⁰⁸ belirtilmesi şeklindedir. Ancak kahir ekseriyetle, üçüncü uygulamayı, yani bilginin sadece sahibine nisbet edilmesi yolunu kullanır. ‘Âmilî, kaynağı konusunda emin olmadığı bilgileri aktarırken “مِمَّا يُنْسَبُ لـ...” gibi bir ifade ile bilgiyi sahibine nisbet eder.¹⁰⁹ Bu nisbet ifadesini ‘Âmilî, çoğunlukla Hz. Ali’ye isnad edilen divandan aktarırken kullanır.¹¹⁰

Eğer kitabında yer vereceği bilgikendisine aitse, çoğunlukla “لِجَامِعٍ”¹¹⁴ “لِصَّاحِبِ الْكُتُبِ”¹¹³, “قَالَ جَامِعٌ هَذَا الْكِتَابِ”¹¹², “قَالَ مُؤَلِّفُ الْكِتَابِ”¹¹¹ “الْكِتَابِ” ya da “لِجَامِعِهِ”¹¹⁵ gibi bir ifade kullanır. Kendisine ait bilgi türlerinden biri de “سَائِحَةٌ” başlığı ile verdiği bilgilerdir.¹¹⁶ ‘Âmilî bazen kendi eserlerinden¹¹⁷ bazen de dedesinin koleksiyonlarından nakilleryapar.¹¹⁸ ‘Âmilî’nin çokça bilgi naklettiği kimselerden biri de babasıdır. Babasından alıntılar yaparken de “إِلَى الْوَالِدِ جَامِعِ الْكِتَابِ”¹¹⁹ ifadesini kullanır.

el-Keşkül’de hatırı sayılır miktarda kaynağı belirtilmeyen bilgi vardır. Bu bilgiler ‘Âmilî’ye ait olsa gerek. Çünkü ‘Âmilî diğer bütün

¹⁰⁶ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 5.

¹⁰⁷ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 5, 224.

¹⁰⁸ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 27, 143, 218.

¹⁰⁹ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 274, 141; II, 44.

¹¹⁰ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 157, 159; II, 53, 74, 105.

¹¹¹ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 18, 24, 30, 42.

¹¹² ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 107.

¹¹³ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 272.

¹¹⁴ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 176.

¹¹⁵ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 268.

¹¹⁶ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 162, 163.

¹¹⁷ ‘Âmilî, *a.g.e.*, (*Riyâdu'l-Ervâh*) I,170; (*el-Ceveheru'l-Ferd*) I, 203; (*Sevânihu Seferi'l-Hicâz*) I, 173.

¹¹⁸ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I,223.

¹¹⁹ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 104, 108, 125.

bilgileri sahibine isnat ederek nakletmektedir. Bu bilgilerin, başka kitaplarda ‘Âmilî’ye nisbet edilmesi de bunu göstermektedir.¹²⁰

Yukarıda da belirtildiği gibi ‘Âmilî’nin kaynak belirtmesi üç şekildedir:

1- Sadece bilginin sahibini belirterek yapılan nakiller: Yaptığımız incelemeye göre *el-Keşkûl*’de yer alan kaynak kişiler alfabetik sıraya göre şunlardır:¹²¹

‘Afif et-Tilmisânî (I,105), el-Ahnef b. Kays (II, 155), Aristo (I,183),el-Bâharzî (I,321), Batlamyus (I,281),el-Behâ’ Zuheyr (I,50), el-Belâzûrî (I, 41), el-Buhturî (I,166), Burhanuddîn el-Kîrâtî (I,49), Büzürgmehr (I,7), el-Câhız (I,58), Calinos (I,147),Celâluddîn er-Rûmî (I,73), Cemâluddîn el-Hillî (I,54), Cemâluddîn Muhammed b. Nebâte el-Mısırî (I,134), Cuneyd el-Bağdâdî(I,72), ed-Devvânî (I,237), Dîku’l-Cinn / Abdusselâm b. Reğban el-Hımsî (I,98), Diyojenes (II,82), Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî (I,219), Ebû Dülâme (I,32), Ebû Esved ed-Duelî (I,194), Ebû Hayyân (I,46), Ebû Nasr el-Fârâbî (II, 84), Ebu Nuvâs: 4 (I, 412), Ebû Süleymân ed-Dârânî (I,9), Ebû Tayyib el-Mutenebbî (I,340), Ebû Temmâm (I,350), Ebû Yezîd el-Bistâmî (I,216), Ebu’l-Atâhiye: (II, 143), Ebu’l-Feth el-Bustî (I,10), Ebu’l-Hasan et-Tihâmî (I,8), Ebu’s-Su‘ûd Efendî (I,27), Eflatun (I,214),Emînu’d-Dîn Ebû Ali et-Taberî (I,79), Fahruddîn er-Râzî (I,5), Fisagaros (I,191),Fudayl b. ‘Iyâd (I,9), el-Gazali (II,104), el-Hâcîrî (I,290), Hallâc (I,77), Hasan b. Zeynu’d-Dîn el-’Âmilî (I,110), Hipokrat (II,85), Hz. Ali: (II,17), İbn Abdilcelîl el-Endelusî (I,103), İbn Dâkîkî’l-‘Îd (I,38), İbn Hacer el-Askalânî (I,104), İbn Hazm (I,389), İbn Kalâkıs el-İskenderî (I,434), İbn Matrûh (I,106), İbn Sînâ 4 (I,17), İbnu’l-Cevzî (I,10), İbnu’l-Fârid (II,35), İbnu’l-Mu’tezz (I,314), İbnu’l-Munîr (I,47), İbnu’l-Verdî (I,75), İbnu’r-Rûmî (I,156), el-Kurâtî (I,40), el-Maarrî (I,227), Mahmûd el-Verrâk (I,293), Mecdu’d-Dîn el-Bağdâdî (I,73), Mecduddîn b. Mekânîs (I,87), Mucîru’d-Dîn b. Temîm (I,103), Muhammed el-Bekrî es-

¹²⁰ el-Kucûrî, Muhammed Bâkır, *el-Hasâisu’l-Fâtmiyye*, İntişârâtü’s-Şerîf er-Radî, Kum, 1380 h.ş., I, 463.

¹²¹ Bu listede adı üç defadan az geçen kaynak kişilere yer verilmemiştir.

Sıddîkî (I,36), Muhyuddîn İbnu'l-Arabî 5 (I,38), Nâsihuddîn el-Errecânî (I,69), en-Nevâcî (I,47), en-Nevevî (I,301), Sa'dî eş-Şîrâzî (I,263), es-Safî el-Hillî (I,19), Sâhib b. Abbâd (I,52), es-Salâh es-Safedî (I,59), es-Sekkâkî (I,340), Semnûn el-Muhibb (I,72), es-Sirâcu'l-Verrâk (I,402), Sokrat (II,158), eş-Şâfi'î (I,274), eş-Şerîf el-Murtadâ (II,77), eş-Şerîf er-Radî (I,13), eş-Şeyh el-Maktûl (I,78), et-Teftezânî (I,47), et-Tuğrâî (I,446), ez-Zemahşari (I,30)

Âmilî, kendilerinden alıntı yaptığı kimseleri genellikle sadece ismini zikretmekle yetinirken bazı kimseleri de farklı sıfatlarla zikretmektedir. Mesela İmâm Şâfi'î'yi *Hazreti el-İmâm* (I,274), Gazâlî'yi *Huccetu'l-İslâm* (II,104), İbn Sînâ'yı *eş-Şeyhu'r-Reîs* (I,17), Muhyuddîn İbnu'l-Arabî'yi *Cemâlu'l-Ârifîn*(I,41), Celâluddîn er-Rûmî'yi *el-Ârif*(I,73), Muhammed el-Bekrî es-Sıddîkî'yi *el-Üstâzu'l-A'zem* (I,36), eş-Şerîf el-Murtadâ'yı *Zu'l-Mecdeyn* (II,77), Ebu's-Su'ûd Efendî'yi *el-Fâdilü'l-Muhakkık* (I,27), et-Sa'duddîn Teftezânî (I,47), Celâluddîn ed-Devvânî (I,237) ve Bedruddîn ez-Zerkeşî'yi (I,16) *el-Muhakkık* olarak nitelemektedir.

2- Sadece kitap adını belirterek yaptığı nakiller: Yaptığımız incelemeye göre *el-Keşkül'* de yer alan kaynak kitaplar alfabetik sıraya göre şunlardır:

Âcâibu'l-Mahlûkât (I,153), Câmi'l-Usûl (I, 414), el-Celis ve'l-Enîs (I, 442), Durretu'l-Gavâss fî Evhamî'l-Havass (II, 27), Edebu'l-Kâtib (II, 16), el-Emâlî, İbn Bâbeveyh (I,80), Enîsu'l-Ukalâ' (II, 131), el-Futûhâtü'l-Mekkîyye (II, 102), Guraru'l-Hikem (II, 61), Hâşiyetu's-Suyûtî 'ala'l-Beydâvî (I,40), Hayâtu'l-Hayâvân (I,40), İddetu'd-Dâî ve Necâhu's-Sâî (II, 59), İhyâu Ulûmi'd-Dîn (I,5), İlmu'r-Raml: İbn Matrûh (II, 119), İrşâdu'l-Kâsîd ilâ Esna'l-Makâsîd (II, 186), el-Kâfî (I, 280), el-Kâmil fî't-Târih (II, 318), Kelîle ve Dimne (II, 420), Keşfu'l-Yakîn fî Fadâil-i Emiri'l-Mu'minin (I,224), Keşfu'l-Gumme (fî Ma'rifeti'l-Eimme) (II,379), el-Keşşâf (II, 49), Kitâbu'l-Hamâse (I,125), Kitâbu'l-Mahâsin (I, 260), Kurbu'l-İsnâd (I,241), Mecmûatu Verrâm (II, 61), Men lâ Yahduruhu'l-Fakîh (I, 284), el-Milel ve'n-Nihal (II, 58), el-Mudhiş (II, 298), Muhâdarâtu'l-Udebâ' ve Muhâverâtu's-Şuarâ' (II, 315), el-Muhâkemât fî Bahsi Harekâti'l-Eflâk (II, 57), el-Mustatraf (I, 364), Riyâdu'n-Na'im (II,

302), Sahîhu'l-Buhârî (I, 248), Sırru'l-Arabiyyeti fi Envâi'l-Hıyâta (I, 258), Şerhu Hikmeti'l-İşrâk (II, 190), Şerhu'l-Heyâkil, ed-Devvânî (I, 262), Şerhu'l-Kânûn (II, 18), Şerhu'l-Mücez (II, 288), Ta'biru'r-Rü'yâ (II, 346), et-Tahsîn ve Sıfâtü'l-Ârifin (II, 191), Târîhu İbn Zuhre el-Endelusî (I,84), Te'vilâtu'l-Kur'an (II, 275), Tefsîru'n-Nisâbüri (II, 191), Tehâfutu'l-Felâsife (II, 33), et-Tibyân fi'l-Maânî ve'l-Beyân (II, 58), Uyûnu'l-Ahbâr (II, 16).

3- Hem müellif ve hem de kitap ismi vererek yaptığı nakiller:

Abdurmelik es-Sa'alibî: *Yetimetu'd-Dehr* (I,329), Abdurrezzâk el-Kâşânî: *et-Te'vilât* (I,264), Celâluddîn ed-Devvânî: *Enmûzecu'l-Ulûm* (II, 284), Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî: *Kitâbu'l-Ahbâr* (I,219); *Şerhu'l-İşârât* (II,16), Ebû Muhammed el-Hasan b. Ebî'l-Hasan ed-Deylemî: *A'lâmu'd-Dîn* (II,25), Ebu'l-Farac el-İsfahânî: *el-Eğânî* (I,18), Ebû Hâmid el-Gazâlî: *el-Mustazhirî* (I,243); *Minhâcu'l-Âbidîn* (II,97), Fahrüddîn er-Râzî: *et-Tefsîru'l-Kebîr* (I,5), İbn Ebî Hadîd: *el-Feleku'd-Dâir* (I,380); *Şerhu Nehci'l-Belâga* (II,369), İbn Hallikân: *Vefeyâtu'l-A'yân* (I,235), İbn Sînâ: *el-Kânûn* (II, 210); *eş-Şifâ'* (II, 302), İbnu'l Esîr: *el-Meselu's-Sâir* (II, 176), İbnu'l-Cevzî: *Kitâbu Sıfatu'-Safve* (I,33), İbn 'Abdi'l-Berr: *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb* (II, 399),¹²²el-Kâşî (Abdurrezzâk el-Kâşânî): *el-İstulâh (Mu'cemu'l-Mustalahât ve İşârât es-Sufiyye)* (II, 372), el-Kureşî: *Şerhu'l-Kânûn* (II,18), Kutbuddîn eş-Şîrâzî: *et-Tuhfe* (II, 272), en-Nevevî: *el-Ezkâr* (I,411), er-Râgıb: *el-Muhâdarât* (II, 366), er-Râvendî: *Şerhu'ş-Şihâb* (II, 55), es-Salâh es-Sâfedî: *Şerhu Lâmiyyeti'l-A'cem* (I,59), es-Seyyid eş-Şerîf: *Şerhu'l-Mevâkıf* (II, 198), eş-Şehrezûrî: *Târîhu'l-Hukemâ'* (II, 85), Şerefuddîn et-Tîbî: *et-Tibyân* (II, 154), et-Teftezânî: *Şerhu'l-Keşşâf* (I,71); *el-Mutavvel* (I,257), et-Tûsî: *et-Tecrid fi Burhâni Tenâhi'l-Eb'âd* (II, 113); *Mecmau'l-Beyân* (II, 191), ez-Zemaşşeri: *Rabûu'l-Ebrâr* (II, 307), ez-Zerkeşî: *Şerhu Telhîsi'l-Miftâh* (I,16).

'Âmilî'nin *el-Keşkûl*'deki önemli kaynaklarından biri de İslâm'dan önceki peygamberler, kutsal kitaplar, filozoflar ve

¹²² Yanlışlıkla İbn Abdi Rabbih denmiş, doğru olan İbn 'Abdi'l-Berr olmalıdır. Zira İbn 'Abdi Rabbih'in böyle bir kitabı yoktur.

hükümdarlardır. Başta Hz. İsa¹²³ olmak üzere Musa (a.s.)¹²⁴Süleyman (a.s.)¹²⁵ve Davut'tan (a.s.)¹²⁶sözler ve hikâyeler aktarır. İncil'den hiçbir alıntı yapmazken Tevrat'tan¹²⁷ ve “Semavî kitaplar” giriş ifadesi ile eski kutsal kitaplardan¹²⁸ nakiller yapar. Bazen de “Allah bir peygamberine yaptığı vahiyde...” başlığı ile muhatabı ve kaynağı belli olmayan bilgiler¹²⁹zikreder.

‘Âmilî kendi anlayışı çerçevesinde kayda değer bulduğu her bilgiye, söyleyenine ve kaynağına bakmaksızın *el-Keşkül*'de yer verir. Rahiplerden¹³⁰, hahamlardan¹³¹ hatta Büyük İskender gibi eski hükümdarlardan¹³² bile alıntılar yapar.

İ. *el-Keşkül*'un Muhtevası

Muhteva yönünden baktığımızda, *el-Keşkül*'de tıptan matematiğe, bilmededen şiire, tefsirden tasavvufa hemen her alandan bilgiler bulunduğunu görüyoruz. Bu bilgileri iki başlık altında ele almak mümkündür: 1- İlmî Boyut 2- Edebî Boyut.

1. İlmî Boyut

İlmî boyuttan, ‘Âmilî’nin ilmî kaygı ve dürtülerle naklettiği ve edebî yönü ön planda olmayan bilgileri kastediyoruz. Bu yönüyle baktığımızda *el-Keşkül*'de Tasavvuf, Ahlak, Tefsir, Nahiv ve Belâgat, Tarih ve Kültür, Hadis, Fıkıh ve Ansiklopedik bilgiler / Genel Kültür alanlarının öne çıktığını görüyoruz. İşte çalışmamızın bu bölümünde

¹²³ Âmilî, *a.g.e*, I, 180.

¹²⁴ Âmilî, *a.g.e*, II, 189.

¹²⁵ Âmilî, *a.g.e*, I,192.

¹²⁶ Âmilî, *a.g.e*, II, 425.

¹²⁷ Âmilî, *a.g.e*, I, 12; II,132, 153.

¹²⁸ Âmilî, *a.g.e*, II, 91, 221.

¹²⁹ Âmilî, *a.g.e*, II, 217.

¹³⁰ Âmilî, *a.g.e*, I, 218.

¹³¹ Âmilî, *a.g.e*, I, 229.

¹³² Âmilî, *a.g.e*, II, 344.

el-Keşkûl'ü bu alanlar yönünden incelemeye çalışacağız. Konuların ele alınış sırlamasında bu alanların *el-Keşkûl*'deki önemi ve hacmini esas alacağız.

Tasavvuf

Tam anlamıyla bir mutasavvıf olan 'Âmilî, bazen tasavvuf karşıtı nakiller yapar ancak o düşünceye karşı olduğunu gösterecek ifadeler kullansa da cevap vermek için çaba göstermez. Mesela bazı tasavvuf mensuplarını eleştirip onları Allah ve Allah sevgisini bilmemekle suçlayan Zemahşerî'ye ilmi cevap vermek yerine şöyle bir tepki göstermekle yetinir: Böyle saçmalıkları Allah kelamının tefsirine dâhil etmek, cahillik ve edepsizliktir. Buna benzer yanlışları el-İmâm er-Râzî ve başka pek çok müfessir de yapmıştır.¹³³

Daha önce de geçtiği gibi Bahâuddîn el-'Âmilî'nin öne çıkan en önemli özelliği mutasavvıf bir âlim olmasıdır. Diğer eserlerinde olduğu gibi *el-Keşkûl*'de de tasavvufla alakalı pek çok bilgiye yer vermiştir. Hacim ve vurgu bakımından *el-Keşkûl*'de yer alan konuların başında tasavvuf gelmektedir. Tasavvufla ilgili *el-Keşkûl*'de zikredilen bilgilerin bir kısmı nazarî tasavvufla ilgili iken bir kısma da tasavvufun pratiği ile alakalıdır.

Nazarî tasavvuf dendiğinde ilk akla gelen tasavvufun tarifidir. 'Âmilî tasavvuf ilmini şu şekilde tanımlar: Tasavvuf, bir olan zattan ve onun isim ve sıfatlarından bahseden bir ilimdir. O'nun isim ve sıfatları, kendi tecellisi olan varlıkları ilahî zata ulaştırır. Bu ilmin konuları şunlardır: Bir olan zat, O'nun ezeli ve ebedî sıfatları, ilahî isimlerin ve rabbânî sıfatların tecellileri, Allah dostlarının kendisine nasıl döneceği, maneviyatta ilerleme, mücahede ve riyazet; ameller ve zikirlerin dünya ve ahiretteki hakikatleri ve sonuçları.¹³⁴

Kendisine ait olan bu tanımlamanın yanı sıra 'Âmilî, tasavvufun tarifi ile ilgili şu alıntıları da yapmaktadır:

¹³³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 95.

¹³⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 393.

Ebû Saî'd'e tasavvuf sorulduğunda o şöyle cevap verdi: Tasavvuf vakti en güzel ve verimli bir şekilde değerlendirmektir.

Başka biri de bu konuda şöyle der: Alakalardan kurtulup kendini yaratılanların rabbine adamaktır.¹³⁵

Ruveym'e sûfinin kim olduğu sorulduğunda şöyle cevap verdi: Sufi hiçbir şeye sahip olmayan ve hiçbir kimse ya da şeyin kendisine sahip olmadığını kimsedir. Tasavvuf herhangi bir şeyi başka bir şeye tercih etmemektir.¹³⁶

Tasavvufun önemli konularından olan makamlar ve haller konusu farklı mutasavvıflar tarafından farklı tasniflere tabi tutulmuştur. Kimileri tarafından, aşırıya gidilerek, 1001'e kadar çıkarılmış olsa da yaygın olarak kabul edilen on makamdır ki buna *usûl-i 'aşere* adı verilir.¹³⁷ Herhangi bir kaynak belirtmeden *el-Keşkül*'de yer verdiği bir bilgiye 'Âmilî, bu konuyu şöyle ele alır:

Bu yolculuktaki birinci menzil, *gafllet uykusundan uyanıştır*. Daha sonra *tevbe* gelir ki, Allah'tan kaçtıktan sonra pişman olup O'na dönmektir. Sonra *Allah korkusu* (*vera'* ve *takva*) gelir; Şeriat ehlinin korkusu haramlardan, Tarikat ehlinin ise şüphelerden olur. Sonra *muhasebe* menzili gelir ki, bu menzilde, kişi kendisi ve başkaları ile olan ilişkisinin hesabını yapar. Sonra *irade* menzili gelir ki, emek vererek muradı elde etmeyi arzulamak demektir. Sonra *zühd* gelir ki, dünyayı terk etmek ve Allah'tan başkasından uzak durmaktır. Sonra *fakirlik* gelir ki, elde olmayan şeyi kalbten de atmak demektir. Fakir, hiçbir şeye gücünün yetmediğini bilen kimsedir. Sonra *sıdk* gelir ki, iç ve dışın bir olması demektir. Sonra *tasabbur* gelir ki, nefsi istemediği şeylere zorlamaktır demektir. Sonra *sabır* gelir ki, şikâyetleri terk etmek ve nefsi susturmaktır. Sonra *rıza* gelir ki, belalardan zevk almaktır. Sonra *ihlâs* gelir ki, Allah ile olan muamelende diğer varlıkları devre dışı bırakmak demektir. Sonra *tevekkül* gelir ki, hayrın

¹³⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 80.

¹³⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 289.

¹³⁷ Muslu, Ramazan, *Tasavvuf*, Ed: Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 328.

Allah'ın dilediği şeyde olduğunu düşünerek her işte O'na dayanmaktadır.¹³⁸

Nazarî tasavvufla ilgili *el-Keşkûl*'de yer alan temel meselelerden biri de *nefsin mahiyeti* meselesidir. Konu ile ilgili on dört görüş nakleden 'Âmilî, on dördüncü görüşü benimser ve şu açıklamayı yapar: On dördüncü görüş: Nefis, madde ve arazdan soyut olan varlıktır. Tedbir ve tasarruf bakımından bedenle irtibatı vardır. Ölüm bu irtibatın kopması demektir. Bu görüş, metafizikçilerin, büyük sûfilerin, İsrâkî filozofların ve Gazâlî, Râzî ve Tûsî gibi büyük kelmacıların görüşüdür. Bu görüş, semavî kitaplar, peygamberler ve manevî keşiflerce desteklenmektedir.¹³⁹

Nefsin mahiyeti konusunda bu değerlendirmeyi yapan 'Âmilî, çeşitleri konusunda da hem başkalarından nakiller yapar¹⁴⁰ hem de kendisi bilgi verir. Konu ile ilgili şöyle bir tasnif yapar:

Bir nefis, hayvanî duyuların ve bedenî arzuların kontrolü altında ise o, nefis-i emmâredir. Nefis-i emmâre, maddî lezzetler ve şehevî arzulara uymayı emreder, kalbi aşağıya doğru çeker, kötülüğün ve kötü ahlakın kaynağıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz ki nefis daima kötülüğü emreder.”¹⁴¹

Bir nefis hayvanî duyuları kontrol altında tutuyor, melekî duyulara uyuyor ve güzel ahlak onda kök salmış ise o, nefis-i mutmainnedir. Kötülükten uzak olan nefis-i mutmainne, kutsal âleme doğru ilerler, dereceleri yükselten Zât'a kavuşmak için şevkle ona itaat etmeye özen gösterir ve sonunda Yüce Zât ona şöyle hitap eder: “Ey huzura ermiş nefis! Sen Rabbinden, O da senden razı olarak dön Rabbine! Katıl has kullarımın arasına ve gir cennetime!”¹⁴²

Bir nefiste güzel ahlak da helak edici ahlak da yoksa bazen iyiliğe bazen de kötülüğe meylediyorsa ve kendini eleştirip kınıyorsa o, nefis-i levvâmedir. Nefis-i levvâmede gaflet uykusunu kaçırarak kadar nur vardır. Bu nur sayesinde nefis, rubûbiyet ve hakikat bakımından

¹³⁸ 'Âmilî, *a.g.e.*, I, 184.

¹³⁹ 'Âmilî, *a.g.e.*, II, 417.

¹⁴⁰ 'Âmilî, *a.g.e.*, II, 6.

¹⁴¹ 12. Yusuf, 53.

¹⁴² 89. Fecr, 27-30.

kendisine çekidüzen vermeye başlar. Kötü olan tarafı öne çıktıkça bu nur onu ikaz eder. Bunun üzerine tevbe edip af diler ve iyiliğe yönelir. Bu yüzdendir ki Allah Teâlâ bu nefse yemin etmiştir^{143 144}.

‘Âmilî, tasavvufun tartışmalı konularından olan mucize-keramet konusunu da ele alır ve peygamber olsun olmasın kutsal nefse sahip olan kimselerden olağanüstü durumların sâdir olabileceğini söyler. İlahî yardım ile söz konusu kişilerin yer ve gök cisimlerine tasarrufta bulunabileceğini belirten ‘Âmilî, Hz. İbrahim’in ateşte yanmaması, Hz. Musa’nın asası ile on iki pınar akıtması, Hz. Meryem’in hurma ağacını silkelemesiyle mevsimi olmadığı halde üzerine taze hurmanın düşmesi gibi olayları bu konuda delil olarak kullanır. ‘Âmilî bununla yetinmez konuyu daha açık hale getirmek için şu alıntıyı da yapar:

(Suhreverdi) el-Heyâkil’de der ki: Ateşten çıkan demir, ateşle olan birlikteliğinden dolayı ateş gibi olur ve yakar. Bunda şaşılacak bir şey olmadığı gibi Allah’ın nuru ile nurlanan nefislere kâinattaki varlıkların itaat etmesinde de şaşılacak bir şey yoktur.¹⁴⁵

Tasavvufî edebiyatın önemli türlerinden biri de menkıbelerdir. Çok sayıda olmasa da ‘Âmilî kimi zaman *el-Keşkül*’de menkıbelere de yer verir. Bu konudaki ilginç örneklerden biri şudur:

Şeyh Ali b. Sehl el-İsfahânî, fakirlere ve dervişlere yardım eder ve iyilik yapardı. Bir gün yanına gelen bir grup fakire verecek bir şeyi olmayınca Şeyh, bir arkadaşına gitti ve ondan yardım istedi. Arkadaşı da küçük bir yardımda bulundu ve yardımın azlığından dolayı özür dileyerek şöyle dedi: “Ev yapıyorum, çok paraya ihtiyacım var, kusura bakma!” Bunun üzerine Şeyh arkadaşına “Bu evin maliyeti ne kadardır?” diye sordu. Arkadaşı “500 dirhem civarında” deyince Şeyh şöyle dedi: “O parayı bana ver, fakirlere dağıtayım, buna karşılık sana cennette bir ev teslim edeyim, üstelik sana kendi yazımla garanti de vereyim.” Arkadaşı “Senin ne yalan söylediğini ne de verdiğin sözün gereğini yapmadığını duydum. Bana garanti veriyorsan ben de senin dediğini yapacağım.” deyince Şeyh, cennette kendisine bir ev vereceğine dair kendi eliyle bir yazı yazdı, 500 dirhem karşılığında arkadaşına verdi ve ona “Sen öldüğünde yazıyı senin kefeninin içine

¹⁴³ 75. Kıyâme, 2.

¹⁴⁴ ‘Âmilî, *a.g.e.*, II, 413-414.

¹⁴⁵ ‘Âmilî, *a.g.e.*, II, 309.

koymalarını vasiyet et.” diye tavsiyede bulundu. Adam o sene öldü ve söz konusu yazı kefeninin içine konularak defnedildi.

Bir gün Şeyh öğle namazı için camiye gittiğinde yazıyı mihrapta buldu. Arkasında yeşil renk ile şu cümle yazılı idi: “Senin sözünü yerine getirdik ve evi sahibine teslim ettik.”

Bu yazı bir süre Şeyh’in yanında kaldı. Onunla İsfahan ve civarındaki hastalara şifa dağıtıyordu. Ancak Şeyh’in kitapları çalındı, onlarla birlikte bu yazı da çalındı.¹⁴⁶

‘Âmilî, bu menkıbeyi anlattıktan sonra neredeyse hiç kullanmadığı *Allahu a’lem* ifadesini kullanarak bu konuda bir şüphesinin olduğu izlenimini vermektedir.

Bilindiği gibi din hakkındaki bütün düşünce sistemleri, Allah-insan-âlem üçlüsü hakkındaki görüşü üzerine oturur. Bu konu, *el-Keşkûl*’de de farklı boyutlarıyla yer almaktadır. ‘Âmilî Allah’ı (c.) tanımlama ile ilgili herhangi bir kaynağa dayandırmadan şu bilgiyi verir: Allah’a nispet ettiğimiz sıfatlar, kısa aklımızla ve yetersiz, sınırlı fikrimizle yaptığımız nitelemelerdir. Biz birini yüceltirken kendimizce değerli ve üstün saydığımız sıfatlarla yüceltiriz. Yani bizce kötü olanın karşısında yer alan şey ile. Muhammed el-Bâkır’ın arkadaşlarına yaptığı şu açıklama da bunu göstermektedir: Allah’ın (c.) ‘alim ve kâdir olarak nitelenmesinin sebebi insanlara ilim ve kudret bahşetmesidir. Kendi vehminizce yaptığınız dakik nitelemelerin tümü sizin gibi mahlûktur ve Allah için geçerli değildir. Belki de küçük karıncalar, kendileri gibi Allah’ın da antenlerinin mevcut olduğunu sanıyorlardır. Çünkü antenin yokluğu karıncalar açısından önemli bir eksikliklerdir.¹⁴⁷

‘Âmilî, kulun Allah ile olan ilişki biçimine dair ise şunu nakleder:

Âriflerden biri der ki: Kim ki nimet sırasında aklı nimette değil onu verende ise musibet vaktinde de aklı musibette değil onu verende olur. Böylece her halinde Hak Taâlâ ile baş başa kalır ve yüzü Mutlak Sevgili’ye dönük olur. İşte mutluluğun en üst seviyesi budur.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 186.

¹⁴⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 126.

¹⁴⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 393.

Konu ile ilgili *el-Keşkül*'deki ilginç örneklerden biri şudur:

Âriflerden biri bir arkadaşını ziyaret etti ve onun çeşitli hastalıklara yakalandığını ve acılar içinde kıvrandığını gördü. Kendisini teselli etmek için “Kim ki musibete karşı sabırlı olmazsa, Allah sevgisi iddiası doğru değil, demektir.” deyince arkadaşı şöyle cevap verdi: “Öyle değil; kim musibetten lezzet almazsa sevgi iddiasında samimi değil demektir.”¹⁴⁹

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız nazari tasavvuf konularına yer verilse de *el-Keşkül*'deki tasavvufi bilgilerin büyük bir kısmı tasavvuf pratiği ile ilgilidir. Namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerin şekli boyutları konusunda *el-Keşkül*'de neredeyse hiçbir bilgiye yer verilmezken ibadetin mahiyeti, özü ve gerçek bir ibadet için neler yapılması gerektiğine dair bilgilere yer verilmektedir. Mesela Cafer es-Sâdık'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği bir hadiste şöyle denmektedir:

İnsanların en hayırlısı, ibadete âşık olan, ona dört elle sarılan, kalbten onu seven, bedeniyle onu ifa eden ve onun özlemini çeken kimsedir. Böyle bir kimse için dünya işlerinin iyi ya da kötü oluşunun bir anlamı yoktur.¹⁵⁰

İbadetin sahici olması için çeşitli bilgilere yer veren ‘Âmilî ibadetin vakti ile ilgili şu bilgiyi nakleder:

Nehcu'l-Belâğa'dan: Kalplerin açıldığı ve kapandığı anlar vardır. Kalbiniz açılıp Allah'a yöneldiğinde nafileleri yapın, kapandığında ise farzlarla yetinin.¹⁵¹

İbadet ve salih amelde niyetin ibadetten daha önemli olduğu görüşünde olan ‘Âmilî niyeti şu şekilde tanımlar: “Niyet, hazır ya da gelecekteki bir amaç için kişinin bir işe yönelmesi ve ona teşebbüs etmesi demektir. Bu yönelme ve teşebbüs olmadığı zaman sadece düşünce planındaki bir istekle o iş gerçekleşmez. Tek başına istek, tok olan kimsenin canım yemek istiyor, demesine benzer. Ya da kalbi boş olan birisinin ben falan kişiye aşığım ve onu seviyorum, demesine benzer. Kalbi bir işe yöneltmek ve ona çevirmek, ancak o işin

¹⁴⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 356.

¹⁵⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 118.

¹⁵¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 10.

sebeplerine başvurmakla mümkün olur. Zira kişi, bir fiile yönelirken ve onu yapmaya teşebbüs ederken kendi inanışına ve ruh haline uygun bir amaçla ona yönelir. Mesela şehevî duyguların etkisi altında olan bir kimse, evlenme niyeti ile çocuk amaçlamış olamaz. Her ne kadar diliyle ben Peygamber sünnetini gerçekleştirmek istiyorum ve Allah’a yakın olmak için çocuk istiyorum dese de gerçekte o şehevî arzuların başkasını amaçlamış olmaz. İşte Hz. Peygamber’in “Kişinin niyeti onun amelinden daha hayırlıdır.” sözünün anlamı budur.”¹⁵²

Tasavvufî pratikle ilgili *el-Keşkûl*’de ihlâs,¹⁵³ şükür,¹⁵⁴ dua¹⁵⁵ ve tevbe¹⁵⁶ gibi konular hakkında bilgiler mevcut ise de öne çıkan konu zühd konusudur. Doğrudan zühd ile ilgili metinler olduğu gibi dünyanın kıymetsizliği, riyazet ve ölümü tefekkür gibi netice itibariyle zühd manası içeren metinler de vardır.

Kelime itibariyle herhangi bir şeye meylettirmeyi terk etmek manasına gelen zühd, tasavvufî bir kavram olarak dünyayı terk etmek, ondan ve ondaki şeylerden yüz çevirmektir.¹⁵⁷ Bu tariften anlaşıldığı gibi zühd kavramının merkezinde dünya ve ondaki nimetlerden uzak durmaktır. Elbette ki bu, sadece bir terk değil aynı zamanda Allah’a ve ahirete yönelmedir.

el-Keşkûl’de zühdün mahiyeti hakkındaki bir metinde şöyle denmektedir:

el-Fudayl b. ‘İyâd’ın yanında zühdden söz edilince şöyle dedi: “Zühd Kur’an’daki şu iki cümledir: Kaybettiğinize üzülme, kazandığınıza sevinmeyin.”^{158,159}

¹⁵² Âmilî, *a.g.e.*, II, 195.

¹⁵³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 87, 135.

¹⁵⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 274; II, 381.

¹⁵⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 31.

¹⁵⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 135, 225.

¹⁵⁷ el-Curcânî, Ali b. Muhammed, *el-Ta’rifât*, Dâru’l-Kitâbi’l-Mısrî, Kahire, 1991, s. 128.

¹⁵⁸ 57. el-Hadîd, 23.

¹⁵⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 328.

el-Keşkûl'de zühdle ilgili kimi metinlerde ise zahidlerin azlığından şikayetler dile getirilmektedir. Bu konudaki metinlerin birinde şöyle denmektedir:

Bir gün bir zâhid, birinin şöyle dediğini duydu: "Hani nerede dünyayı terk edip ahirete yönelenler?!" Bunun üzerine zahid şöyle dedi: Birader, sözünü tersine çevir ve elini dilediğin kimse üzerine koy.¹⁶⁰

el-Keşkûl'deki kimi metinler, sadece dünyayı terk ve tahkir etmeye davet etmekle kalmaz dünya ile ahiretin birbiriyle çeliştiğini ifade etmektedir. Bu konu ile ilgili olan bir alıntıda şöyle denmektedir:

Bir bilge der ki: Allah dünya çıkarları ile ahiret çıkarlarını bir arada tutmamış, onları birbirinden ayırmıştır.¹⁶¹

Rızık için çalışmanın, altın ve gümüşün kötü oluşu, fakirliğin zenginlikten üstün oluşu da bu çerçevede ele alınabilecek konulardandır. *el-Keşkûl*'de konu ilgili şöyle metinler yer almaktadır:

Şakik el-Belhî önceleri büyük bir servet sahibi idi ve çok ticari seyahat yapardı. Bir seferinde Türk diyarına gitti. O vakit Türkler putlara tapıyorlardı. Şakik, onların önderlerine dedi ki: "Yaptığınız bu iş yanlıştır. Bu varlıkların bir yaratıcısı vardır ve onun eşi benzeri yoktur. Herkesin ve her şeyin rızkını o verir." Bunun üzerine Türklerin önderi "Senin söylediklerinle yaptıkların birbirini tutmuyor." dedi. Şakik "Nasıl?" diye sorunca, şöyle dedi: "Bir taraftan herkese rızık veren bir yaratıcının olduğunu söylüyorsun, bir taraftan da rızık için kendini yorup oralardan tâ buralara geliyorsun." Bu sözü duyan Şakik, geri dönüp bütün malını sadaka olarak verdive âlim ve zahitlere katılıp ölünceye kadar onlardan ayrılmadı.¹⁶²

Nazzâm der ki: Altın ve gümüşün kötü oluşunun bir delili de, kötü insanlarda çok bulunmasıdır. Çünkü her şey aslına döner.¹⁶³

Bir bilge der ki: Fakirliğin zenginlikten ne kadar üstün olduğu şundan anlaşılır: Hiç kimse fakir olmak için Allah'a isyan etmez ama Allah'a olan isyanların çoğu zengin olmak içindir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 310.

¹⁶¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 155.

¹⁶² Âmilî, *a.g.e.*, II, 374.

¹⁶³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 365.

¹⁶⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 152.

Zühd çerçevesinde sayılabilecek konulardan biri de insanlardan özellikle de yöneticilerden uzak durma konusudur. Bu konuda *el-Keşkûl*'de çok sayıda metin mevcuttur. Dikkat çekici olanlarından bazıları şunlardır:

Bir zâhide, padişahlar ve vezirlere yakın olma durumu sorulunca şöyle cevap verdi: Onlarla görüşmeden sadece farzlarla yetinen, bize göre geceleri ibadetle gündüzleri oruçla geçiren, hacca giden ve Allah yolunda cihad edip onlara yakın durandan daha üstündür.¹⁶⁵

Ahnef b. Kays der ki: Bir gece uyumadım ve padişahımı razı edecek, Rabbimi de küstürmeyecek bir kelime aradım ama bulamadım.¹⁶⁶

Dünyada yalnız, tek başına, kederli ve üzüntülü ol! Yalnız kuş gibi ki, ucu bucağı olmayan bir yere düşer. Oradaki suların içer ve ağaçların yapraklarıyla beslenir. Karanlık çöktüğünde ise kuşlardan uzak bir yere çekilir ve rabbi ile baş başa kalır.¹⁶⁷

Malik b. Dînâr bir rahipten kendisine öğüt vermesini isteyince rahip şöyle dedi: "Eğer yapabilirsen kendinle insanlar arasında bir sur inşa et!"¹⁶⁸

Son olarak bu bölümde ele alınması gereken konulardan biri de *dua* konusudur. *el-Keşkûl*'de duanın mahiyeti ve kabul şartları hakkında bazı metinler olsa da¹⁶⁹ daha çok dikkat çeken, önemli dini şahsiyetlerden alıntılanmış dua örnekleridir. Bu duaların bazıları herhangi bir kaynağa dayandırılmadan doğrudan nakledilirken¹⁷⁰ bazıları da hatıra sadedinde aktarılan dualardır. Bunun örneklerinden biri, 'Âmilî'nin tâbî'nin önde gelenlerinden olan Tâvus b. Keysan'dan yaptığı şu alıntıdır:

Tâvus der ki: Bir gece mescitte iken Ali b. el-Huseyn içeri girdi. Dedim ki bu adam Hz. Peygamber'in ehl-i beytindedir, vallahi onun duasını dinleyeceğim. Dinledim şöyle dua ediyordu: "Kulcağızın kapına gelmiş, bir dilenci kapına gelmiş, bir zavallı kapına gelmiş."

¹⁶⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 198.

¹⁶⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 155.

¹⁶⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 217.

¹⁶⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 367.

¹⁶⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 129.

¹⁷⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 129.

Tâvus diyor ki: Ne zaman bu dua ile dua ettimse Allah sıkıntılarımı gidermiştir.¹⁷¹

el-Keşkül' de sadece müslüman şahsiyetlere ait dua örnekleri yok, Eflatun ve Pisagor gibi şahsiyetlerin de dualarına yer verilmiştir:

Eflatun el-İlâhî'nin duası şöyle idi: Ey sebeplerin sebebi, ey sonu olmayan kadim, ey ilk hareketi yaratan, ey dilediğinde yapan, tabiat âleminde olduğum sürece ruh sağlığımı koru!¹⁷²

'Âmilî'nin güvenilir ve doğru kaynaklardan aldığı söylediği bir metne göre ise Pisagor şöyle dua ederdi:

Ey hayatı bahşeden, beni dünya pislüğinden kurtarıp hak yol üzerinde olarak yanına al! Çünkü kötülüğün sonu yoktur.¹⁷³

Ahlak

Huluk kelimesinin çoğulu olan *ahlâk*, sözlük anlamı itibariyle alışkanlık, tabiat, din ve kişilik anlamlarına gelir. Kavram olarak da fiillerin düşünme, planlama ve zorlanma olmadan kendisinden kaynaklandığı meleke demektir.¹⁷⁴

Hicri ikinci asra kadar müstakil bir ilim olarak ele alınmayan ahlaki konular, daha çok hadis ve fıkıh kitaplarında yer alıyordu. Bu dönemde ahlakî konular hadis kitaplarının *kitâbu'l-edebe*, *kitabu'l-birr* ve *kitâbu husni'l-huluk* gibi baplarında ele alınıyordu.¹⁷⁵ Sonraki süreçte tasavvuf ilminin ortaya çıkmasıyla birlikte ahlak konuları, Abdullah b. Mubârek'in *Kitabu'z-Zühd*'ü, Hâris el-Muhasibî'nin *er-Ri'âye li Hukûkillah*'ı ve Gazâlî'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*'i gibi tasavvufî kitaplarda ele alınır oldu. Hatta *ahlâk* kelimesi tasavvufun kimi tariflerinde yer almış ve tasavvuf ahlaktan ibaret olarak görülmüştür.¹⁷⁶

¹⁷¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 141.

¹⁷² Âmilî, *a.g.e.*, II, 128.

¹⁷³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 128.

¹⁷⁴ et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fnûni ve 'Ulûm*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1996, I, 762.

¹⁷⁵ Çağrırcı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlak*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1989, s.9.

¹⁷⁶ Çağrırcı, *a.g.e.*, s. 25-26.

Sadece tasavvufi eserler değil İbn Mukaffâ'nın *Kelîle ve Dimne*'si, İbn Kuteybe'nin *'Uyûnu'l-Ahbâr'*ı ve Mubeşşir b. Fâtik'in *Muhtârü'l-Hikem ve Mehâsinu'l-Kelim*'i gibi edebî ve hikemî kitaplar da ahlak konularını ele alan eserlerdendir.¹⁷⁷

Bu esaslardan hareketle konuya baktığımızda tasavvuf, edeb ve hikmet gibi temel esaslar üzerinde oturan *el-Keşkûl*'ün de ahlaki meseleleri ele alması, doğal bir durumdan öte neredeyse bir zorunluluktur. Çünkü müellifimiz el-'Âmilî'nin, ilmi ve fikri kişiliği yukarıda bahsi geçen ulemaya dayandığı gibi aynı âlimlerle *el-Keşkûl*'ün de önemli kaynaklarından olup onların eserlerinden pek çok metin *el-Keşkûl*'de mevcuttur. Bu açıdan baktığımızda İslam ahlakını 'tasavvufi ahlak', 'felsefi ahlak' ve 'gelenekçi ahlak' şeklinde üç başlıkta ele alan tasnife¹⁷⁸ göre *el-Keşkûl*'deki ahlak anlayışını tasavvufi ahlak olarak nitelemek yanlış olmaz.

Sadece 'Âmilî'nin *el-Keşkûl*'ü değil keşkûl türündeki bütün eserlerin temel amaçlarından birinin ahlak olduğu konusunda hiçbir kuşku yoktur. Yüzeysel bir incelemede bile bu gerçek açık bir şekilde görülmektedir. Elbette ki *el-Keşkûl*, sistematik bir ahlak kitabı değildir, ancak neredeyse ele almadığı ahlak konusu yoktur.

Ahlakla alakalı *el-Keşkûl*'de yer alan bilgilerin az bir kısmı, nazari ahlak, kahir ekseriyeti ise pratik ahlakla ilgilidir. 'Âmilî'nin nazari ahlakla ilgili gündeme getirdiği konulardan biri, ahlakın değişip değişmeyeceği meselesidir. 'Âmilî, iki görüşü zikreder ve "Ahlakınızı güzelleştirin!" hadisini ahlakın değişebileceğini savunan tarafa, Hz. Ali'ye nisbet edilen "Her yaranın ilacı vardır, ama kötü ahlakın ilacı yoktur." sözünü ise ahlakın değişmediğini savunanlara destekleyici delil olarak zikretmektedir.¹⁷⁹ İki görüşe de yer veren 'Âmilî, *el-Keşkûl*'deki tarafa da delil olabilecek metinler nakleder. Ahlakın değişmeyeceğine dair 'Âmilî şöyle bir hikâye nakleder:

¹⁷⁷ Çağrı, a.g.e., s. 9.

¹⁷⁸ Muslu, Ramazan, *Tasavvuf*, ed:Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s.374-375.

¹⁷⁹ Âmilî, a.g.e., II, 352.

Hâtim'in¹⁸⁰ ölümünden sonra kardeşi ona benzemeye çalışınca annesi ona "Kendini yorma, yapamazsın." dedi. Oğlu "Ne engel var ki, sonuçta ben de onun kardeşiyim" dedi. Bunun üzerine anne şöyle dedi: "Ben onu her emzirdiğimde, kendisine eşlik edecek biri olmadan emmeyi kabul etmezdi. Sen ise tersine başka bir bebeği emzirdiğimde kabul etmez ve ağlardın."¹⁸¹

*el-Keşkül'*deki başka bir metinde ise güzel ahlakın kötüleşme sebepleri üzerinde durulmaktadır. Şöyle ki:

İbn Sînâ: "Erdemin temeli iffet, hikmet ve şecaattir. Bunlar kimde bulunsa o mutlu olur. Bunun yanı sıra öyle nebevî özellikler kazanır ki, nerede ise tanrısal bir hal alır ve Allah'tan sonra kendisine ibadet etmek caiz olur. İşte bu kimse yeryüzünün sultanı ve Allah'ın halifesidir."¹⁸²

*el-Keşkül'*deki ahlak anlayışında elden geldiğince sosyal hayattan ve konuşmadan uzak durmak tavsiye edilmektedir: Dili kontrollü kullanmak ve insanların arasına katılmaktan uzak durmak önerilmektedir. Bu konuda uyarı içerikli pek çok alıntı yapan 'Âmilî Hz. Peygamber'den de şu olayı nakleder:

Bir adam Hz. Peygamber'e geldi ve şöyle dedi: "Ya Resulallâh, bana nasihat et!". Resulüllah (s) "Dilini koru!" dedi. Adam bu talebini üç kez tekrarlayınca Resulüllah (s) her seferinde "Dilini koru!" dedi, sonra da şunu ilave etti: "Bilmez misin, insanların çoğu dillerinden dolayı cehenneme yüzüstü yuvarlanıyor."¹⁸³

Ahlak ilmini, bir ilişkiler ilmi olarak tanımlamak yanlış olmasa gerektir. 'Âmilî'nin ahlakla alakalı naklettiği bilgilerin önemli bir bölümü bu konu hakkındadır. Özellikle yöneticiler ve zenginlerle ilişkiler konusunda *el-Keşkül'*de, çok sayıda bilgiye yer veren 'Âmilî, hemen tümünde onlardan uzak durmak tavsiye edilmektedir. Şu örnekler bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

¹⁸⁰ Cömertliği ile meşhur olan Hâtem et-Tâî kastedilmektedir.

¹⁸¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 364.

¹⁸² Âmilî, *a.g.e.*, II, 313.

¹⁸³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 84.

Padişahlara dost olan, dağa tırmanıp ondan düşen kimse gibidir. Ne kadar yüksekte olsa helak olmaya o kadar yakın olur.¹⁸⁴

Kendinden zengin olanlarla arkadaşlık etme. Zira eğer para harcamada onun gibi davranırsan zarar edersin, eğer daha az harcarsan başına kakar seni küçük düşürür.¹⁸⁵

Abbasi Halifesi Mansur, Ca'fer es-Sâdık'a şöyle bir mektup gönderdi: "Neden diğer insanlar gibi sen de bize gelip gitmiyorsun?" Ca'fer es-Sâdık şöyle cevap verdi: "Niye sana gelirim ki?! Ne bizde almandan korkacağımız dünya azığı ne de sende istediğimiz ahiret azığı var. Ne tebrik edilecek iyi bir halin ne de teselli edilecek kötü bir durumun var." Halife Mansur "Bize nasihat etmek için yanımızda bulunursun." diye haber gönderince, Ca'fer es-Sâdık şöyle bir cevap yazdı: "Dünyayı isteyen sana nasihat etmez, ahireti isteyen ise sana arkadaşlık etmez."¹⁸⁶

Dostluk ve düşmanlık hakkındaki bazı alıntılar ise şöyledir:

Bir bilgeye sormuşlar: "Hangisini daha çok seviyorsun, dostunu mu kardeşini mi?" Bilge cevap vermiş: "Dostum olan kardeşimi daha çok seviyorum."¹⁸⁷

Bir bilge; "Düşman olmak en kolay, ondan kurtulmak en zor şeydir."¹⁸⁸

Biri şöyle dua ediyordu: "Allah'ım beni dostumdan koru!" Sebebi kendisine sorulunca şöyle dedi: "Çünkü düşmandan korunabilirim, ama dosttan asla."¹⁸⁹

Bir bilge şöyle demiştir: "Aptalın öfkesi sözünde, akıllının öfkesi ise fiilindedir."¹⁹⁰

Ahlaki pratiklerle ilgili *el-Keşkûl*'de çok sayıda metin mevcuttur. Metinlerin bir kısmında tevazu, sır tutma, sabır ve vefa gibi ahlaki değerler ele alınırken diğer bir kısmında ise ucb, başkasında kusur

¹⁸⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 78.

¹⁸⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 364.

¹⁸⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 265.

¹⁸⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 163.

¹⁸⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 196.

¹⁸⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 367.

¹⁹⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 172.

arama, gıybet, bencillik gibi olumsuz huylar ele alınmaktadır. İşte bu konularla ilgili *el-Keşkül*'den bazı örnekler:

Tevazu:

Mütevazı o kimsedir ki, tevazu yaptığında, kendisini üstün değil aşağı görendir.¹⁹¹

Allah Taâlâ Uzeyr'a (a.s.) şöyle vahyetti: İnsanların ağzında sakız gibi çiğnenmekten hoşnut kalmadığın sürece seni mütevazılardan saymayacağım.¹⁹²

Sır saklama: el-Keşkül'de sır saklamaya da onu ifşa etmeye de teşvik eden metinler vardır. Bu iki farklı tutumun nedeni birinde sırrı, diğerinde ise sır tutanın ruh sağlığını muhafaza etme çabasıdır. el-Ahnef b. Kays konu ile ilgili bir şiirinde şöyle demektedir:

*Kendi dili ile sırrını ifşa eden
Sonra da başkasına sitem eden ahmaktır.
Kişinin kalbi sırrına dar gelirse
Bilsin ki sırrını emanet edeceği kalb daha da dardır.*

Başka biri de mânâ olarak bu şiirin tersine şöyle yazmış:

*Sırları gizlemem yayarım aksine
İzin vermem sırların kalbime yük olmasına
Çünkü sırrıyla bir gece baş başa kaldı mı
Altüst olur dünyası aklı az olanın.*¹⁹³

Sabır:

Bir bilgenin sabırla ilgili düşüncesi şöyledir: Sabır iki çeşittir: Sevmediğin şeye karşı sabır, sevdiğin şeye karşı sabır. İkincisi birincisinden daha zordur.¹⁹⁴

Vefa:

¹⁹¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 115.

¹⁹² Âmilî, *a.g.e.*, I, 276.

¹⁹³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 339.

¹⁹⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 30.

Bir bilge der ki: Bir kimsenin vefalı olup olmadığını bilmek istersen, onun kardeşlerine olan özlemine, vatanına olan hasretine ve geçen günlere dair ağlamalarına bak!¹⁹⁵

‘Ucb:

Âriflerden biri der ki: Hoşuna gitmeyen bir kötülük, seni ucbe düşürecek bir iyilikten daha iyidir. Seni eleştiren seni temizlemiş olur.¹⁹⁶

Başkasında kusur arama:

Büyüklerden biri şöyle der: Kardeşinin hatası için yetmiş mazeret aramalısın. Buna rağmen kalbin kabul etmezse ona şöyle de: Ne kadar katınsın! Kardeşin yetmiş kez senden özür diliyor, sen hâlâ kabul etmiyor musun?! Ne kadar kötüsün!¹⁹⁷

Gıybet:

Bil ki gıybet, öldürücü yıldırım gibidir. Gıybet eden kimse, iyiliklerini bir mancınık ile sağa sola fırlatan kimse gibidir. Abdullah b. Mübarek gıybet hakkında şöyle demiştir: Eğer gıybet edecek olsaydım, annemin gıybetini yapardım. Çünkü benim sevaplarımı herkesten daha çok ohak ediyor.¹⁹⁸

Hayâ:

Bir bilge der ki: Başkasından daha çok, kendinden utan!

Bir bilge der ki: Açıktan işlemekten utandığı şeyi gizli olarak yapan kimsenin, kendisine saygısı yok demektir.¹⁹⁹

Bencillik:

Bir asalak, çocuğuna şöyle bir nasihatte bulundu: Oğlum, eğer cemaat içinde oturduğun yer sana dar gelirse, yanı başındakine “Sanırım yerinizi daralttım...” de. O toparlanacak, böylece yerin genişleyecektir.²⁰⁰

¹⁹⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 81.

¹⁹⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 217.

¹⁹⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 276.

¹⁹⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 118.

¹⁹⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 256.

²⁰⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 43.

Yukarıda sır saklama konusunda geçtiği gibi bir davranışta iki ayrı ahlaki boyut olabilir. Buna örnek olacak konulardan biri de kişiyi yüzüne karşı övme konusudur. Normal şartlarda kişiyi yüzüne karşı övme ahlaken hoş karşılanmamaktadır. Ancak şu metinde olduğu gibi işin başka bir boyutu da olabilir:

Hişâm b. Abdilmelik, yüzüne karşı kendisini öven birine şöyle dedi: Yüzüne karşı bir kimseyi övmek doğru bir şey değildir. Bunun üzerine adam dedi ki: Ben bu sözleri seni övmek için söylemedim, bir kez daha şükredesin diye Allah'ın senin üzerindeki nimetlerini hatırlattım.²⁰¹

Dil – Nahiv – Belâgat

Nahiv ve belâgat alanında eserleri olan bir âlim olarak Bahâuddîn el-'Âmilî, *el-Keşkül*'de de bu konularla ilgili azımsanmayacak derecede bilgiye yer vermektedir. Nahiv ilmi hakkında herhangi bir tanımlama yapmayan 'Âmilî, belâgat, belîğ söz ve kimse konusunda farklı yerlerde tanımlamalar içeren bilgiler nakleder. Yaptığı bir alıntıya göre İbn Mukaffa' belâgati şöyle tanımlamıştır:

Belâgat, îcaz ve itnâbtır. İcaz, her hangi bir zorlama olmadan sözü kısa ve öz tutma, itnâb ise saçmalama ve gereksiz söz söylemeden bir faydaya binâen sözü uzatmaktır.²⁰²

Herhangi bir kimseye nisbet etmeden *el-Keşkül*'de yer verdiği bir alıntıda 'Âmilî, belîğ kimse ve söz hakkında da şu tanımlamayı yapar:

Belîğ kimse, muradına göre sözü evirip çeviren ve kelimelerden manaya uygun elbise biçip dikebilen kimse demektir. Belîğ söz ise lafzî güçlü, anlamı orijinal olan söz demektir.²⁰³

'Âmilî, birkaç yerde *lugaviyyât* başlığını atarak Arap dilinde furûk olarak bilinen kelimler arasındaki farklardan söz eder. Tekniğine göre pişirmenin adının farklı olması,²⁰⁴ hayvanların türüne göre

²⁰¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 338.

²⁰² Âmilî, *a.g.e.*, II, 422.

²⁰³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 372.

²⁰⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 394.

yavrularının isimlerinin farklı olması²⁰⁵ ve hayvanların künyeleri²⁰⁶ bu bölümde zikredebileceğimiz konulardandır. ‘Âmilî, furûk alanındaki bilgilere sadece *lugavîyyât* başlığı altındaki bölümlerde yer vermez, başka yerlerde de konu ile ilgili çok sayıda alıntı yapar. Eşyanın türüne göre dikiş fiilinin ayrı olması (elbise için “خَاطَ”, çarık için “خَرَزَ”, kırba için “كَتَبَ”),²⁰⁷ fiilinin ayakta iken oturma ve “جَلَسَ” fiilinin ise uzanyorken oturma manasında olması²⁰⁸ ve sütün sağıldığı andan itibaren farklı süreçlerde farklı isimlerinin olması²⁰⁹ bu konuda verilebilecek örneklerdendir.

Hemen her ilim dalında özellikle de nahiv ilminde kullanılan manzum gramer örneği *el-Keşkül*’de de mevcuttur. ‘Âmilî, i‘rabda mahalli olmayan cümleleri manzum olarak naklettikten sonra her bir cümleye birer örnek getirerek konuyu daha anlaşılır hale getirmektedir. Naklettiği bilgilerin kime ait olduğunu çoğunlukla belirten ‘Âmilî, gramerle ilgili bu şiirin kime ait olduğunu belirtmez.²¹⁰ Bedruddîn el-Aynî, bu şiiri Esîru’-d-Dîn Ebû Hayyan’a nisbet ederek nakletmektedir.²¹¹

‘Âmilî, nahiv felsefesi olarak nitelendirebileceğimiz kimi bilgilere de *el-Keşkül*’de yer vermektedir. Mesela mef’ulün mansub olabilmesi için âmili ile birlikte mevcut olması gerektiği şeklindeki görüşü naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: Burada şart olan, dış âlemde gerçekleşmiş olmasa bile konuşan kimsenin meful ile onun amilinin birlikteliğini kastetmiş olmasıdır. Eğer meful ile amilinin gerçek hayattaki mevcudiyeti şart olsa, o vakit Arap dilinde mevcut olan “ضربته تأديبا” (Terbiye etmek için onu dövdüm.) gibi cümlelerin

²⁰⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 271.

²⁰⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 380.

²⁰⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 258.

²⁰⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 92.

²⁰⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 170.

²¹⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 386.

²¹¹ el-‘Aynî, Bedruddîn, *‘Umdetu’l-Kâri*, et-Tibâ‘atu’l-Munîriyye, t.y., I, 252.

yanlış olması gerekir. Çünkü bazen dövme gerçekleştiği halde terbiye gerçekleşmeyebilir.²¹²

‘Âmilî, kimi zaman şiir tenkidi ile ilgili tartışmalara girer ve o konudaki görüşleri eleştirerek konuya izahlar getirir. Mesela Ebu Temmâm’ın

لَا تَسْقِي مَاءَ الْمَلَامِ فَأَنْتِي صَبٌّ قَدْ اسْتَعْدَبْتَ مَاءَ بُكَائِي

beytindeki *mâu’l-melâm* (kınama suyu) ifadesi, Sekkâki tarafından hoş karşılanmamış ve şiir tenkitçileri tarafından farklı izahlara tabi tutulmuştur. ‘Âmilî de İbnu’l-Esir ve el-Fâdil el-Celebî gibi bu ifadeyi te’vil eden ulemayı eleştirerek şöyle bir görüş ortaya koyuyor: *Mâu’l-melâm* ifadesi muşâkele²¹³ babından *mâu’l-bukâ’* ifadesine karşılık olarak kullanılmıştır. *Mâu’l-bukâ’*’ın sonradan gelmiş olması muşâkelenin oluşmasına engel değildir. Nitekim aynı²¹⁴ ayetinde de söz konusu عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ تَمَشَّى عَلَى رِجْلَيْهِ durum²¹⁴ “olmuş. Burada da ayaklar üzerinde yürümek asıl olduğu halde, karın üzerinde yürümeden sonra gelmiştir.²¹⁵

‘Âmilî’nin *el-Keşkül*’de tartıştığı konulardan biri de bedî’ ilminin kavramlarından biri olan *iygâl*²¹⁶ konusudur. ‘Âmilî, “إي ال ا ا اي .” ayetindeki “وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ” cümlesinde *iygâl* bulunduğunu belirten Şerefuddîn et-Tîbî’ye itiraz eder ve orada *iygâl* bulunmadığını savunarak şöyle der: İtnâb türlerinden olan *iygâl* için örnek olarak “و م ر ل ن ا و ا”²¹⁸ ayeti verilmektedir. Çünkü peygamber zaten hidayet üzeredir. Burada “و م” (onlar hidayet

²¹² Âmilî, *a.g.e.*, II, 93.

²¹³ Muşâkele, edebiyatta bir sanat olup sözün, karşıtı ile birlikte kullanılması anlamındadır. (el-Kefevî, Ebu’l-Bekâ’, *el-Kulliyât*, s. 843)

²¹⁴ 24. Nûr, 45.

²¹⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 28-29.

²¹⁶ İygâl, bir vurgu veya nükte için tamamlanmış olan sözü başka bir ifade ile bitirmek demektir. (el-Curcânî, Ali b. Muhammed, *et-Ta’rifât*, Dâru’l-Kitâbi’l-Mısri, Kahire, 1991, s. 54)

²¹⁷ 2. Bakara, 16.

²¹⁸ 36. Yasin, 21.

üzeredirler) cümlesi ilave edilerek peygamberlerin hidayet üzere olmaları manası bir nükte için bir daha zikredilmiştir. O nükte ise onlara ittibayı teşvik etmektir. Oysa “وَمَا كَأَلُوا مُهْتَدِينَ” ayetinde böyle bir anlam yoktur. Zira bu cümlenin öncesinde zaten hidayet üzere olan birilerinden değil dalaleti satın almış olan kimselerden söz edilmektedir.²¹⁹

Hemen hemen bütün alanlarda olduğu gibi nahiv alanında da kitapların çoğunda bulunmayan bilgieriel-Keşkûl’de bulmak mümkündür. Bu konudaki nadir bilgilerden biri de nekire bir isme dönen zamirin marife olup olmadığı meselesidir. ‘Âmilî bu konuda şu alıntıyı yapar:

“جَاءَ نِي رَجُلًا وَضَرَبْتُهُ” cümlesindeki *recul* kelimesine dönen müfred gaib zamiri marife midir nekire midir? Kimisi, zamirin durumunun kendisine döndüğü kelimenin durumuna bağlı olduğu gerekçesinden hareket ederek nekire olduğunu söylerken kimisi de marife olduğunu söylemiştir. Bu zamirin marife olması daha doğru bir görüştür. Çünkü bu zamir, *recul* kelimesi kadar nekire değildir. Zira o herhangi bir kişiyi değil gelme fiilini gerçekleştiren kişiyi göstermektedir. Nitekim nekire bir kelime aynı bağlamdaki ikinci kullanımda marife hale gelmektedir. Mesela “جائتيرجل” dedikten sonra “أَكْرَمَنِي الرَّجُلُ” denir. İkinci *recul* kelimesi marife olduğu gibi onun yerine kullanılan zamirin de marife olması gerekir.²²⁰

el-Keşkûl’in muhtevası ile ilgili bu bölümde bahse değer olan hususlardan biri de kelimelerin sözlük anlamları ve tercüme tekniğidir. ‘Âmilî, bazen kelimelerin sözlük anlamı ve mahiyeti üzerinde duran bilgilere yer verir. Bu konudaki örneklerden biri *mesâfe* kelimesidir. ‘Âmilî, bu kelime hakkında şu bilgileri nakleder:

el-Mesâfe: Uzaklık anlamında kullanılan bu kelimenin asıl anlamı *koklamak* demektir. Bir rehber geniş bir alanda kaybolduğunda bulunduğu yerden biraz toprak alır ve onu koklardı. Böylece hangi bölgede olduğunu anlardı.²²¹

²¹⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 154.

²²⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 103.

²²¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 320.

“Çeviri Yöntemleri” başlığı altında ‘Âmilî es-Salâh es-Safadî’den naklen iki çeviri yönteminden söz eder. Şöyle ki:

Birincisi Yuhanna b. el-Bitrîk, İbnu’n-Nâ’ime el-Hımsî ve onları izleyenlerin yöntemidir. Bu yönteme göre bir Yunanca kelime lafız ve mânâ bakımından ele alınır, sonra da onun Arapça karşılığı tespit edilir. Cümledeki kelimelerin anlamlarının tümü bu şekilde tespit edildikten sonra cümlelerin Arapçaya çevirisi yapılır. Bu çeviri iki açıdan iyi değildir:

1- Yunanca kelimelerin tümünü karşılayacak miktarda Arapça kelimenin bulunmaması. Nitekim bu yöntemle yapılan çevirilerde pek çok Yunanca kelime bulunmaktadır.

2- Bir dildeki terkip ve cümle yapısının başka bir dilekine tam olarak uymaması.

Bu iki sebebin yanı sıra dillerdeki mecaz kullanımı da bu yöntemin başarısız oluşundaki sebeplerdendir.

İkinci çeviri yöntemi ise Huneyn b. İshak, el-Cevherî ve onların yolunu izleyenlerin yöntemidir. Bu yöntemde bir cümle okunur, onun anlamı zihne alınır, daha sonra kelimelerin birebir eşleşmesine bakılmaksızın diğer dildeki karşılığı ortaya konur. Bu yöntem daha iyi ve sağlıklı olduğu için Huneyn b. İshak’ın kitaplarında yeni bir tashih ve gözden geçirmeye ihtiyaç olmamıştır.²²²

Zikrettiğimiz bu hususların yanı sıra ‘Âmilî, *el-Keşkül*’de nahiv-kırâat ilişkisi,²²³ *hattâ* edatı,²²⁴ cem’/ismü’l-cem’,²²⁵ bedel ve atfu’l-beyân arasındaki fark²²⁶ ve ism-i fâ’il ile ism-i mef’ûlün birbirinin yerine kullanılması²²⁷ gibi konu ile ilgili her kitapta bulunmayan bilgilere de yer vermektedir.

²²² Âmilî, *a.g.e.*, I, 388.

²²³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 46.

²²⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 348.

²²⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 360.

²²⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 13.

²²⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 366.

Kelam

İsbat-ı vâcib²²⁸, halku'l-Kur'an²²⁹, tevhid²³⁰ ve me'âd²³¹ gibi kelâmî konular hakkında bilgiler nakleden 'Âmilî, bazı konularda da kendi görüşünü ortaya koyar ve kelâmî ekollerle tartışmaya girerek mensup olduğu şî'a mezhebini savunur. Bu konulardan biri de nimeti verene şükretmenin vacip olmasıdır. Eş'arîlerin konu ile ilgili Şî'aya yönelttiği eleştirileri uzun uzun aktaran 'Âmilî, onların eleştirilerine cevap verir ve nimete karşı şükürün vacip oluşunu, naklî delil ile değil aklî delil ile ispatlamaya çalışır.²³²

Eş'arîler nimete şükürün vacip olmadığını şu örnekle izah ederler: Bütün dünyaya hükmeden büyük bir padişahın, kapısına gelen bir fakire bir parça ekmek vermesinden sonra fakirin bunu her yerde söylemesi ve ekmek parçası ile padişah arasında ilgi kurması, o padişaha şükür anlamına değil tahkir ve onunla alay etme anlamına gelir. Allah'ın mülkünün, kullara verdiği nimete nisbeti düşünüldüğünde, kulun şükürünün ne kadar anlamsız olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.²³³

Mutezileden de benzer bir örnek nakleden 'Âmilî, Eş'arîlere ve Mutezileye de cevap sadedinde şu örneği verir:

Gözden ve gönülden uzak bir köşede ya da çukurda dilsiz, elleri felç, ayakları olmayan, her tarafı hastalıklı, her şeyden mahrum, görmeyen ve işitmeyen, gizli ve açığı birbirinden ayıramayan, gece ve gündüz arasındaki farkı bilmeyen, bütün duyu ve duygulardan yoksun olan bir miskin yaşamaktadır. Bir padişah onu bu köşeden ve çukurdan kurtarıp ona dil verir, hastalıklarını iyileştirir, organlarını güçlendirir, göz ve kulak verir, fayda ve zararı bilir hale getirir, onu yüceltir ve ona ikramlarda bulunarak diğer insanlardan üstün hale getirir.

²²⁸ 'Âmilî, *a.g.e.*, I, 237.

²²⁹ 'Âmilî, *a.g.e.*, I, 313.

²³⁰ 'Âmilî, *a.g.e.*, II, 25.

²³¹ 'Âmilî, *a.g.e.*, II, 33, 395.

²³² 'Âmilî, *a.g.e.*, I, 167.

²³³ 'Âmilî, *a.g.e.*, I, 372.

Padişah onu bu büyük belalardan ve musibetlerden, birikmiş ve dayanılmaz hastalıklardan kurtarıp kendisine türlü türlü nimetler bahsettikten ve sayısız ikramlarda bulunduktan sonra, o kimse o padişaha teşekkür etmeden ondan yüz çevirse ve onun sayısız ve hesapsız nimetlerini bir an için bile hatırlamaz ve bir ima şeklinde dahi olsa minnettarlık duymazsa, o padişaha karşı olan tavrı konusunda nimetlerden öncesi ve sonrası arasında bir fark yoksa kelimenin tam anlamıyla kötü bir insan olduğu ve her türlü tahkir ve kınamayı hak ettiği konusunda hiçbir şüphe yoktur.²³⁴

Bu örneği verdikten sonra ‘Âmilî, Eş‘arî ve Mutezilî muhataplarına şöyle seslenir:

Öyleyse sizin, bu delili göstermek yerine gizlemeniz ve bu misali sunmak yerine reddetmeniz gerekir. Çünkü insan tabiatı ve aklı bunu kabul etmez.²³⁵

Kelam kitaplarında yer alan konulardan biri de *tefâdul* ya da *mufâdale* olarak adlandırılan peygamberlerin ve sahabenin birbirine olan üstünlüğü konusudur. Bu konu kelam kitaplarında bir bölüm olarak yer aldığı gibi bununla ilgili müstakil kitaplar bile yazılmıştır.²³⁶ Bu konuyu ‘Âmilî de, Hz. Muhammed’in diğer peygamberlerden üstün oluşu boyutu ile *el-Keşkül*’de ele almaktadır. Burada dikkat çekici olan husus, ‘Âmilî’nin bu konuyu ayet ve hadislerle değil akli ve tarihi bir yöntemle ele almış olmasıdır.

‘Âmilî, insanları üç gruba ayırır: Kusurlu (nâkis) insanlar ki, bunlar alt mertebede yer alırlar. Kendileri kâmil olan ama başkalarının kemale ulaşmasında katkısı olmayan insanlar ki, bunlar veliler olup orta mertebede yer alırlar. Kendisi kâmil olduğu gibi başka insanları kemale erdirmeye gücü olan insanlardır ki, bunlar peygamberler olup en üst mertebede yer alırlar.

Bu tasniften hareket eden ‘Âmilî, peygamberlerin birbirlerine olan üstünlüklerini tesbit ederken, muhataplarının kötülük seviyesi ve onların bu kötülüğü gidermedeki başarılarını esas alır. ‘Âmilî

²³⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 169.

²³⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 169.

²³⁶ eş-Şuzayfi, Muhammed b. Abdirrahmân, *Mebâhisu'l-Mufâdeleti fi'l-'Akide*, Doktora tezi, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Medine, 1411 h.

Arapların, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Mecusilerin hem nicelik hem de nitelik bakımından tarihte görülmemiş derecede kötü durumda olduklarını ve Hz. Muhammed'in (s.) tebliği ile onların bu kötülükten kurtulduğunu göz önünde bulundurarak, bir anlamda yaptığı işin büyüklüğünü esas alarak onun (s.) diğer peygamberlerin tümünden daha üstün olduğu sonucuna ulaşır.²³⁷

Kelamla alakalı 'Âmilî'nin dikkat çekici olan görüşlerinden biri de kaza ve kader kavramlarına getirdiği tanımlamadır. Bilindiği gibi, halk arasında genellikle kader Allah'ın ilmi, kaza ise bu ilmin uygulamaya geçmiş hali olarak tanımlanır ve bu tanımlama ilgili ders kitaplarına bile girmiştir.²³⁸ Oysa 'Âmilî bunun tam tarsine şöyle bir tanımlama yapar: Kaza, bütün varlıkların Levh-i Mahfûz'da icmâli/öz olarak mevcut olması; kader ise Levh-i Mahfûz'daki varlıkların ezeli ilimce belirlenen vakitte, birbiri ardınca varlık alanına çıkması demektir.²³⁹

Kur'an ve Tefsiri

İlk alıntıyı tefsir alanından yapan 'Âmilî, *el-Keşkûl*'de Kur'an ve tefsir ile alakalı pek çok bilgiye yer vermektedir. Farklı tefsirlerden alıntılar yapsa da 'Âmilî'nin tefsir kaynaklarının başında Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Fahrüddîn er-Râzî'nin *et-Tefsiru'l-Kebîr*'i, Nisâbüri'nin *İcâzu'l-Beyân an Maâni'l-Kur'an*'ı ve Beyzâvî'nin *Envâru't-Te'vil ve Esrâru't-Tenzîl*'i gelmektedir.

Hâşiyetun 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî adıyla Beyzâvî tefsirine bir haşiyeye yazan 'Âmilî,²⁴⁰ kimi zaman Beyzâvî'ye eleştiriler yöneltir²⁴¹ ve birkaç çelişkinsini tespit eder.²⁴² Amilî'nin eleştirileri

²³⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 317.

²³⁸ Ekşi, Ahmet (Kom)., *Temel Dini Bilgiler*, Meb Devlet Kitapları, 2010, s. 48.

²³⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 379.

²⁴⁰ el-Hansârî, *a.g.e.*, VII, 58.

²⁴¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 240, 271.

²⁴² Âmilî, *a.g.e.*, II, 203.

Beyzâvî ile sınırlı kalmaz, diğer müfessirler arasında da karşılaştırmalar ve değerlendirmeler yapar.²⁴³

Rey ile tefsirin haramlığı konusundaki rivayetlerin yanlış anlaşıldığı ve bundan rey ile tefsirin her türünün haram olduğu sonucunun çıkmayacağı kanaatinde olan ‘Âmilî,²⁴⁴batını²⁴⁵ ve bilimsel tefsire²⁴⁶karşı da olumlu bir tavır içindedir.’Âmilî’nin karakteristik özelliği olan şîî ve tasavvufî anlayışı tefsire dair yaptığı alıntı ve değerlendirmelerde de açıkça görülmektedir.²⁴⁷

Hadis

eş-Şehîdu’s-Sânî olarak bilinen ‘Alî el-Cebe’î el-‘‘Âmilî (ö. 965/1558), İmâmîye mezhebinin hadis usulü alanındaki ilk âlimi olarak kabul edilmektedir.²⁴⁸Onun öğrencisi olan ‘Âmilî’nin babası Huseyn b. Abdussamed, hocasından aldığı bilgi ve icazetin kendisine verdiği güçle hareket etmiş ve İran’da hadis ilmini yayan ilk âlim olarak Şî’a ilim tarihinde yerini almıştır.²⁴⁹

Bu gelenekten beslenen ‘Âmilî de hadis ilminden bigâne kalmamış *el-Vecîze fi’-d-Dirâye* adında hadis usulü ile ilgili bir kitap yazmıştır. Esasında ‘Âmilî bu kitabı *el-Hablu’l-Metin* adındaki hadis kitabına mukaddime olarak hazırlamıştır.²⁵⁰*el-Vecîze fi’-d-Dirâye* hadis çeşitleri, cerh ve ta’dîl gibi hadis usulü konularını ele alırken *el-Hablu’l-Metin*, Sünnet’in teşrideki önemi ve yerini ele almaktadır. *Şerhu el-Erba’îne Hadîsen* adlı eserinde ise ‘Âmilî, derlemiş olduğu kırk hadisi ve onlarla ilgili dini hükümleri inceler.²⁵¹

²⁴³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 236.

²⁴⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 292.

²⁴⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 310; II, 81, 272.

²⁴⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 22, 276.

²⁴⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 235, 240, II, 95.

²⁴⁸ Abbâs, *a.g.e.*, s. 511.

²⁴⁹ el-Emin, Muhsin, *A’yânu’s-Şî’a*, Dâru’-Ta’âruf, Beyrut, 1986, VI, 60.

²⁵⁰ el-Âmilî, Malik Mustafa Vehbî, *’Ilmu’-d-Dirâye ve’-r-Rivâye (Şerhu Vecîzetu’s-Şeyhe Bahâî)*, Dâru’l-Hâdî, Beyrut, 2007, s. 17.

²⁵¹ Abbâs, *a.g.e.*, s. 511-531.

Kur'an'dan alıntılarının olmadığı *el-Keşkül*'de çok sayıda hadise yer verilmektedir. 'Âmilî, hadisleri senet olmadan sadece metin olarak nakletmektedir. Senedle birlikte naklettiği hadis sayısı son derece azdır.²⁵² Doğrudan Hz. Peygamber'e dayandırılarak nakledilen hadisler²⁵³ olduğu gibi Ebû Hüreyre²⁵⁴, İbn Abbâs²⁵⁵, İbn Mes'ûd²⁵⁶ ve Hz. Peygamber'in eşlerinden²⁵⁷ de rivayet edilen hadisler bulunmaktadır. Hadisler doğrudan Hz. Peygamber'den nakledildiğinde "عَنْ" ²⁶⁰ "مِنْ خُطْبِ النَّبِيِّ" ²⁵⁹ "فِي الْحَدِيثِ" ²⁵⁸ "قَالَ رَسُولُ اللَّهِ" ²⁶¹ "النَّبِيِّ" ²⁶² "مِنْ كَلَامِ النَّبِيِّ" gibi bir giriş ifadesi ile nakledilir.

'Âmilî, kimi zaman da hadisleri hangi kitaptan aldığını belirterek aktarır. Bu konuda Şîî ve Sünnî hadis kaynakları arasında bir ayırım yapmaz. Şîî hadis kaynaklarından olan el-Kuleynî'nin *el-Kâfî*'yesinden²⁶³ hadisler naklettiği gibi *Sahîhu'l-Buhârî*'den²⁶⁴ de nakleder. Sadece hadis kaynaklarından değil Muhammed Bâkır b. Abdülbâkî ed-Dezfûlî'nin *Mecmû'atu Verrâm*²⁶⁵ ve Gazâlî'nin *İhyâu 'Ulûmiddîn*²⁶⁶ gibi hadis kitabı olmayan eserlerden bile nakiller yapar.

el-Keşkül'ün birinci kaynağının başta Hz. Ali olmak üzere Ehl-i Beyt imamları olduğunu söylemek yanlış olmaz. Doğrudan Hz. Ali

252 Âmilî, *a.g.e.*, II, 132.

253 Âmilî, *a.g.e.*, II, 3, 290, 340.

254 Âmilî, *a.g.e.*, I, 414.

255 Âmilî, *a.g.e.*, II, 280, 328.

256 Âmilî, *a.g.e.*, II, 419.

257 Âmilî, *a.g.e.*, II, 312.

258 Âmilî, *a.g.e.*, II, 17.

259 Âmilî, *a.g.e.*, II, 41, 60, 101.

260 Âmilî, *a.g.e.*, II, 277.

261 Âmilî, *a.g.e.*, I, 221.

262 Âmilî, *a.g.e.*, I, 235.

263 Âmilî, *a.g.e.*, I, 280-281; II, 190.

264 Âmilî, *a.g.e.*, I, 248-253.

265 Âmilî, *a.g.e.*, II, 61.

266 Âmilî, *a.g.e.*, I, 253.

ismine²⁶⁷ atfen alıntılar yapıldığı gibi *Nehcu'l-Belâga*²⁶⁸ ve Hz. Ali'ye nisbet edilen divandan²⁶⁹ çok sayıda alıntı yapılmaktadır. Kitabın kimi bölümlerinde Hz. Ali'den dizi halinde nakiller yer almaktadır.²⁷⁰ *Nehcu'l-Belâga*'dan nakiller yapılırken çoğunlukla “فِي/مِنَ النَّهْجِ” ifadesi kullanılır.²⁷¹ Hz. Ali'nin yanı sıra el-İmâm Zeynu'l-Âbidîn²⁷², Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık²⁷³, Ali er-Rıdâ²⁷⁴ ve Muhammed b. el-Hanefiyye²⁷⁵ gibi diğer Ehl-i Beyt imamlarından da azımsanmayacak sayıda rivayet ve bilgiye yer verilmektedir. Gerek Hz. Ali, gerekse diğer Ehl-i Beyt imamlarının adı geçtiğinde *alyhi's-selâm* ifadesi kullanılmaktadır.²⁷⁶

Şunu belirtmek gerekir ki, senet bakımından hadislerin sıhhati hadis naklinde 'Âmilî için belirleyici bir ölçü değildir. Anlaşıldığı kadarıyla o, diğer alanlarda olduğu gibi hadis alanında da bilgi aktarırken anlamı bakımından sözün kayda değer olmasına bakar. Burada kaynak ve senedin önemli bir rolü yoktur. *el-Keşkül*'de onlarca hadise yer veren 'Âmilî, sadece bir yerde senet bakımından hadis usulü kavramını kullanır.²⁷⁷ Bunun göstergelerinden biri de hadis kitabı olmayan kitaplardan mesela Gazâlî'nin *İhyâ*'sından hadis nakletmesi²⁷⁸ ve sahih hadis kaynaklarında yer alan hadisleri de hadis olduğunu belirtmeden normal bir söz gibi aktarmasıdır. Mesela “Allah'a ve ahiret gününe iman eden kimse ya hayır konuşsun ya da

²⁶⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 8, 17, 27, 57, 81.

²⁶⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 204, 205.

²⁶⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 157, 158, 159, 176; II, 53.

²⁷⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 184, 187, 215.

²⁷¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 10,

²⁷² Âmilî, *a.g.e.*, I, 74.

²⁷³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 34, 283, 284.

²⁷⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 33.

²⁷⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 11.

²⁷⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 184.

²⁷⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 283.

²⁷⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 46.

sussun!”²⁷⁹ hadisini herhangi bir kaynağa dayandırmadan ve hadis olduğunu belirtmeden nakletmiştir.

“*Sahîhu 'l-Buhârî*” den Bazı Hadisler” başlığı altında arka arkaya 15 hadis nakleden ‘Âmilî, bu hadisleri senetleri ile birlikte nakletmiş.²⁸⁰ Bu hadisleri incelediğimizde hemen tümünün Ehl-i Beyt ile ilgili hadisler olduğunu görüyoruz. Genel anlayışının aksine bu hadisleri Sünnî bir kaynaktan ve senetleri ile birlikte nakleden ‘Âmilî, bu tutumu ile Şîa’nın görüşlerini isbatlamayı ve yaymayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

Fıkıh

Fıkıhî hükümlerde Kitab, Sünnet, İcma’ ve akıl delillerini esas alan ‘Âmilî, Şîadaki Ahbarîler değil Usûlîler ekolündendir. ‘Âmilî, *Zubdetu 'l-Usûl* adlı eserinde Şîa ve Ehl-i Sünnetin fıkıh usulü alanındaki görüşlerini bir arada ele alıp delillerini inceler ve kendi görüşünü ortaya koyar.

Ahkâm bakımından bakıldığında ise ‘Âmilî, sadece belli çevrelere hasredilmiş olan fıkıhî hükümleri halka yaymak için çalışmış ve *el-Câmiu 'l-Abbasî* adlı eseri ile fıkıh alanında ilk kolaylaştırıcı çalışmayı yapan âlim olmuştur. Bu eser, ‘Âmilî’nin bütün fıkıhî çalışmalarını içerdiği için *câmi*’ kelimesi ile nitelendirilmiştir.” ‘Âmilî’nin vefatı sebebiyle eser tamamlanmadığı için öğrencisi Nizâmuddîn Huseyn tamamlamıştır.²⁸¹

Gizemli İlimler

Önceki bölümlerde görüldüğü gibi *el-Keşkül*’de farklı ilim alanları ile ilgili bilgiler yer aldığı gibi sihir, tılsım, cifr hesabı, rüya tabirleri ve sayıların anlamları gibi gizemli bilgiler de mevcuttur. Başlıkta kullandığımız ilim kelimesi, bazı eleştirilere açık olsa da sihir ve rüya tabirleri gibi konuların ilim olup olmadığı tartışmasına girecek değiliz.

²⁷⁹ el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Dâru Tavki'n-Necât, (hadi no: 6018) VII, 11.

²⁸⁰ ‘Âmilî, *a.g.e*, I, 248-253.

²⁸¹ Huccefî, Muhammed Bâkır, *es-Sekâfetu 'l-İslâmiyye*, “Bahâuddîn ve Âsâruhu”, Yıl: 1986, sayı: 5, s. 34.

Zira bu tarz konuları metodolojisi ve kavramları olan sistematik ilim olarak kabul edenler olduğu gibi nesnel olmadıkları için ilim olarak kabul etmeyenler de vardır. Böyle olsa bile bu, ilim kelimesini burada kullanmaya mani değildir. Çünkü ilim, ma‘lûm yani bilgi manasına da gelmektedir.²⁸²

Tılsım ilminin sihirden daha etkili olduğunu ve daha erken sonuç verdiğini belirten ‘Âmilî tılsımın tarifini şu şekilde yapar: Yüce ve etkili güçlerin edilgen ve düşük varlıklardaki iş görme ve onlar üzerinde etkili olma şeklini bilme ilmidir.²⁸³

‘Âmilî’nin sihrin haram olup olması hakkında yaptığı bir alıntıda sihir yapmanın haram olduğu ancak onu bilmenin haram olmadığı, hatta farz-ı kifâye olduğu savunulmaktadır. Aynı alıntının devamında sihrin üç yönteminden söz edilmektedir.²⁸⁴

‘Âmilî, kaynağını belirtmeden verdiği bir bilgide gaipten haber verme imkânının olup olmadığı ve bunun nasıl gerçekleştiği konusunu ele alır. Şöyle ki: Melankolik ve karamsar olanlarla deliliği ileri derecede olanlar, gaipten haberler verebilir ve verdikleri haberler doğru çıkabilir. Bunun sebebi şudur: Kara safra, beyini etkisi altına alınca tahayyülü ortadan kaldırır ve aşırı düşünsel faaliyetten dolayı beyinin merkezi çöker ve dağılır. Hayal gücü etkisiz hale gelince nefis ondan kurtulur ama düşünmeye devam eder. Tefekkür gücü de zayıflayıp etkisiz hale gelince nefis kolaylıkla yüce ve kutsal âlemlerle iletişime geçer. Artık onun, yakınlarının ve yaşadığı yerin durumuna göre gaybî bilgiler üzerine akmaya ve içinde doğmaya başlar. Gaybî bilginin bu şekilde ortaya çıkması karşı karşıya olan iki ayna arasındaki perde ve engelin ortadan kalkmasına benzer.²⁸⁵

Rüya ve rüya tabirleri ‘Âmilî’nin düşünce dünyasında önemli bir yere sahip olduğu için *el-Keşkül*’de çeşitli rüyalara ve rüya tabirlerine yer verilmiştir. Farklı yerlerde rüya tabiri nakleden ‘Âmilî, bir

²⁸² Kutluer, İlhan, “İlim”, *DİA*, XXII, 109.

²⁸³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 257.

²⁸⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 186.

²⁸⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 139.

bölümde İbn Sirîn'den arka arkaya birkaç rüya tabiri nakletmektedir.²⁸⁶

el-Keşkûl'deki gizemli konulardan biri de sayıların anlamları ve onlarla ilgili sırlardır. Bu konudaki ilginç örneklerden biri şudur:

Aritmetikçilerden biri şöyle der: 9 sayısı Âdem (a.) konumundadır. Zira tekil sayıların diğerlerine nazaran bir babalık özelliği vardır. 5 sayısı ise Havva konumundadır. Zira 5, kendisinden benzerinin türediği bir sayıdır. Yani 5 sayısı, içinde 5 olan bir sayı ile çarpıtıldığında içinde 5 olan sayı çıkar.

Başka biri de bu konuda şöyle der: “طه” Âdem ve Havva'ya işaret etmektedir. Bu sayılardan her biri, birden kendilerine ulaşıncaya kadarki sayılar toplandığında kendilerine mahsus isimler ortaya çıkar. Mesela 9 sayısına kadarki sayıları topladığımızda 45 sayısı çıkar ki bu, *âdem* kelimesinin ebced hesabı ile olan karşılığıdır. Aynı şekilde 5 sayısına kadarki sayıları topladığımızda 15 çıkar ki bu da, *havva* kelimesinin cefr hesabı ile olan karşılığıdır.

Matematikte sabittir ki bir sayı başka bir sayı ile çarpıtıldığında çarpımda yer alan sayıların her birine “ضلع”, sonuca da “مضلع” adı verilir. Mesela 5, 9 ile çarpıldığında 45 çıkar (مضلع) ki bu *âdem* kelimesinin karşılığıdır. 5 ve 9 ise onun çarpanlarıdır (ضلع). Bazılarına göre Hz. Peygamber'in “Havva, Âdem'in küçük ege kemiğinden (ضلع) yaratılmıştır” hadisinin anlamı ancak bu hesap ile anlaşılabilir. Çünkü *âdem* kelimesinin cefr hesabındaki karşılığı olan 45 sayısının küçük çarpanı (الضلع الأيسر) 5, büyük çarpanı (الضلع الأكبر) 9'dur. Şunu belirtmemiz gerekir ki, hadisteki “الأيسر” kelimesinden kasıt sol değil küçüklük ve azlıktır.²⁸⁷

Tarihve Kültür

‘Âmilî bazen kaynak belirtmeden “güvenilir tarih kaynağı”²⁸⁸ olarak nitelediği eserlerden tarihi bilgiler naklederken bazen de kaynak belirterek bilgi aktarır. Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi'nin *Sıfatu's-Safvesi*, İbnu'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-Târihi* ve Abdullah b. Es'ad b. Ali

²⁸⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 369.

²⁸⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 175.

²⁸⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 266.

el-Yâfi‘î’nin *Mirâtu’l-Cinân* ve *‘İbratu’l-Yakzân* adlı eserleri, ‘Âmilî’nin tarih alanında alıntılar yaptığı başlıca kaynaklardır.

Diğer alanlarda olduğu gibi tarih alanında da ‘Âmilî, ilginç olaylar nakletmektedir. Miladi 640 yılının Basra olayları çerçevesinde *Sıfatu’s-Safve*’dennaklettiği ve dört gün süren bir veba olayında ölenlerin sayısını açıklamaktadır: Birinci günde 70000, ikinci günde 71000, üçüncü günde ise 73000 kişi öldü. Dördüncü günde birkaç kişi hariç her kes ölmüş oldu.²⁸⁹

‘Âmilî, Basra ile ilgili ilginç bir olayı da İbnu’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t-Târîh* adlı esrinden nakletmektedir. Hicri 285 yılı olayları çerçevesinde yapılan nakilde şöyle denmektedir:

285 yılında Basra’da bir rüzgâr esti. Önce sarı olan rüzgâr, sonra yeşil, sonra da siyah renge büründü. Daha sonra da yağmur ve dolu yağdı. Her bir dolunun ağırlığı 150 dirhem²⁹⁰ idi.²⁹¹

‘Âmilî’nin tarih alanındaki kaynaklarından biri de el-Yâfi‘î’nin *Târîhu’l-Yâfi‘î* olarak bilinen *Mirâtu’l-Cinân* adlı eseridir. *Hulasatu’l-Mefâhir fi Menâkibi eş-Şeyh Abdilkâdir, er-Risâletu’l-Melekiyye fi Tarîki’s-Sadeti’s-Sufiyye* ve *Neşru’l-Mehâsini’l-Gâliye fi Fadli’l-Meşâyihî Üli’l-Mekâmâtî’l-‘Âliye* gibi eserleri olan el-Yâfi‘î,²⁹² sünnî ve mutasavvıf olan bir âlimdir. Nitekim ‘Âmilî’nin kendisinden yaptığı alıntılar tasavvufla ilgili inanılması güç olaylardır. Onlardan biri Hallâc’ın çektiği acılardır. ‘Âmilî’nin, el-Yâfi‘î’den yaptığı bu alıntıda ilginç bir olay anlatılmaktadır:

Bağdat uleması, el-Huseyn b. Mansur el-Hallâc’ı öldürmeye ittifakla karar verdiler. Onlar onu iple bağlarken o “Allah benim kanımdadır, bu yüzen kanım haramdır.” diyordu. Bağlama işlemi devam ettiği sürece o da bu cümleyi söylemeye devam etti. Hapishaneyeye götürüldü. (Halife) el-Muktedir Billâh güvenlik görevlilerine teslim edilmesini emretti ki, ona bin kamçı vursunlar. Eğer ölmezse bir bin daha

²⁸⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 33.

²⁹⁰ 1 dirhem 3 gram civarında olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, 150 dirhem yaklaşık 450 grama denk gelmektedir. (Sahillioğlu, Halil, “Dirhem”, *DİA*, X, 370)

²⁹¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 55.

²⁹² el-Yâfi‘î, Abdullah b. Es‘ad b. Ali, *Mirâtu’l-Cinân ve ‘İbratu’l-Yakzân, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye*, Beyrut, 1997, I, 5.

vursunlar, sonra boynunu vursunlar. Vezir, onu güvenlik görevlilerine teslim etti ve ona şöyle dedi: “Eğer ölmezse ellerini ve ayaklarını kesin, başını kesin ama koparmayın, cesedini yakın, dikkat edin sizi kandırmasın.” Görevliler onu teslim aldı ve iplerinden tutup sürükleyerek meydana çıkardı. Büyük bir kalabalık toplandı. Ona bin kamçı vurdular, fakat o ‘ah’ bile demedi. Sonra ellerini, ayaklarını ve başını kestiler. Sonra da cesedini yakıp başını köprüünün üzerine koydular. Bu olay hicri 309’da gerçekleşti.²⁹³

‘Âmilî’nin, el-Yâfi‘î’den naklettiği başka bir ilginç olay ise 554 yılında Medine’nin yakınında ortaya çıkan ateşle ilgilidir. Bu ateşi Allah’ın ayetlerinden biri olarak niteleyen el-Yâfi‘î olayı şöyle anlatıyor:

Hacmi ve ışığı aşırı derecede olmasına rağmen ısısı yoktu. İşte bu rivayetlerde varit olan ve Busra’daki develerin boynunu aydınlatan ateştir. Bu ateşin çıkmasıyla Hz. Peygamber’in (s.) büyük mucizesi de vuku bulmuş oldu.²⁹⁴ Medine kadınları gece vakti onun ışığında yün eğiriyorlardı. Günlerce devam etti. Medine halkı kıyamet olduğunu sandılar. Allah’a yalvarıp yakardılar. Cumadiye’l-Âhire ayında ortaya çıktı. Taş ve kumu yakıyordu ama ağaçları yakmıyordu. Medine valisinin bir çocuğu onun yanına gitti ve içinebir ok koydu, demir kısmı yandı fakat ağaç kısmı yanmadı.²⁹⁵

Bu bölümde ele alınması gereken hususlardan biri de *el-Keşkûl*’deki biyografik bilgilerdir. *el-Keşkûl*’deki biyografik bilgilerin çoğu bir alıntı yapılırken, alıntı sahibi hakkında bilgi vermek seklindedir. Sadece biyografi içerikli olan alıntı yok denecek kadar azdır. Onlardan biri Ebû İshak İbrahim b. Hilâl es-Sâbi’in hayat hikâyesidir. ‘Âmilî, herhangi bir kaynak belirtmeden onun hakkında şu bilgileri verir:

Belâgat ve kitabet alanında benzeri yoktu. Doksan yıl kadar halifelerin hizmetinde çalıştı. Kitabet divanında (padişahların resmi yazışmaları) çok önemli görevler üstlendi. Acı ve tatlı, iyi ve kötü günleri oldu. Iraklı şairler onu övdüler. Şöhreti her tarafa yayıldı. Müslüman

²⁹³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 256.

²⁹⁴ Kıyamet alametlerinden biri olarak kabul edilen ve Hicaz’da çıkacağı bildirilen ateş kastedilmektedir. Bkz. el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Cami’u’s-Sahih*, Dâru Tavki’n-Necât, Beyrut, 1422, IV, 58.

²⁹⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 143-144.

âlimler, ona İslam'ı kabul ettirmek için çok uğraştılar, her yolu denediler fakat o müslüman olmadı. Sultan Bahtiyar, müslüman olması durumunda kendisini vezir yapacağını teklif etti ama o kabul etmedi. Müslümanlarla çok iyi geçiniyordu. Ramazan orucu konusunda onlara yardımcı oluyordu. İnanmadığı halde Kur'an'ı ezberlemiş idi. Gençliğinde, yaşlılık dönemine kıyasladaha mutlu ve huzurluydu. es-Sâhib'den²⁹⁶ yardım istemek için yazdığı kasidedeki şu beyitlerde bu duruma işaret etmektedir:

*Bakın şu şansıma
Gençliğimde yar iken bana
Yaşlılığında küs bana
Yoksa hain sevgili mi o?
Etti hıyanet yaşlılıkta
Dost idi oysa gençlikte*

Ömrünün sonunda görevinden azledilip tutuklandı. Büyük sıkıntılar çekti. es-Sahib, onu çok seviyordu ve ona çok bağlıydı. Uzakta olmasına rağmen ona yardımda bulunuyordu. O ise es-Sâhib'e övgüde bulunuyordu.²⁹⁷

‘Âmilî, Mecdüddîn İbnu'l-Esîr,²⁹⁸ el-Kâdî el-Beyzâvî,²⁹⁹ Ebu'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî³⁰⁰ ve Şihabuddîn es-Suhreverdi el-Maktûl'un³⁰¹ da hayat hikâyelerinden kısaca söz etmektedir. Ancak bu bilgiler, müstakil olarak değil bir alıntı sadedinde zikredilen bilgilerdir.

Biyografik bilgilerin yanı sıra ‘Âmilî, bir bölümde bazı âlimlerin sadece vefat tarihlerini hicri olarak vermektedir. Öyle anlaşılıyor ki ‘Âmilî'nin zikretmeye değer bulduğu âlimler, kendilerinden etkilendiği ve önemseddiği âlimlerdir. Zaten vefat tarihlerini verdiği bu âlimlerin hemen tümü *el-Keşkül*'ün kaynaklarından olan kimselerdir.

²⁹⁶ Buveyhîlerin vezirlerinden olan ve ilmi-edebe yönü ile tanınan es-Sâhib b. ‘Abbâd kastedilmektedir.

²⁹⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 218.

²⁹⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 33.

²⁹⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 52.

³⁰⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 245.

³⁰¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 352.

Herhangi bir kaynağa dayandırmadan kendisinin hazırlamış olduğu listede yer alan âlimler şunlardır:

el-Cevherî (292), Ebu'n-Nasr el-Fârâbî (339), el-Vezîr İbnu'l-‘Amîd (365), es-Sâhib b. ‘Abbâd (385), İbn Sînâ (428), es-Seyyid el-Murteâ (436), Kardeşi es-Seyyid er-Râdî (406), Ebu'l-‘Alâ el-Ma‘arrî (449), İmâmu'l-Haremeyen (477), eş-Şeyh Ebû Hâmid el-Gazâlî (505), Kardeşi Ebu'l-Feth (520), Cârullâh ez-Zemahşerî (538), Muhammed eş-Şehristânî (548), eş-Şeyh el-Maktûl (587), el-İmâm er-Râzî (606), eş-Şeyh Ömer b. el-Fârîd (636), eş-Şeyh Muhyuddîn b. ‘Arabî (438), İbnu'l-Hâcib (646), İbnu'l-Beytâr (646), el-Beydavî (693), el-Muhakkık et-Tûsî (706), el-‘Allâme eş-Şîrâzî (710), eş-Şeyh Abdurrahman el-Kâşânî (735), el-Carburdî (646), el-Muhakkık et-Teftâzânî (791), el-‘Allâme el-Hillî (726), İbn Heysem el-Bahrânî (679), eş-Şâtîbî (890), İbnu'l-Cevzî (597), Ebu'l-Bekâ’ (616), Celâluddîn el-Kazvîni (739), en-Nevevî (676), el-Bedî‘ el-Hemedânî (394), el-Ca‘dî (687), el-Âmidî (631), Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî (354).³⁰²

el-Keşkül'ün tarihle ilgili olan boyutlarından biri de dinler ve mezhepler tarihidir. ‘Âmilî’nin, dinler tarihi alanındaki birinci kaynağı Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal* adlı eseri olmakla birlikte başka kaynaklardan da konu ile ilgili alıntılar yapmaktadır. İnanç ve düşünce sistemlerinin tasnifinde esas alınan ilke,³⁰³ Hıristiyanlıktaki teslis ilkesi³⁰⁴ ve Hint filozofları ve düşünce sistemleri³⁰⁵ meseleleri *el-Keşkül*'de yer alan dinler tarihi ile ilgili konulardandır.

Mezhepler tarihine gelince, her ne kadar ‘Âmilî Şîlik ve Eş‘arilikle ilgili kimi meselelerinden söz etse de, bunu mezhepler tarihi formatında değil herhangi dini bir mevzu gibi ele almaktadır. Bir mezhep olarak *el-Keşkül*'de hakkında bilgi olan tek mezhep Mutezile mezhebidir. ‘Âmilî şu boyutları ile mutezile mezhebi hakkında bilgi

³⁰² Âmilî, *a.g.e.*, II, 90.

³⁰³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 58.

³⁰⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 167.

³⁰⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 255.

nakletmektedir: Mutezile mezhebinin ortaya çıkışı, gelişmesi ve etkisiz hale gelmesi³⁰⁶, Mutezilenin görüşleri³⁰⁷ ve Mutezilenin meşhur âlimleri.³⁰⁸

‘Âmilî, *el-Keşkûl*’de kimi zaman kültürel unsurlara, özellikle de Arap kültürü ile ilgili bilgilere yer verir. Çoğu zaman başlık kullanmayan ‘Âmilî, bu konu ile ilgili bilgi verirken genel üslubunun tersine çoğu zaman başlıkkullanır.’ ‘Âmilî’nin bu konudaki üslup farklılıklarından biri de bilgi nakledeken hemen hiçbir yerde kaynak belirtmemesidir. Oysa daha önce de geçtiği gibi ‘Âmilî, bilgileri çoğu zaman kaynağını belirterek nakletmektedir.

‘Âmilî’nin kültürle ilgili zikrettiği bilgilerden biri de Arap aylarının isimleri ilgilidir. Buna göre Araplar, el-Muharrem’e el-Mu’temer, Safer’e Tâcir ve Rabû’l-Evvel’e Havvân gibi bilinen ay isimleri dışında isimler kullanıyorlardı.³⁰⁹ Arap kültürünün zamanla ilgili ilginç boyutlarından biri de yüz yıla himâr (eşek) demeleridir. Bu anlayıştan dolayıdır ki, yüz yılın başında dünyaya geldiği için Emevî ailesinden olan Mervân’a Himâr adı verilmiştir.³¹⁰

‘Âmilî kimi zaman Arapların ilginç inanışlarından söz etmektedir. Mesela Araplar, kaybolan kişinin elbisesini çıkarıp ters giymesi durumunda yolunu bulacağına inanırlardı.³¹¹

Bu konu ile ilgili diğer bir ilginç bilgi de organların farklı fiziksel yapılarının farklı karakter özelliklerine delalet etmesi ile ilgili bilgidir. Burada şu ilginç görüşlere yer verilmektedir:

Gözün küçük olması ve çok açılıp kapanması, ruhi özelliklerin kötü olduğunu gösterir. Burnunun ucu ince olan düşmanlığı sever. Burnu büyük ve etli olanın anlayış ve kavrayışı azdır. Burnu ince ve

³⁰⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 443-444.

³⁰⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 323.

³⁰⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 444.

³⁰⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 423.

³¹⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 344.

³¹¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 353.

uzun olanın aklı azdır. Burun delikeri çok geniş olan sinirlidir. Burnu büyük olan iyiliksever değildir. Ağzı geniş olan cesurdur. Yüzü etli olan cahil ve tembeldir. Yüzü çok yuvarlak olan cahil ve kişiliksiz biridir. Yüksek sesle gülen utanmazdır. Kulakları büyük olan cahil ve uzun boyludur. Kalçası ince olan güçlü ve acılara karşı sabırlıdır. Kolları çok kısa olan korkak ve kötülük severdir. Eli çok ince olan arsız ve kişiliksizdir, demektir.³¹²

Ansiklopedik Bilgiler

el-Keşkûl'de yer alan kimi bilgiler, ansiklopedik bilgiler olup edebî ve ilmî bir değer taşımaz. Rûmî ayların isimleri,³¹³ Eflatun'un öğrencilerinin işrâkî, revâkî ve meşşâî şeklinde üç gruba ayrılması,³¹⁴ âlimler ve meşhur oldukları alanlar,³¹⁵ simyanın tarifi,³¹⁶ Hermes'in kimliği,³¹⁷ Tevrat'ın bölümleri ve içerikleri³¹⁸ ve pişirme çeşitleri³¹⁹ bu türden sayılabilecek olan bilgilerdendir.

‘Âmilî, bazı ansiklopedik bilgileri *fâide* başlığı ile nakletmektedir. Onlardan biri de tatlarla ilgili olan şu bilgidir:

Dokuz çeşit tat vardır: Tatlı, acı (murr), ekşi, mayhoş, tuzlu, acı (biber acısı), kekre, yağlı, tatsız. Her hangi bir madde ya kesif (yoğun) ya latîf (ince) ya da mutedil (ikisinin ortası) olur. Herhangi bir madde üzerinde etkili olan ya soğuk ya sıcak ya da ılık olur. Sıcaklık kesif olan maddede acılığa (murr), latîf olan maddede acılığa ve mutedil olan maddede tuzluluğa neden olur. Soğukluk kesif olan maddede kekrelige, latîf olan maddede ekşiliğe ve mutedil olan maddede mayhoşluğa neden olur. Ilımanlık kesif olan maddede tatlıluğa, latîf

³¹² Âmilî, *a.g.e.*, II, 403.

³¹³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 282.

³¹⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 312.

³¹⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 327.

³¹⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 71.

³¹⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 12.

³¹⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 201.

³¹⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 394.

olan maddede yağlılığa ve mutedil olan maddede tatsızlığa neden olur.³²⁰

Bilimsel Bilgiler

Bahru'l-Hisâb, *Hulâsatu'l-Hisâb* ve *Teşrihu'l-Eflâk* gibi matematik, mühendislik ve astronomi ile ilgili müstakil eserleri olan Bahaâuddîn el-‘‘Âmilî’nin³²¹ elbette ki önemli yönlerinden biri bilimsel boyutudur. ‘Âmilî’nin ilmi ve fikri aynası olan *el-Keşkül*’de de azımsanmayacak derecede bilimsel metin mevcuttur ve görebildiğimiz kadarıyla bu tür metinlerin önemli bir kısmı da alıntı değil ‘Âmilî’ye aittir. Şaşılığın nedeni,³²² bacak anatomisi,³²³ göz anatomisi,³²⁴ zaman tespiti,³²⁵ yükseklik ölçme,³²⁶ gök cisimlerinin hareketleri,³²⁷ aynanın yapısı,³²⁸ sayının tanımı,³²⁹ güneş ışınlarının yeryüzüne yansması,³³⁰ havuz problemleri,³³¹ bilimsel deneyler,³³² yıldırımın metalleri eritmesi,³³³ usturlap,³³⁴ sonsuzluğun imkânsızlığı,³³⁵ insanın nefes alma biçimi³³⁶ ve açılar³³⁷ gibi tıptan

³²⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 359.

³²¹ Abbas, *a.g.e.*, s. 610.

³²² Âmilî, *a.g.e.*, I, 357-358.

³²³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 18.

³²⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 118.

³²⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 30.

³²⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 46.

³²⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 57.

³²⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 140.

³²⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 156.

³³⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 160.

³³¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 225.

³³² Âmilî, *a.g.e.*, II, 350, 386.

³³³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 366.

³³⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 76.

³³⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 51.

³³⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 139.

³³⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 99.

mühendisliğe pek çok bilimsel konu ile ilgili metin *el-Keşkül*'de mevcuttur.

Bu bölümde üzerinde durulması gereken bilgi türlerinden biri de istatistikî bilgilerdir. Çok sayıda olmasa da 'Âmilî bazı konularda istatistik içerikli bilgiler de vermektedir. Bu türün en tipik örneklerinden biri Kur'an'daki kelime ve harf sayıları, diğeri ise İstanbul'un yapı envanteridir.

'Âmilî, *el-Keşkül*'de kimi kitaplarda olduğu gibi sadece kelime ve harf sayısını vermekle yetinmiyor, her harften kaç tane bulunduğunu da belirtiyor. Kur'an-ı Kerim'de 76440 kelime ve 722232 harf bulunduğunu söyleyen 'Âmilî her harften kaçar tane bulunduğunu da şu şekilde tespit eder.³³⁸

Bu konudaki dikkat çekici bilgilerden biri de İstanbul'daki yapı sayısıdır. 'Âmilî'nin güvenilir bir kişiye dayandırarak verdiği bu bilgide, 992 / 1584 yılında İstanbul'un yapı istatistiği şöyledir:

Müslüman mahalleleri	225
Camiler	400
Mescitler	4494
Okullar	1952
Şeyhi olan tekkeler	285
Değirmenler	585
Büyük depolar	12
Hanlar	150
Yüksek binalar	50
Çeşmeler	34548

³³⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 420.

Hamamlar	874
Hıristiyan sokakları	485
Yahudi sokakları	285
Kiliseler	742

2. Edebî Boyut

Arapça sözlüklerde *edeb* kelimesi, güzel ahlak, toplu yemek, nezaket, eğitim, deniz suyunun çokluğu, tuhafılık/ilginçlik ve ceza anlamlarına gelmektedir.³³⁹ Batılıların yaklaşımı ile edebiyat, ifade biçimi sebebiyle içimizde güzel ve duygusal hislerin uyanmasına sebep olan her sözdür. Araplarda ise her işi ve sözü incelik ve nezaketle gerçekleştirmektir. İlmî bir eser ile edebî bir eser arasındaki fark, duygudur. Bir eser ki insanda duygusal bir aktiviteye neden olmuyorsa o salt ilmî bir eserdir. Edebî bir söz ile normal bir söz arasındaki fark ise ifade biçimi ve üsluptur. Normal bir sözde sanatsal bir özellik yokken edebî sözde sanatsal bir nitelik vardır.³⁴⁰

Çalışmamızın önceki bölümünde de ifade ettiğimiz gibi *el-Keşkül*'ün öne çıkan özelliği dinî ve ahlakî bir kitap olmasıdır. Binaenaleyh burada din-edebiyat-ahlak ilişkisi üzerinde durmakta fayda vardır.

Edebiyat ile ahlak arasındaki ilişki öteden beri tartışma konusu olmuştur. Orta çağlar boyunca şiir ve diğer sanatlar Hıristiyanlığa hizmet etmiştir. “Sanat sanat için midir, sanat toplum için midir” tartışması, XIX. asırda yoğun bir şekilde yapılmıştır. Ahlakçılar, sanatın toplumu kötülüğe sevk eden bir araç olmasına karşı çıkarken

³³⁹ İbn Manzûr, Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y., I, 43; el-Firuzâbâdî, Mecduddîn Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Muessestu'r-Risâle, Beyrut, 2005, s. 58.

³⁴⁰ Mendûr, Muhammed, *el-Edeb ve Funûnuhu*, Nehdatu Mısır li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Kahire, 2006, s. 4.

sanatın sanat için olduğunu savunanlar, sanatın iyiliği-kötülüğü, güzelliği ve çirkinliği ile hayatın bütün alanlarını yansıtması ve ahlak veya benzeri bir dış unsurun sanata hükmetmemesi gerektiğini düşünüyorlar. Onlara göre bir sanat eseri ancak güzellik ve estetik bakımından incelemeye tabi tutulabilir. Eski anlamıyla edebiyat bir tür retoriktir. Mesela İbn Mukaffa'ya göre edebiyat sahip olunması gereken güzel ahlak, erdemler ve insanlarla muamelede riayet edilmesi gereken kurallardır. Bu yönüyle edeb, bir tür eğitimidir. Bu eğitimi ihtiva eden metinler ise emir ve nehiy üslubunun hâkim olduğu metinlerdir. Hikmet, öğüt, atasözü ve Cuma hutbeleri bu türden metinlerdir. Bu yönüyle baktığımızda Zuheyr'in muallakasındaki hikmetli sözler şiirden ziyade öğüt türüne, *Kelile ve Dimne* hikâyeden ziyade öğüt türüne daha yakındır.³⁴¹

Dinî alan ile edebî alan kimi yönlerden kesişen alanlardır. Her ikisi de hayatı güzelleştirmek, ona değer katmak ve insanı yüceltmek için çalışır. Din insanın mutlu olması için değerler ortaya koyar, edebiyat ise bu değerleri belli kalıplar ve formatlara sokarak insanlara ulaştırır. Hak, iyilik ve estetik üçlüsü din, edebiyat ve sanatın ortak paydasıdır. Her ne kadar kimi çevreler, güzellik ve estetiği dinin ve ahlaki değerlerin dışında görmüş ise de İslam hayat ve tabiatın güzelliğine değer verdiği gibi sanat ve edebiyata da değer vermiştir. Sanat ve edebiyat eleştirmenlerin çoğuna göre, sanat da din gibi ahlakî değerler üzerinde inşa edilmeli. Edibin iç dünyasından süzülen estetiğe ahlakî öz de eşlik etmesi gerekir. Ahlakî yönü zayıf olan eser sanat değeri ne olursa olsun mükemmel sayılmaz.³⁴²

Miladi III. asırda yaşayan Yunan edebiyat teorisyeni Cassius Longinus, selefleri Eflatun ve Aristo'nun aksine şiirin iyilik ya da kötülüğe sevk etmediğini, onun tek amacının okuyucu ya da dinleyiciye güzel bir duygu oluşturmak olduğunu belirtir. Ona göre

³⁴¹ Kilito, Abdulfettâh, *el-Edeb ve'l-Ğarâbe*, Dâru Tubkâl, Fas, 2006, s. 21.

³⁴² 'Abbûd, Şiltâğ, *el-Melâmihu'l-'Amme li Nazariyyeti'l-Edebi'l-İslâmî*, Dâru'l-Ma'rife, Dimaşk, 1996, 46-47.

şiiirin ahlak ve eğitim gibi bir amacı yoktur. Edmund Spenser'a göre sanatın amacı, oyun ve eğlence yoluyla insana hayatı unutturmaktır.³⁴³

Elbette ki, sanatta ahlak demek, doğrudan vaaz ve irşad demek değildir. Sanatın kendisine göre araçları, imkânları ve yöntemleri vardır. Bunlar aracılığıyla ahlakî değerler fertlere ve topluma taşınıp insanın ruhunda derinlik kazanması sağlanır. Bundan dolayıdır ki, İslam'ın yüce kitabı, ahlakî değerleri ve ince duyguları insanın ruhuna işlerken, edebî üsluplar, sanatsal araçlar ve etkileyici hikâyeler kullanmıştır. Bu temel yaklaşımdan olmalı ki, İslam edebiyatı ahlakî işlevini sıkıcı ve direkt bir yolla değil dolaylı, estetik ve eğlenceli yollarla gerçekleştirir.³⁴⁴

İşte genel olarak klasik Arap-İslam edebiyatı özellikle de *el-Keşkül* ve benzeri eserlerin üzerinde yükseldiği edebî anlayış budur. Yani, manzum olsun mensur olsun ortaya koyduğu eserlerin temel amacı dinî ve ahlakî bir bildirimde bulunmak ve mesaj vermektir.

Eski ve yeni bütün dünya dillerinde edebiyat iki kısma ayrılır: Şiir ve nesir. Sözü'n ortaya çıkması ile birlikte nesir var olmuştur. Ancak nesir, gündelik ihtiyaçların giderilmesinde kullanılan ve edebî amaçlarla kullanılan nesir diye ikiye ayrılmıştır. Oysa şiir, var olduğu ilk andan itibaren gündelik hayatta değil edebî amaçlarla kullanılmıştır.³⁴⁵

Yaygın olarak kabul edilen görüşe göre her manzum eser kendi seviyesindeki mensur eserden daha üstündür. Zira inci tanesi tek başına değerli ve pahalı da olsa başka parçalarla bir araya gelmedi mi bir fayda sağlamaz. Edebiyatta inci tanesine benzetilen kelime de öyledir. Tek başına oldu mu, en iyisi de olsa akılda kalmaz, kaybolur gider. Ama bir kelime, en iyisi olmasa da, diğer kelimelerle birlikte vezin ipi ile bir araya geldiğinde kafiye bağı ile birbirine tutunduğunda yalnızlığı gider, güzelleşir, para etmeye başlar. Böylece de kulaklara

³⁴³ Dayf, Şavkî, *el-Bahsu 'l-Edebî*, s. 120.

³⁴⁴ 'Abbûd, *a.g.e.*, 47.

³⁴⁵ Mendûr, Muhammed, *el-Edeb ve Funûnuhu*, Nahdatu Mısır Yayınevi, Kahire, 2006, s.11.

küpe, boyunlara kolye, başlara taç olur. İnsanın içini ısıtır, dilden dile dolaşır, kalplerde muhafaza edilir, akılda tutulur, hırsızlık ve gasptan korunur. Arap kelimelerinde nesir, kemiyet bakımından şiirden daha çok ama değer ve korunma bakımından daha geridir. Çünkü en kötü şiirdeki vezin ve kafiyeye bile nesirdeki seviyeye denk gelmek için yeterli bir nedendir.³⁴⁶

Her ne kadar edebî eserleri, ana hatları itibariyle birbirinden ayırma imkânı var ise de bunları tam olarak birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bazı şiirler özü itibariyle nesir, bazı nesirler ise özü itibariyle şiirdir.³⁴⁷ Mesela destanlar, şiirle nesrin bir araya gelmiş halidir. Destanları tam anlamıyla bir şiir türü olarak görmek doğru değildir. Aristo'nun ifadesiyle destanlar, mensur bir anlamın şiir kalıbında ifade edilmiş şeklidir.³⁴⁸

Hâtimetu Ehli'l-Udebâ' ve Ka'betu'z-Zurafâ' (Ediplerin sonuncusu ve zariflerin kiblesi) olarak da nitelenen³⁴⁹ 'Âmilî, tefsirden bilmeceye, matematikten felsefeye hemen her alanda yazmış olan bir âlimdir. Faydası olmayan bir eser yazmamıştır. Her konuyu dikkat çekici ve tatlı bir üslupla yazmıştır. Üsluba özen gösterirken manayı ikinci planda tutmamış ona da gereken özeni göstermiştir. Yani en gerekli bilgileri en güzel üslupla yazmaya çalışmıştır. Mühendislik ve felsefe alanlarındaki bilgisi ve mahareti diğer alanlardaki tasnif ve telifinde de kendisini hissettirmektedir.

Anlamın metne dönüşme sürecini izah eden şu cümleler, onun edebî gücünü göstermek bakımından güzel bir örnektir:

“Anlamlar, gönül şehriden dil ülkesine seyahat eder, orada harf libasını giyip arz-ı endam edeceği alana yönelir. Bu aşamada seyahat iki şekilde olur. Ya Süleyman gibi hava dalgaları üzerinden akıp konuşmacının ağzından dinleyicinin kulağına dökülür ya da Hızır gibi

³⁴⁶ İbn Raşîk, Ebû Ali el-Hasan, *el-'Umde fî Mehâsini'ş-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakdihi*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1981, I, 19-20.

³⁴⁷ Mendûr, *a.g.e.*, 23.

³⁴⁸ Mendûr, *a.g.e.*, 24.

³⁴⁹ el-Mininî, Ahmed, *el-Keşkül*, “Şerhu kasîdeti Vesîletu'l-Fevzi ve'l-Emân”, II, 430; Bosworth, *a.g.e.*, 22.

mürekkep karanlığında siyah elbiseye bürünerek yazarın parmaklarının ucundan okuyucunun gözüne arz edilir. Birinci seyahati ile Sebe' Belkıs'ının kulağına vardığında veya ikinci yolculuğu ile hayat pınarının gözüne ulaştığında, menziline varmak için dış dünyaya ait dizginleri atar, üzerindeki maddi elbiseleri, harfleri çıkarır ve kalpteki yerini alır. Böylece başladığı yere dönmüş olur.³⁵⁰

Yukarıda geçtiği gibi edebiyat, temelde nesir ve şiir olmak üzere iki kısma ayrılır. İşte bizde bundan hareketle *el-Keşkül*'ün edebi boyutunu bu iki başlık altında ele alacağız: Nesir ve Şiir.

Nesir

Arap edebiyatında nesir türünün ne zaman ortaya çıktığı ve İslam'dan önce böyle bir türün olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Taha Hüseyin ve bazı müsteşrikler, İslam'dan önce hutbe, seci' ve meseller dışında mensur eserlerin bulunmadığını ve Arap nesrinin Fars asıllı İbn Mukaffa' ile başladığını savunurken, Zekî Mubârek gibi bazı araştırmacılar ise İslam'dan önce de Arap nesrinin mevcut olduğunu ancak yazı ve tedvin imkânlarının yetersizliği sebebi ile kaybolduğunu savunmaktadırlar.³⁵¹

Arap edebiyatında nesir, edebî ve sanatsal tekâmülünü uzun süre tamamlayamamış, haber ve rivayet formunda varlığını sürdürmüştür. Bu süreç Sahnûn et-Tennûhî (ö. 240/854) el-Câhîz (ö. 255/869) ve İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) kadar böyle devam etmiştir.³⁵²

Teorisi bakımından ucu açık bir edebiyat türü olan nesre, nihai noktaya ulaşmış olarak bakılamaz. Her ne kadar nesrin bazı genel ilkeleri var ise ve bu ilkeler sayesinde iç ve dış unsurları hakkında bazı

³⁵⁰ el-Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Muessesetu'l-Vefâ', Beyrut, 1983, CVI, 110; İbn M'asûm el-Hasanî, *Sulâfetu'l-Asr fi Mehâsini's-Şuarâ bi Kulli Mısr*, el-Mektebetu'l-Murtadaviyye li-İlhâ'ât-Turâs, Tahran, t. y., s. 297.

³⁵¹ Mubârek, Zekî, *en-Nesru'l-Fennî fi'l-Karni'r-Râbi'*, el-Mektebetu't-Ticârîyyetu'l-Kubra, Mısır, t. y., I, 33-44.

³⁵² Rekân, es-Safedî, *el-Fennu'l-Kasasî fi'n-Nesri'l-'Arabî*, Menşûratu'l-Hey'til-'Amme es-Sûriyye li'l-Kitâb, Dimaşk, 2011, s. 280.

değerlendirmeler yapılabilse de, mensur metinlerin değişim-dönüşümü ve türlerinin tam olarak birbirinden ayırt edilebilmesi bakımından ihtiyacı karşılayacak esaslar ortaya konabilmiş değildir. Bu noktada bizim nesrin her türüne hükmeden genel esaslardan çok her türün kendine mahsus ilkelerine ihtiyacımız vardır. Edebî türlere mahsus esaslar, yeterli derecede açıklayıcı olmayınca hem türleri birbirinden ayırmak hem de edebî eleştiri yapmak zorlaşmaktadır.³⁵³

Geleneksel anlamda edebî nesir, secili nesir başka bir ifade ile içinde edebî güzel sanatların kullanıldığı nesirdir ki, Ebû Hilâl el-Askeri *Kitâbu's-Sinâ'ateyn* adlı eserinde bunları otuz dört adet olarak tespit etmiştir.³⁵⁴ Bu sanatlar daha sonra *bedî'* başlığı altında belâgat ilminin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Sonraki dönemlerde *bedî'*, hem nesir hem de şiire hükmeden önemli belâgat unsuru olmuştur. Bu yönüyle bakıldığında Arap dilinde edebî nesir dendiği zaman bir manada *mescû'* yani içinde güzel sanatlar bulunan nesir kastedilmektedir. Klasik Arap nesri, belli bir çerçeveyi aşmamış ve *hitabet*, *mesel*, *tevkî'* ve *makâme* dışında yeni bir tür ortaya koyamamıştır. Tarihî ve felsefî metinler, edebî nesir çerçevesinde ele alınmamıştır. Ancak son dönemlerde ve yeni yeni bazı tarihî ve felsefî metinler de edebî nesir çerçevesinde kabul edilmeye başlanmıştır.³⁵⁵

Abbasiler dönemindeki sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeler, şiire nispetle çok geri durumda olan Arap nesrinin gelişmesine önemli katkılar sağlamış ve bu dönem pek çok alanda olduğu gibi Arap nesri alanında da dönüm noktası olmuştur. Arap nesrinin gelişmesine katkıda bulunan âmillerin başında şunlar gelmektedir:

Semr ve Musâmere: Gece sohbeti ve konuşması manasına gelen semr ve musâmere, Arap dilinde eski ve köklü bir geleneği ifade ettiği mesellere ve deyimlere konu olmuştur. *Semîr*, zaman manasına, *ibnâ semîr* ise gece gündüz manasına gelmektedir. “أَلْ وَأَفْعَلُهُ لَا” ifadesi

³⁵³ Rekân, a.g.e., s. 280.

³⁵⁴ Mendûr, a.g.e., s. 5.

³⁵⁵ Mendûr, a.g.e., s. 6.

ise “İnsanlar geceleri sohbet etmeye devam ettikleri sürece bu işi yapmayacağım.” demektir.³⁵⁶

Musâmere, insanlığın başlangıcı ile birlikte var olan gelenektir. Cahiliye döneminde insanların hoşça vakit geçirmek için kullandıkları yöntemlerden biri de *musâmere* idi. Gündüz yaptıkları iş ve çalışmalarla yorulan insanlar, geceyi dinleme ve sohbet ile geçiriyorlardı. Geceleri gerçekleşen musâmereler hikâye türünün kaynaklarından biriydi. Bu uygulama sonunda padişahlar ve yöneticilerin meclislerini şenlendiren meşhur musâmir, nedîm ve mudhikler ortaya çıkmıştır. Ebu'l-'Anbes Muhammed b. İshak el-Kûfi, Edehem b. el-Mudhik, Abdullah b. el-Cessâs, Sîbeveyh el-Mısrî, Ebu'l-'Aynâ', Behlul b. 'Amr es-Seyrafî ve Halife el-Mehdi'nin mudhiki Ebû Habib bu alanda meşhur olan şahsiyetlerdendi.³⁵⁷

Musâmere kültürünün gelişmesi ile birlikte Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Abdûs el-Cehşiyârî gibi bazı âlimler musâmereleri tedvin ettiler. Nevâdir ve hikâyeler, Cuha hikâyeleri yaygınlaştı. İbnu'n-Nedîm, musâmere alanında yazılmış onlarca kitaptan bahsetmektedir. Bu kitapların çoğu, Hint, Fars ve Yunun dillerinden tercüme edilen kitaplardı.³⁵⁸

Sohbet ve münazara meclisleri: Arap nesrinin gelişmesinde katkısı olan faktörlerden biri de *mecâlis* olarak bilinen ilim ve edebiyat alanındaki münazara meclisleri idi. İşleyiş itibariyle musâmere meclislerinden çok farklı olmayan bu meclisler, daha çok resmiyet ve düzen bakımından farklılık arz ediyordu. Ulemanın söz sahibi olduğu bu meclisler, padişah sarayları, camiler ya da herhangi bir evde gerçekleştiriliyordu. Bu meclislerde ilmî bir konu ele alındığı gibi din, dil, edebiyat ve felsefe alanlarında birbirine muhalif iki grup tarafından gerçekleştirilen münazaralar da yapılıyordu.³⁵⁹

³⁵⁶ el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984, II, s. 688.

³⁵⁷ Rekân, *a.g.e.*, s. 89.

³⁵⁸ Rekân, *a.g.e.*, s. 90.

³⁵⁹ Rekân, *a.g.e.*, s. 92-93.

Eğlenceler ve cariyeler: Arap nesrinin gelişmesine katkı sağlayan unsurlardan biri de eğlence ve cariyelerdir. Savaşlar ve fetihler neticesinde köle ve cariyelerin sayısı gün geçtikçe arttı. Başta Basra, Kûfe ve Bağdat olmak üzere önemli merkezlerin çoğunda farklı ırklardan ve ülkelerden çok sayıda köle ve cariyeye bulunuyordu. *Nahhâs* adı verilen köle tüccarları, cariyeleri yüksek fiyatlarla satabilmek için bilgi ve kültür bakımından eğitime tabi tutuyorlardı. Şarkıcılığı kendilerine meslek haline getiren cariyeler, edebiyat ve şiir alanında da etkili olmaya başladılar. Her açıdan iyi yetiştirilmiş olan cariyeler, zamanla halifelerin saraylarına girmeye başladı ve bu durum öyle bir noktaya ulaştı ki, el-Me'mûn'dan itibaren sonraki bütün halifelerin anneleri, *ummu veled* olarak adlandırılan cariyeler idi.³⁶⁰

Zühd ve zâhidler: Abbasiler dönemindeki zenginlik, dünyaya yöneliş ve eğlence, dinî hassasiyeti ön planda olan kimseleri buna tepki göstermeye sevketti. Bu tepki, zaten İslam'da var olan ve Müslümanların hayatında başından beri var olagelen zühd olgusunun ivme kazanmasına ve daha da yaygınlaşmasına neden oldu.

Abbasiler döneminde zühd anlayışı zirve noktasına ulaştı ve Haris el-Muhâsibî, Râbiatu'l-Adevîyye ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi şahsiyetler toplumun hemen her kesimi tarafından tanınır oldular. Özellikle Hallac'ın idam edilmesi ile birlikte tasavvufun sembol isimlerine dair hikâyeler dilden dile dolaşmaya başladı. İşte tasavvuf alanındaki bu gelişmeler, dinî hikâyelere sayısız yeni hikâyenin ilave olmasına neden oldu.³⁶¹

Kudye (Dilencilik): Abbasilerin ilk dönemlerinde ortaya çıkan bu kudye, toplumdaki sıkıntıların ve gelir dağılımındaki uçurum neticesinde ortaya çıkan bir olgudur. Sadece yöneticiler ve onlara yakın olan kimselerin kendi hayatlarından emin olduğu bir toplumda edipler ve âlimler maddî sıkıntılar içinde yaşarken zenginler ve tüccarlar da mal varlıkları konusunda her hangi bir güvenceye sahip değillerdi. Ağır vergiler ve mallarının müsadere edilmesi durumu ile

³⁶⁰ Rekân, a.g.e, s. 93-96.

³⁶¹ Rekân, a.g.e, s. 97.

her an karşı karşıya kalabiliyorlardı. İşte böyle bir ortamda insanlar kimi zaman halk edebiyatı aracılığı ile dilenerek kimi zaman da hile ve dolandırıcılıkla geçimlerini sağlamaya başladılar. Bunun neticesinde de kendilerine Ehlul-Kudye, Sâsânîler ya da Sâsânioğulları adı verilen bir grup ortaya çıktı. Edebî bir güç ve dehaya sahip olan bu kimseler, farklı şehirleri ve ülkeleri dolaşır hilelere başvurarak insanların mallarını ve paralarını onlardan alırlardı.³⁶²

Mukdîler, tiyatroyu, güzel konuşmayı ve edebiyatı çok iyi biliyorlardı. Onların kullandığı dil ve üslup sonucunda da *makâmât* adı verilen yeni bir edebî tür ortaya çıktı. Kısa hikâyelerden oluşan makâmelerden her biri, insanların paralarını ve mallarını almak için başvurulmuş bir hileyi ele almaktadır. Bediuzzamân el-Hemadânî ile Muhammed el-Harîrî'nin makâmâtları, bu türün önde gelen örneklerindedir.³⁶³

Tufaylîlik: Arap nesrine rengini veren toplumsal olgulardan biri de tufaylîliktir. Kaynağı hakkında farklı görüşler olan tufaylî kavramı, davet edilmediği halde insanların yemek sofralarına oturan, özellikle de umumi davetlerdeki yemeklere katılan kimse demektir. Mukdî ile tufaylî arasında şöyle bir fark vardır: *Mukdî*, edebî ve kültürel yeteneğini kullanarak hileli yollarla insanların paralarını ele geçiren kimsedir. *Tufaylî* ise midesinden başka bir amacı olmayan, bu yolda yüzü dökmemekte ve onurunun zedelenmesinde beis görmeyen zavallı kimsedir. Emevîler döneminde başlayan tufaylîlik olgusu hakkında pek çok hikâye yazılmıştır. Başta Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Kitâbu'l-Eğânî*'si olmak üzere pek çok eserde bu hikâyeler dağınık olarak yer almaktadır. Sonra ki dönemlerde ise bu konuda müstakil eserler telif edilmiştir. Hatip el-Bağdâdî'nin *et-Tatfîl* ve *Hikâyâtu't-Tufayliyyîn* adlı eseri bu konudaki önde gelen eserlerdendir.³⁶⁴

³⁶² Emîn, Ahmed, *Zuhru'l-İslâm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, I, 106-107; Rekân, a.g.e., s. 100-105.

³⁶³ Rekân, a.g.e., s. 104.

³⁶⁴ Rekân, a.g.e., s. 105-108.

Nesir edebiyatı, özellikle de hikâye konusunda ‘Âmilî’nin ismini vererek kendilerinden iktibasta bulunduğu başlıca âlimler ve eserleri şunlardır:

İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) ‘*Uyûnu’l-Ahbâr*,³⁶⁵ Ebu’l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967) *Kitâbu’l-Eğânî*,³⁶⁶ Ebû Ali et-Tenûhî (ö. 384/994) *el-Ferec Ba’de’s-Şidde*,³⁶⁷ er-Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) *Muhâdarâtu’l-Udebâ’* ve *Muhâverâtu’s-Şu’arâ’* ve *’l-Bulagâ’*,³⁶⁸ Muhammed el-Harîrî (ö. 516/1122) *el-Makamât*,³⁶⁹ Kemaluddîn ed-Dumeyrî (ö. 808/1405) *Hayâtu’l-Hayavân el-Kubrâ*.³⁷⁰

‘Âmilî, hikâyeleri naklederken çoğu zaman kaynak ve giriş ifadesi kullanmadan doğrudan hikâyeyi anlatmaya başlar.³⁷¹ Ancak kimi zaman da hikâyeleri “حكي”,³⁷² “يقال”,³⁷³ ve “يُحكى”,³⁷⁴ gibi bir giriş ifadesi ile nakleder.

‘Âmilî’nin naklettiği hikâyelerde başlıca hikâye kahramanları şunlardır: İyâs b. Muaviye,³⁷⁵ Haccâc,³⁷⁶ Behlül,³⁷⁷ Ebu’s-Şamakmak,³⁷⁸ Muaviye,³⁷⁹ Ömer b. Abdulazîz,³⁸⁰ İbrahim b.

³⁶⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 16.

³⁶⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 54, 351.

³⁶⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 385.

³⁶⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 315, 366.

³⁶⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 320.

³⁷⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 40.

³⁷¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 198, 282; II, 340.

³⁷² Âmilî, *a.g.e.*, I, 195, 348, 373.

³⁷³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 349.

³⁷⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 395.

³⁷⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 385, 386; II, 339.

³⁷⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 84, 447; II, 41, 372.

³⁷⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 183, 341.

³⁷⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 112.

³⁷⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 182, 333.

³⁸⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 219.

Edhem,³⁸¹ Fudayl b. ‘Iyâd,³⁸² Ebû Dulâme,³⁸³ Sumâme b. Eşres,³⁸⁴ Esmâ³⁸⁵ ...

Hikâye

Edebî bir tür olarak hikâye kavramının dar ve geniş olmak üzere iki anlamı vardır. En geniş anlamı ile hikâye “bir olayın anlatımı”dır. Bu anlamıyla hikâye kavramının kapsamına tarih, destan, masal, menkıbe, efsane, latîfe, halk hikâyesi, roman kısa hikâye gibi tahkiyeye dayalı bütün edebiyat türleri girmektedir. Dar anlamda ise hikâye, olmuş ya da olması mümkün olan olayların anlatımı demektir.³⁸⁶

Böylesine geniş bir anlamı ifade eden hikâyenin tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. Hemen her devirde anlatan ve dinleyen olmuştur. Hikâyenin aslı, insan fitratının olağanüstü olayları dinlemeğe olan aşırı isteğinin bir ürünüdür. İlk zamanlarda anlatılan veya yazılan hikâyelerin ekseriyeti olağanüstü unsurlar ihtiva eden esaslardır. Zaman ilerledikçe hikâyelerdeki olağanüstü unsurlar azalıp gerçeğe yakın unsurlar artmaya başlamış, bir önceki yüzyıldan itibaren de hikâye, tahkiyeye dayalı diğer edebî ürünlerden ayrılarak kendine has özellikler kazanmıştır. Olağanüstü unsurlar ortadan kalkmış, vak’a kuruluşu daralmış ve şahıslar azalmıştır.³⁸⁷

Modern dönem öncesi müslüman toplumlarda hikâye, geniş anlamda yani “bir olayın anlatımı” şeklinde anlaşılmış, manzum olsun mensûr olsun bir olayı anlatan tarih, masal, efsane, latîfe, destan,

³⁸¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 220, 222.

³⁸² Âmilî, *a.g.e.*, II, 221.

³⁸³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 401.

³⁸⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 52.

³⁸⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 152, 348.

³⁸⁶ Kavruk, Hasan, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 2.

³⁸⁷ Kavruk, *a.g.e.*, s. 2.

nevâdir ve menkıbe gibi tahkiye esasına dayanan bütün eserler hikâye olarak kabul edilmiştir.³⁸⁸

Klasik hikâyelerin en büyük gayesi, okuyucuyu eğlendirirken ona belli konularda bilgi vermek, onu dini ve ahlaki yönden eğitmek, olgun birer insan olmalarını sağlamaktır. Hikâyeler kıssadan hisse çıkarılacak tarzda kaleme alınmıştır. Her hikâyeden okuyanın mutlaka bir hisse çıkarması hedeflenmiş, bazı hikâyelerde bu hisse yazar tarafından açıkça belirtilmiştir. Hikâye, şiir gibi amaç değil bir araç, okuyucuyu eğitmek, ona belli bir mesaj vermek için bir vasıta olarak kullanılmıştır.³⁸⁹

Çağdaş hikâyede yazarın okuyucuya seslenmesi, olayların akışını keserek herhangi bir sebeple kendisini göstermesi söz konusu değildir. Aynı şekilde çağdaş hikâyede ahlakî eğitim ön planda değildir.³⁹⁰

Hikâyelerde farklı konular ele alınır. Din, tasavvuf, ahlak, aşk ve kahramanlık en fazla üzerinde durulan konulardandır. Bu konuların ayrı ayrı işlendiği hikâyeler olduğu gibi birden fazla konunun işlendiği hikâyeler de vardır.³⁹¹

Bazı hikâyelerde olağanüstü unsurlara rastlanır. Olaylar, olağanüstü yerlerde ve olağanüstü şahıslar çevresinde geçebilir. Bu arada tesadüflere de rastlanabilir. Ancak bunun yanı sıra gerçek hayatın konu edildiği, realist hikâyeler de vardır.³⁹²

Hikâyelerin ekserisi sade bir dille, herkesin anlayabileceği tarzda kaleme alınmıştır. Süslü nesirle, ağdalı bir dille yazılmış hikâye sayısı azdır. Amaç bir olayı hikâye etmek veya okuyucuya bir şekilde faydalı olmaktır. Bunun için okuyucunun okuduğunu anlayabilmesi esas alınmış, bundan dolayı da süslü nesir çok fazla kullanılmamıştır.³⁹³

388 Kavruk, *a.g.e.*, s. 7.

389 Kavruk, *a.g.e.*, s. 8.

390 Kavruk, *a.g.e.*, s. 4.

391 Kavruk, *a.g.e.*, s. 8.

392 Kavruk, *a.g.e.*, s. 9.

393 Kavruk, *a.g.e.*, s. 9.

Ahmet Mithat, Yunan hikâyesi ile Arap hikâyesi karşılaştırmasını yaparken Fransız edebiyat tarihçisi Henri Joseph Patin'den şu değerlendirmeyi nakleder: “Hakikat üzerine bir perde-i hayal keşide ederek tezyin cihetini ilk Araplar bulmuşlardır. Sair âsâr-ı edebiyelerinde dahi kudretlerini gösterdikleri vecihle bunlar, hakikati daima mecaz suretinde tezyinen ve tezyiden beyan ederek mecazı da hayal mertebesine vardırınca asıl taklidi gayr-ı kabil bir kudret-i edebiyeyi göstermiş oldular. Bunların tahayyulâtında daima bir ders-i ahlak mazmundur. Hep hikâyeleri işte o hikmet-i ahlakiye maksadına müteveccihdir. Yalnız o menzil-i maksuda varmak için yolu pek dolaştırırlar. Lakin bu yolu ne kadar tezyine sarf-ı makderet eylediklerine bakılınca, şu halin iltizamî olduğu anlaşılır. Hikmetlerini, insanın hayaline hitap ederek, hayali o hikmet üzerine celbedebilecek esrar-ı kudret-i edebiyeye munhasıran onlar malik olabilmişlerdir. Ne kudret-i icat! Ne istidad-ı teshir! Ne sanat! Mesele doğrudan, mümkünden bilküllüye baîd olduğu ve hiçbir vakasına inanmak kabil olmadığı halde, kâriin fikir ve nazarını bir kudret-i sahhârâne ile celbederek fevkatabîyey-i avâlim içinde dolaştırırlar da yine şikâyetlerini celbetmeyip hoşnudilerini kazanırlar.”³⁹⁴

Klasik hikâyeler konusunda farklı tasnifler yapılmıştır. Şekillerine, kaynaklarına ve konularına göre. Ancak hangi tür sınıflandırma olursa olsun klasik hikâyeleri bir gruba dâhil etmek mümkün değildir. Genellikle hikâyeler bir grubun özelliklerini ağırlıklı olarak taşımakla beraber başka gruba ait özelliklere de sahip olabiliyor. Mesela dinî konunun ağırlıklı olduğu bir hikâyede ikinci planda aşk veya kahramanlık, bir aşk hikâyesinde ahlak konusunun işlendiğini görebiliriz.³⁹⁵

Câhız'ın *el-Buhalâ'* adlı eserindeki hikâyeler, bir olay ya da en fazla iki olaydan meydana gelmektedir. Bu ise bu tür hikâyelerin bir

³⁹⁴ Mithat, Ahmet, *Ahbâr-ı Âsâra Tamim-i Enzâr*, Yayına hazırlayan: Nüket Esen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 32.

³⁹⁵ Kavruk, a.g.e., s. 13-14.

ya da iki görevlerinin olduğunu göstermektedir.³⁹⁶Bu yönüyle bakıldığında klasik dönem Arap hikâyeleri ile romanlar arasındaki önemli farklardan biri metinlerdeki olay sayısıdır. Zira klasik Arap hikâyelerinde bir fiil ya da olay söz konusu iken romanlarda olaylar dizisi vardır.³⁹⁷

Hikâye hayata en yakın olan edebi sanattır. Çünkü insan hayatı, zamanın yazdığı hikâye türlerinden biridir. Topluların hayatı ve tarihi ise sonu gelmeyen hikâyeler dizisidir. Bu yüzdendir ki insanlar, öteden beri hikâyeye ilgi göstermiş ve onunla doğup onunla büyümüştür. Arapların durumu da bu konuda diğer milletler ve topluluklardan farklı değildir. Sözlü olsun yazılı olsun baştan günümüze dek Arap dilinde sayısız hikâye anlatılmış ve yazılmıştır. Her ne kadar bu hikâyelerin azımsanmayacak bir bölümü kaybolmuş ise de hâlâ elimizde çok sayıda hikâye vardır.³⁹⁸

Modern asırlar öncesinde Arap edebiyatında diğer edebî türler hakkında tenkit geleneği ve esasları olduğu halde hikâye türünde böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Çünkü hikâyenin bir edebî tür olarak kabul edilmesi, XVII. yüzyılda Don Kişot romanı ile Batıda başlayan nispeten yeni bir durumdur. Arap hikâyesi daha çok sözlü ve halk kültürüne dayandığı için edebî inceleme konusu olmamıştır. Kassasların yalanları ve hikâyelerdeki hurafeler gibi sebepler Arap hikâyesinin göz ardı edilmesine ve ihmal edilmesine sebep olmuştur.³⁹⁹

Klasik dönem Arap hikâyeleri Batı edebiyatındaki anekdotlara (anecdote) benzemektedir. Anekdot, bir kişi ya da duruma ait olan ilginç ve dikkat çekici olayın kısaca hikâye edilmesi demektir. İngilizce ilk sözlük yazarı olan Samuel Johnson'un

³⁹⁶ Malti-Douglas, Fedva, *Binâu'n-Nassî't-Turâsî*, Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, Mısır, 1985s. 23.

³⁹⁷ Malti-Douglas, *a.g.e.*, s. 22.

³⁹⁸ es-Safedî, Rekân, *el-Fennu'l-Kasâsî fi'n-Nesri'l-'Arabî*, Menşûrâtu'l-Hey'ti'l-Âmme es-Sûriyye li'l-Kitab, Dimaşk, 2011, s. 5

³⁹⁹ es-Safedî, *a.g.e.*, s.7.

yaptığı tarife göre, anekdot henüz yayımlanmamış bilgi ve gizli tarih demektir.⁴⁰⁰

Anekdotların kısa olması yani olaylar dizisi değil bir olay ihtiva etmesi, ilginç ve dikkat çekici olması, henüz yayımlanmamış olması özellikleri klasik Arap hikâyelerinde de vardır. Bu yönüyle aralarında ciddi benzerlikler bulunmaktadır.

Abbasi halifeleri özellikle de Harun Reşid'in düzenlediği sohbet meclisleri, hikâye edebiyatının gelişmesi alanında verimli bir kaynak niteliğinde idi. Hicri dördüncü asra gelindiğinde Arap hikâyesinin hacmi 70 kitap civarına ulaşmıştı. Sohbet meclislerinde anlattığı hikâye ve naklettiği haberlerle ortalığı birbirine katmakla tanınan el-Esma'î bu konuda önde gelen şahsiyetlerdendir. Ebû Ma'mer b. el-Musennâ, el-Heysem b. 'Âdî, İbnu'l-Kelbî, Yunus b. Habîb, Halef el-Ahmer, el-Mufaddal ed-Dabî, Ebû 'Amr eş-Şeybânî, Ebû Zeyd el-Ensârî, İbnu'l-A'râbî ve Muhammed b. Selam el-Cumahî, sohbet meclislerinde kendilerini dinleten âlimlerdendi. Bu âlimler, önceki dönemlerde olduğu gibi sadece sözlü aktarımla yetinmemiş, ama aynı zamanda onları tedvin de etmişlerdir. İşte bu tedvin sürecinden sonra çok sayıda hikâye kitabı ortaya çıktı.⁴⁰¹

Her ne kadar hikâyeler ve önceki zamanlara ait haberlerin bir kısmı söz konusu âlimler tarafından tedvin edildiyse de sözlü anlatım tümüyle ortadan kalkmadı. Güzel vakit geçirmek, öğüt almak, bilgilenmek amacıyla ve yeni hayat anlayışının bir gereği olarak hikâyeler dilden dile aktarılmaya devam etti. Abbasiler döneminde toplumda kassasların önemi daha da arttı. Abdullah b. 'Arrâde, Musa el-Esvârî, Kâsım b. Yahya ve Mâlik b. Abdulhamid el-Mekfûf önde gelen kassaslardandı. el-Esvârî gibi bazı kassaslar hikâyelerini hem Arap hem de Fars dilleri ile anlatıyorlardı.⁴⁰² Câhız, *el-Beyân ve*

⁴⁰⁰ Cuddon, J. A., *The Penguin Dictionary of Literary Terms And Literary Theory*, Penguin Books, Londra, 1999, s. 39.

⁴⁰¹ es-Safedî, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁴⁰² es-Safedî, *a.g.e.*, s. 55.

Tebyîn adlı eserinde kassâslarla ilgili özel bir bölüm açıp onlar hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁴⁰³

Arap hikâyeciliğinin gelişmesinde Kur'an kıssalarının yanı sıra siyer yazımının da önemli etkisi olmuştur. Başta İbn İshak'ın *Sîret*'i olmak üzere Hz. Peygamber'in (s) hayat hikâyesini ele alan rivayetler ve eserler, daha önce sözlü olan hikâyelerle tedvin edilen yazılı hikâyeler arasında bir geçiş dönemi görevini görmüştür. Siyer, İslam öncesi Arap hikâyeciliğinin zirvesi, dinî hikâyenin de en önemli örneği olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁴

Abbasilerin ilk döneminde başlayan tercüme faaliyeti ile birlikte Büzürgmeh'r'in hikmetli sözleri, Erdeşîr b. Bâbek'in oğlu Sâbûr'a nasihatleri, Bin Bir Gece Masalları ile *Câvidân-ı Hırad*, *Kelîle ve Dimne* gibi eserler Fars kültüründen Arapçaya tercüme edilen eserlerdendir.⁴⁰⁵ Tercüme edilen kitaplar, Arapların farklı ilimleri ve anlatım biçimlerini tanımasına imkân verdi. Araplar yeni sürece uyum sağlama konusunda herhangi bir gecikme yaşamadan daha önce alışkın olmadıkları türden müstakil hikâye örnekleri telif etmeye başladılar.⁴⁰⁶

Arap hikâyeciliğinin dönüm noktalarından biri, İbn Mukaffa'nın *Kelîle ve Dimne*'sidir. Bu kitapla birlikte Arap nesrinin önünde yeni ufuklar açıldı ve sonraki zamanlarda ortaya çıkan bütün hikâyelere damgasını vurdu. *Bin Bir Gece Masalları*, hikâye alanında söz konusu gelişmeye zirve noktasına taşıdı. Böylece hikâyedeki eksik unsurlar büyük oranda tamamlandı ve önceki dönemlere nazaran daha mükâmil hikâyeler telif edilmeye başlandı.⁴⁰⁷

⁴⁰³ el-Câhız, Ebû 'Usm'ân b. Bahr, *el-Beyân ve Tebyîn*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1998, I, 367-370.

⁴⁰⁴ Hurşid, Faruk, *fi'r-Rivâyetu'l-'Arabîyye*, Dâru'ş-Şurûk, Beyrut, 1982, s. 189.

⁴⁰⁵ Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî : el-'Asru'l-'Abbâsi yu'l-Evvel*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 2004, s. 113.

⁴⁰⁶ es-Safedî, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁰⁷ es-Safedî, *a.g.e.*, s. 75.

İşte böylesi bir gelenekten beslenen ‘Âmilî de *el-Keşkûl* ve *el-Mihlat* başta olmak üzere eserlerinde çok sayıda hikâyeye nakletmiştir. Hikâyeye yoluyla mesaj vermenin ve meramını anlatmanın öneminin farkında olan ‘Âmilî, tasavvufçuların konuşmalarında ve kitaplarında hikâyeleri çokça kullanmalarının sebebini şu alıntı ile izah etmektedir:

Arifin her sözünde bir nükte, her kıssasında bir hisse, her işaretilinde bir müjde ve her hikâyesinde bir mesaj vardır. Ariflerin konuşmalarında sık sık hikâyeye anlatmalarının sebebi, her dinleyicinin kabiliyetine göre kendine uygun dersi ve payına düşen hisseyi alabilmesidir... Aynı durum Kur’an için de geçerlidir. Hiç kimse sanmasın ki, Kur’an’daki kıssa ve hikâyelerin amacı sadece hikâyeye anlatmaktır. Zira Allah kelâmı bundan münezzehtir.⁴⁰⁸

Hiç şüphe yok ki, klasik Arap hikâyelerinin birinci konusu dini konulardır. Ancak bunun yanı sıra bedevi, cimri, cömert, aşık, zeki ve ahmak kimselerin başından geçen olaylar da hikâyelerde çokça ele alınan konulardandır.⁴⁰⁹

‘Âmilî’nin *el-Keşkûl*’de naklettiği hikâyelere baktığımızda şu konuların öne çıktığını görüyoruz:

Aşk Hikâyeleri

Bu bölümde öne çıkan hikâyelerin başında Leyla ile Mecnun hikâyeleri gelmektedir. Bundan daha tabii bir şey olamaz. Zira bilindiği gibi sadece Arap edebiyatında değil, müslüman milletlerin hemen tümünde aşk dendiğinde akla gelen sembol hikâyeye Leyla ile Mecnun hikâyesidir. Bu yüzdendir ki hemen her asırda Leyla ile Mecnun hikâyesine dair manzum ve mensur eserler yazılmıştır. Müslüman dünyasındaki bu hikâyeye, Batılı bilim adamlarının da dikkatini çekmiş, onlar da bu konuda farklı çalışmalar yapmışlardır.⁴¹⁰

Müellifimiz el-’Âmilî de Leyla ve Mecnun’dan şiirler naklettiği gibi onlara dair hikâyeler de nakletmiştir. Konunun şiir boyutunu çalışmamızın bir sonraki bölümü olan şiir kısmında ele alacağız.

⁴⁰⁸ Âmilî, a.g.e., II, 333.

⁴⁰⁹ es-Safedî, a.g.e., s. 56.

⁴¹⁰ Durmuş, İsamîl, “Leyla ve Mecnun”, *DİA*, XXVII, 159.

Hikâye boyutuna gelince, bu konudaki örneklere baktığımızda aşkın Mecnun'u ne derece etkilediğini ve onun bütün duyu ve duygularına egemen olan yegâne unsurun Leyla'nın sevgisi olduğunu ifade eden hikâyelerdir. Mesela şu hikâyede, aşkın koklama duyusu üzerindeki etkisi ele alınmaktadır:

Leyla öldüğünde, Mecnun onun mezarını ziyaret etmek için köyüne gitti. Mezarın yerini sordu, fakat hiç kimse ona mezarın yerini göstermedi. Mecnun mezarı bulmak için tek tek mezarları koklamaya başladı ve Leyla'nın mezarına gelince kokusundan tanıdı. Sonra da şu şiiri okudu:

أَرَادُوا لِيُخْفُوا قَبْرَهَا عَنْ مُحِبِّهَا وَطِيبُ تَرَابِ الْقَبْرِ دَلٌّ عَلَى الْقَبْرِ

*Gizlemek istediler sevgilisinden kabrini
Fakat kabrin güzel kokusu gösterdi ona kabrini
Mecnun bu şiiri ölünceye kadar durmadan tekrarlardı.
Öldüğünde de bu şiir onunla birlikte defnedildi.⁴¹¹*

Bu hikâyede ise aşkın dokunma duyusu üzerindeki etkisi dile getirilmektedir:

Mecnun Leyla'nın Necid'deki evine gitti ve evin taşlarını öpüp onlara yüzünü sürmeye başladı. Bunu görenler onu ayıplayınca Mecnun “Yemin ederim ki öptüğüm, onun yanağından başkası değil, gördüğüm onun güzelliğinden başkası değildir!” dedi. Bir seferinde de Mecnun, Necid dışındaki bir harabeyi öperken ve ona elini yüzünü sürerken görüldü. “Bu Leyla'nın evi değil ki...” diye kendisini uyarıp azarlayanlara şöyle söyledi:

لَا تَقُلْ دَارَهَا بِشَرِّ قَبْرِ نَجْدٍ كُلُّ نَجْدٍ لِنِعَامِ رِيَّةِ دَارُ

فَلَهَا مَنْزِلٌ عَلَى كُلِّ أَرْضٍ وَعَلَى كُلِّ دِمْنَةٍ أُنَّارُ

*Evi Necid'in doğusundadır demeyin
Necid'in tümü Leyla'nın evidir
Her yerde evi vardır onun*

411 Âmilî, a.g.e., I, 73.

*Her yerde izi*⁴¹²

Aşkın âşık üzerindeki etkisini ifade eden hikâyelerden birini de ‘Âmilî, sevgi ve aşk özellikleri ile tanınan Semnun el-Muhibb ya da el-Âşık’tan nakletmektedir. Bu hikâyede Semnûn, beşeri aşktan ilahi aşka bir geçiş gerçekleştirmektedir. Hikâye şöyledir:

Semnûn el-Muhibb der ki: Cariyesini çok seven bir komşumuz vardı. Cariye hastalandı. Hastalığı sırasında adam ona bakıyorve yiyecek-içeceğini hazırlıyordu. Bir keresinde çorba karıştırırken cariyenin “âh” dediğini duydu. Adam sarsıldı ve kaşık elinden düştü. Farkında olmadan çorbayı eliyle karıştırmaya başladı. Elinin eti soyulduğu halde farkına varmadı. Bu ve buna benzer olaylar insanlar hakkında geçerli ise, Allah hakkında haydi haydi geçerli olması gerekir. Kalp gözü, beden gözünden daha iyi görür. Yüce Yaradan’ın cemali ise her türlü güzellikten daha üstündür. Çünkü onun güzelliği saf ve katıksızdır. Diğer güzelliklerin tümünde illaki bir eksiklik vardır.⁴¹³

‘Âmilî’nin naklettiği şu hikâye ise «مِنَ الْخُبِّ مَا قَتَلَ» (öldüren aşk) atasözünü hatırlatan bir hikâyedir:

Güvenilir kimselerden biri şöyle bir hikâye anlattı: Bir seferinde Benî ‘Uzre kabilesinden birine misafir oldum. Evin benzeri bulunmayan güzellikte bir kızı vardı. Güzelliğine ve konuşmasına hayran kaldım. Bir gün kabilenin evleri arasında dolaşırken son derece yakışıklı bir gençle karşılaştım. Üzerinde aşkın izleri vardı. Hilalden daha zayıf, iğneden daha ince idi. Bir taraftan çömleğin altındaki ateşi yakıyordu, diğer taraftan da gözyaşları yanakları üzerinden aktığı halde şu beyitleri tekrarlıyordu:

*Ne sensizliğe dayanabiliyorum, ne de elimden bir şey geliyor!
Ne sana ulaşabiliyorum, ne de uzaklaşabiliyorum!
Biliyorum kaçacak binlerce kapı var
Ama kalpsiz nereye gidebilirim ki...
İki kalbim olsaydı biriyle yaşar
Birini de senin aşkının azabına ayırırdım.*

Birilerine sordum, dediler ki o genç senin misafir olduğun evin kızına âşıktır, fakat yıllardır aşkına karşılık bulamıyor. Eve gidip durumu kıza anlattığımda“O, benim amcamın oğludur,beni görmemesi onun için daha iyidir.” dedi. Baktım ki naz yapıyor. Biraz daha ısrar edince,

412 Âmilî, a.g.e., I, 80.

413 Âmilî, a.g.e., II, 73.

istemeyerek de olsa kabul etti. Teklifimi kabul edince kendisine “Ne olursun sözünü hemen yerine getir!” dedim. O da “Peki, sen önceden git, ben seni takip ederim.” dedi. Bunun üzerine gencin yanına hızlıca gittim ve kendisine “Gözün aydın, istediğin kişi şimdi sana doğru geliyor.” dedim. Ben gençle konuşurken baktım kız eteğini yerden sürükleyerek geliyor. Ayaklarının altından çıkan tozlar o kadar arttı ki kız, görünmez oldu. Gence “Bak, geliyor.” deyince, toz bulutunu gördüğünde bayıldı ve yüz üstü ateşin içine düştü. Ben onu ateşten çıkarıncaya kadar yüzü ve göğsü yanmıştı bile. Bunun üzerine kız şöyle dedi: “Ayağımızın altındaki toza tahammül edemeyen biri, güzelliğimizi görmeye nasıl dayanabilir ki?”⁴¹⁴

Bu hikâyeyi naklettikten sonra ‘Âmilî şöyle bir not düşüyor: Bu hikâye Musa’nın (a) kıssasına çok benziyor. Konuyla ilgili olan ayette şöyle deniyor: “(Ey Musa) dağa bak, eğer dağ yerinde durabilirse, beni görebilirsin demektir. Rabbi dağa tecelli edince onu yerle bir etti ve Musa da düşüp bayıldı.”⁴¹⁵

‘Âmilî’nin naklettiği şu hikâye ise aşktaki vefayı konu edinen bir hikâyedir:

Güvenilir biri anlatıyor: Bir arkadaşımın birlikte yolculuk sırasında bir yerden geçerken bedevi bir kadınla karşılaştık. Çok güzeldi, sanki ay parçasıydı. Bize, buyurun size yemek ikram edeyim, dedi. Çadırının içine girdik, bir de ne görelim çadırın içinde bir mezar. Kendisine “Bu ne?” diye sorduğumuzda, derin bir ah çekti ve “Sevgilimin mezarı... Beni çok seviyordu, bana iyi bakıyordu... Öldü, buraya yanına defnettim.” dedi. Kendisine “Pek seni daha çok sevecek ve sana daha iyi bakacak birine ne dersin?” diye sorduğumuzda yüzü değişti, gözünden yaşlar aktı ayağa kalkıp üzüntülü bir ses ile şu şiiri okudu:

*Utanyorum ondan, aramızda sadece toprak var
Hayatta iken kendisinden utandığım gibi
Eğer bana aruzumu sorarsanız
Ben bu mezarın rehinesiyim.*

Adam diyor ki: Biz çıkmayana kadar da mezarın yanından ayrılmadı.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 330.

⁴¹⁵ A’râf, 143.

⁴¹⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 385.

‘Âmilî’ nin Hallac’tan naklettiği şu hikâye ise aşkın insana neler kazandırdığını ve ne tür kahramanlıklar yaptırdığını gösteren bir hikâyedir:

Hallâc’ın öldürülmesine karar verildiğinde önce sağ eli, sonra sol eli, sonra da ayağı kesildi. Kanamadan dolayı yüzü sararır endişesiyle yüzünü kesilen elindeki kana bulayarak kırmızılığın sararmayı saklamasını sağladı ve ağzından şu mısralar döküldü:

لَمْ أَسْلِمِ النَّفْسَ لِلْأَسْقَامِ تُتْلِفُهَا إِلَّا لِعِلْمِي بَأَنَّ الْوَصَلَ يُحْيِيهَا
نَفْسُ الْمُحِبِّ عَلَى الْأَلَامِ صَابِرَةٌ لَعَلَّ مُسْقِمَهَا يَوْمًا يُدَاوِيهَا

*Öldürsün diye kendimi hastalıklara teslim etmedim.
Teslim ettiysem eğer, vuslat beni ihya eder diye yapmışımdır
Sevenin canı acılara dayanıklıdır
Çünkü hasta edenin, kendisini tedavi etme ümidi vardır⁴¹⁷*

Menkıbeler

Sözlükte “övinülecek güzel iş, hareket” manasına gelen menkıbe kelimesinin çoğulu olan menâkıb, HicriIII. yüzyıldan itibaren yazılan hadis kitaplarında Sahâbenin faziletlerine dair hadisleri ihtiva eden bölümlerin adı *kitâbu’l-menâkıb* olarak kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonraları sadece Sahabe için değil, fazilet manasında halifeler, mezhep imamları ve kutsal şehirler içinde kullanılır olmuştur. Hicri III. yüzyıldan sonra tasavvufun İslam dünyasında yaygınlık kazanması ile birlikte menkıbe kelimesi, sufilerin hikmetli sözlerini ve örnek alınacak faziletli davranışlarını ifade etmek için kullanılmaya başlanmış, *Tabakâtu’s-Sufiyye* (Sülemî), *Keşfu’l-Mahcûb* (Hucvirî) ve *er-Risâle* (el-Kuşeyrî) gibi tasavvufi eserlerde Bâyezid-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Ebu’l-Hafs el-Haddâd gibi sûfilerin hikmetli sözlerine ve faziletli davranışlarına yer verilmiştir. Ö. yüzyıldan itibaren Kâdiriyye ve Rifâiyye gibi büyük tarikatların teşekkül etmesi ile birlikte menkıbenin muhtevasına keramet kavramı da eklenmiş ve giderek menkıbe kavramı ile keramet kavramı aynı manada kullanılır

⁴¹⁷ Âmilî, a.g.e., II, 242.

olmuş, böylece bir tasavvufî tür olarak menâkıb metinleri ve menâkıb yazma geleneği ortaya çıkmıştır.⁴¹⁸

Evliya menkıbeleri masal, efsane ve destan gibi olağanüstü olayların anlatıldığı edebi türler içinde değerlendirilmekle birlikte, konularının gerçek ve kutsal kişiler olması, bunların yaşadıkları zaman ve mekânın bilinmesi, anlatılan olayın gerçek olduğuna inanılması ve sade bir üslupla yazılmış olması bakımından diğer türlerden ayrılır.⁴¹⁹

Bir mutasavvıf olan daha da önemlisi tasavvufun hem Şîî hem de Sünnî dünyada etkinliğini en üst seviyeye çıkardığı dönemde yaşayan müellifimiz el-'Âmilî'nin, *el-Keşkûl*'de naklettiği hikâye türlerinden bir de menkıbelerdir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi bu hikâyelerde inanılması güç, imkân dışı ve genel İslam ilkelerine ters olan bazı hususlar görülebilir. Biz burada onları ele alacak değiliz. Zira edebiyatla alakalı bir çalışmada konular bu yönleriyle değil edebî ilkeler bakımından ele alınması gerekir. Bu ilkeleri aşan değerlendirmeler, çalışmanın sınırlarını aşan değerlendirmeler olacaktır.

el-'Âmilî naklettiği menkıbelerle örnek şahsiyetlerin hayatlarından kesitler sunarak okuyucuya mesaj vermektedir. Öne çıkan mesajlardan biri helal rızıkla alakalıdır. Bu konuda 'Âmilî şu hikâyeyi zikreder:

es-Sırrî es-Sakafî der ki: Ramla'dan⁴²⁰ çıkıp Beytu'l-Makdis'e gidiyordum. İçinde dere akan bir otlak gördüm. Oranın otundan yiyip suyundan içtim ve kendikendime dedim ki: "Eğer dünyada yiyip, içtiğim helal bir şey varsa, bu odur." Gaipten bir ses duydum, şöyle diyordu: "Seni buraya ulaştıran gıda neredendir?!"⁴²¹

⁴¹⁸ Şahin, Haşim, "Menâkıbnâme", *DİA*, XXIX, 112.

⁴¹⁹ Şahin, *a.g.e.*, XXIX, 112.

⁴²⁰ Ramla, Kudüs'ün kuzey batısına düşen ve oraya 38 kilometre uzaklıkta olan Filistin'in en eski şehirlerinden biri.

⁴²¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 77.

Şu hikâyede ise tasavvufun temel konularından olan kâinatla ve varlıklarla bütünleşmenin önemi anlatılmaktadır:

Hakikat ehlerinden biri der ki: Bâyezid el-Bistâmî yağmurdan dolayı ıslanmış olan bir köpeğin yanından geçerken elbisesini toplayıp ondan sakınarak geçti. Bunun üzerine dile gelen köpek şöyle dedi: Su, elbisene bulaşan necaseti temizler ama sakınıp kaçmanı temizlemez.⁴²²

İhlâs, tevekkül ve sabır, İslâm'da özellikle de tasavvufta öne çıkana kavramlardır. İşte 'Âmilî'nin naklettiği şu hikâye bu kavramların müslümanın hayatındaki önemini anlatan bir hikâyedir:

Anlatıldığına göre Cebel-i Lübnan'ın dağlık bölgesinde bir âbid, insanlardan uzakta, tek başına bir mağarada yaşıyordu ve her gün oruç tutuyordu. Her akşam kendisine bir ekme geliyordu. Yarısı ile iftar, diğer yarısı ile de sahur yapıyordu. Uzun süre böyle devam etti ve hiç dağdan inmedi. Ancak bir gece ekme gelmedi, çok acıktı ve açlıktan uyuyamadı. Bulunduğu dağın altında bir Hıristiyan köyü vardı. Sabah olunca o köye gitti ve yaşlı bir adamdan yiyecek istedi. Adam kendisine iki ekme verdi. Âbid ekmeği alıp dağa doğru gidince yaşlı adamın uyuz ve cıız köpeği kendisine saldırdı ve elbisesinden tutup çekiştirdi. Âbid kurtulmak için iki ekmeden birini köpeğe attı. Köpek ekmeği yedikten sonra, yine onu takip edip kendisine saldırdıca âbid diğer ekmeği de önüne attı. Ancak köpek ikinci ekmeği yiyince de vazgeçmedi ve âbidin eteğinden tutup elbisesini parçaladı. Âbid "Subhanallâh, senden daha utanmaz bir köpek görmedim. Sahibin bana iki ekme verdi, sen her ikisini de aldın. Niye elbisemi parçaladın, benden ne istiyorsun?!" dedi. Bunun üzerine köpek dile gelerek şöyle dedi: "Ben utanmaz değilim. Ben bu Hıristiyan'ın evinde büyüdüm. Evini ve koyunlarını koruyorum. Ben verdiği kemik veya ekme, ne verirse ona razı oluyorum. Bazen beni unutmuyor, günlerce aç kalıyorum. Bazen de günler geçiyor, adam ne kendisine ne de bana bir şeyler bulabiliyor. Buna rağmen kendimi bildim bileli onun yanındayım ve ondan ayrılıp başkasının kapısına gitmedim. Bir şey bulabildimse şükrettim, bulamadıysam da sabırla bekledim. Peki ya sen? Daha bir somun ekmeğin eksilmeden, sabır ve tahammülün kalmadı, kullara rızkını veren yaratıcıyı bırakıp bir Hıristiyan'ın kapısına gittin. Dostuna arka çevirip düşmanı ile barıştın. Şimdi söyle,

⁴²² Âmilî, *a.g.e.*, I, 195.

hangimiz utanmazdır, ben mi sen mi?!” Bu sözleri duyan âbid elleriyle başını-yüzünü dövdü ve bayıldı.⁴²³

Namaz, yetimlere bakma ve itiraf gibi güzel davranışların fayda ve önemini anlatan bir hikâye:

Güvenilir bir zatın bildirdiğine göre ömrü kötülük ve günah içinde geçmiş olan bir adam Basra dışında, bir çölde öldü. Karısı, cenazesini taşımada kendisine yardım edecek birini bulamayınca birilerine ücret vererek onu bir caminin yanına kadar taşıttı. Fakat hiç kimse onun cenaze namazını kılmak istemedi. Bunun üzerine defnetmek için cenazesini şehir dışında dağlık bir yere götürdüler. Oranın yakınında meşhur bir zâhid yaşıyordu. Cenazeyi taşıma sırasında zâhid, cenazeyi bekler vaziyette buldular. Zâhidin cenaze namazını kılacağı anlaşılınca ve bu haber çevrede duyulunca, yakınlarda yaşayanlar da zâhidle birlikte cenaze namazı kılmak için oraya geldiler. İnsanlar, zâhidin böyle bir kimsenin cenaze namazını kılmasına şaşırıp kendisine durumu sorunca şöyle dedi: “Rüyada bir kişi bana şöyle dedi: Falan yere git orada bir cenaze göreceksin. Cenazenin yanında bir kadından başka kimse yoktur. Onun namazını kıl, çünkü o affedilenlerdendir.” İnsanların şaşkınlığı daha da artınca zâhid, kadını çağırdı ve ona kocasının durumunu sordu. Kadın şöyle dedi: “Kocam, gün boyunca içki içerdi.” Zâhid “Hiç iyi ameli yok muydu?” diye sorunca kadın dedi ki: “Üç tane hayırlı ameli vardı: 1. Her sabah sarhoşluktan ayılınca elbisesini değiştirir, abdest alır ve sabah namazını kılar. 2. Evinde mutlaka bir ya da iki yetim olurdu ve onlara çocuklarından daha iyi davranırdı. 3. Gece vakti sarhoşluktan ayılınca ağlar ve şöyle derdi: Rabbim, bu günahkâr kulunla Cehennemini hangi köşesini doldurmak istiyorsun?!”⁴²⁴

Henri Joseph Patin’in belirttiği gibi modern dönem öncesi Arap hikâyeleri, beşerüstü bir havada ve olağanüstü olaylar içinde ahlakî mesajlar veren hikâyelerdir.⁴²⁵ İşte *el-Keşkül*’de yer alan şu hikâye inanılması güç bir olayla muhtaç kimselere yardımcı olmanın önemi anlatılmaktadır:

⁴²³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 34.

⁴²⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 257-258.

⁴²⁵ Mithat, Ahmet, *Ahbâr-ı Âsâra Tamim-i Enzâr*, Yayına hazırlayan: Nüket Esen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 32.

Şeyh Ali b. Sehl es-Sûfi, fakirlere ve dervişlere çok yardımcı olur ve onların ihtiyaçlarını giderirdi. Bir gün bir grup derviş bir ihtiyaç için yanına geldi fakat onlara verebileceği hiçbir şey yoktu. Bunun için bir arkadaşına gitti ve ondan yardım istedi. Arkadaşı elinden geldiğince bir şeyler verdi ve azlığından dolayı da özür dileyerek şöyle dedi: “Bu sıralar bir ev yapıyorum, çok paraya ihtiyacım var, kusura bakma!”. Bunun üzerine Şeyh “Bu eve ne kadar para gidecek?” diye sordu. Adam “500 dirhem gider.” diye cevap verince Şeyh şöyle dedi: “Sen onu bana ver fakirlere dağıtayım, buna karşılık sana Cennette bir ev vereyim. Yazılı bir vesika ile de sana bunun garantisini vereceğim.” Bunun üzerine adam “Efendim, bu güne kadar yalan yanlış konuştuğumu görmedim. Eğer garanti ederseniz, ben de teklifinizi kabul ediyorum.” dedi. Şeyh Efendi kendisine bunu garanti ettiğini söyledi, kendi el yazısı ile bunu yazarak arkadaşına verip parayı aldı ve vefat ettiğinde o yazının kefeninin içine konmasını tavsiye etti. Adam o sene vefat etti ve vasiyeti gereği yazı kefeninin içine kondu. Bir gün Şeyh Efendi sabah namazı için camiye gittiğinde yazıyı mihrapta gördü. Arkasında yeşil yazı ile “Verdiğin garantiyi yerine getirdik ve evi sahibine teslim ettik.” ibaresi yazılı idi. Bu yazı, bir süre Şeyh Efendi’nin yanında kaldı İsfahanlı olan-olmayan pek çok kimse onunla şifa buluyordu. Şeyhin kitaplarının arasındaydı. Ancak kitapları çalınınca, onlarla birlikte o da çalındı. Allahu A‘lem!⁴²⁶

‘Âmilî, bu hikâyeyi naklettikten sonra şöyle bir not düşer:

Bu kitabın derleyicisi olan ve Bahâuddîn el-’Âmilî olarak meşhur olan Muhammed der ki: İsfahan’da ikametim sırasında bir rüyada gördüm ki, efendim ve rehberim olan Seyyid Rıdâ’nın türbesini ziyaret ediyorum. Türbesi, Şeyh Ali b. Sehl’in türbesinebenziyordu. Sabah uyandıgımda rüyayı unutmuşum. Daha sonra bir dostumun Şeyhin türbesini ziyaret etmeye geldiğini duyunca ben de oraya gittim. Türbeyi ve kubbesini görünce rüyayı hatırladım ve Şeyhe olan itimadım daha da arttı.⁴²⁷

Her ne kadar hem akli açıdan hem de din anlayışımız bakımından bu hikâyeye, inanılması güç olaylardan bahsetse de ‘Âmilî’nin bu notundan anlıyoruz ki, bu hikâyede bahsi geçen olaylar, sadece mesaj vermek için kurgulanmış olaylar değil, ona göre bizzat yaşanan ve yaşandığına inanılan olaylardır.

⁴²⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 186.

⁴²⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 187.

‘Âmilî, bazı zatların dikkat çekici özelliklerinden söz ederken vereceği mesajla birlikte onların hayat hikâyelerinden kimi kesitler sunmaktadır. Mesela, Semnûn el-Muhib’den söz ederken hem onun hikmetli bir sözünü hem de hayatının dikkat çekici olan boyutlarından söz etmektedir. Şöyle ki:

Semnûn el-Muhib der ki: Kulun Hakk’a olan vuslatı nefsinin terk ile nefsinin olan vuslatı ise Hakk’tan uzaklaşması ile başlar.

Bir defasında Semnûn Dicle kıyısında bir boynuz ile bacağı döverken görüldü. O kadar dövdü ki bacağı kanadı ancak o herhangi bir ağrı hissetmiyor ve şu şiiri okuyordu:

*Bir kalbim vardı yaşıyordum onunla
Kayboldu gezinirken orada burada
Onu bana geri getir Rabbim
Yorulduğum kendisini aramaktan
Nefes alıp verdiğim sürece yetiş imdadıma
Ey meded isteyenlere yetişen Rabb!*

Bazen de şu şiiri okuyordu:

*Beni imtihan etmek istiyorsun
Hâlbuki beni benden daha iyi biliyorsun
Kimsem yok senden başka
Beni dilediğin gibi sına.*

Prostat hastalığından dolayı şiddetli sancılar çeken Semnûn, bu acıya karşı sabrediyordu. Bir arkadaşı onu rüyasında şifa bulması için dua ettiğini gördü. Arkadaşı rüyayı kendisine anlatınca, anladı ki hasta oluşunun sebebi kulluk terbiyesi yani acizlik ve fakirliğinin farkına varmaktır. Dolaşmak için dışarıya çıktı. Dersten gelen çocukları görünce onlara “Şu yalancı amcanıza dua edin, çocuklar.” dedi.⁴²⁸

‘Âmilî’nin naklettiği şu hikâye de tam bir menkıbe örneği olup hem tasavvufî açıdan önemsenen bir zatın hayat hikâyesini kısaca anlatmakta, hem de zahiri ilimlerden kurtulup hakikate nail olma şeklinden söz etmektedir:

Câm şehrinde medfun olan es-Seyyid el-Celîl Kâsım Envâr et-Tebrizî, önce Sadruddîn Erdebilî’nin sohbetinde bulundu, daha sonra da Sadruddîn Ali el-Yemenî’nin yanına geçti. Büyük bir zattu. 737 yılında vefat etti ve Câm’da defnedildi. Vaktinin çoğunu meczuplarla

428 Âmilî, a.g.e., I, 290.

geçiriyordu. Kendisini şöyle anlatıyor: Rum ülkesine gittiğimde, bana orada bir meczup zatın olduğunu söylediler. Yanına gittim, kendisini tanıdım. Tahsil yıllarımda Tebriz’de onu görmüştüm. Kendisine “Nasıl bu halde geldin?” diye sorduğumda şöyle dedi: “Ben tefrika makamında iken, her sabah uyandığında bir kişi beni sağa başka biri beni sola çekiyordu. Bir sabah uyandığında beni başka bir hâlin kapladığını ve bütün bunlardan kurtulduğumu gördüm.” Kâsım Envâr et-Tebrizî Hazretleri bu hikâyeyi her anlattığında gözlerinden yaşlar akıyordu.⁴²⁹

‘Âmilî’nin naklettiği menkıbeler arasında hayvanların konuşturulması suretiyle mesajların verildiği hikâyelerde vardır. Şu hikâyede hayvanlar konuşturularak tasavvufun önemli konularından olan Allah sevgisinden söz edilmektedir:

Rivayet edildiğine göre Hz. Süleyman (a) erkek serçenin dişi serçeye “Niye beni reddediyorsun? İstersen Süleyman’ın kubbesini gagamla alıp denize atarım.” dediğine şahit oldu. Süleyman (a) bu söze tebessüm etti ve ikisini de çağırdı. Erkek serçeye “Söylediğini gerçekten yapabilir misin?” diye sorunca serçe “Ey Allah’ın Resulü, kocalar eşleri yanında kendilerini yakışıklı ve güçlü gösterirler. Âşık adam sözlerinden dolayı kınanmaz.” dedi. Süleyman (a) dönüp dişi serçeye sordu: “Sen niye reddediyorsun? Hâlbuki o seni seviyor.” Dişi serçe şöyle dedi: “O, âşık değil sadece aşk iddiasında bulunuyor. Çünkü benimle birlikte başkasını da seviyor.” Süleyman (a) bu sözden o kadar etkilendi ki, hüngür hüngür ağladı ve kırk gün boyunca hiç kimse ile görüşmedi. O süre zarfında da kalbinde Allah sevgisinden başka sevginin kalmaması için dua etti.⁴³⁰

Bedevi Hikâyeleri

‘Âmilî’nin kendilerinden en çok hikâyeye naklettiği grubun bedeviler olduğunu söylemek yanlış olmaz. ‘Âmilî bu nakilleri yaparken genellikle *a’râbî* ifadesini kullanır. Bedevî anlamına gelen *a’râbî*, çölde yağışın bulunduğu bölgelerde, vahalarda ve şehir hayatından uzakta yaşayan kimse demektir.⁴³¹

⁴²⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 154.

⁴³⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 192.

⁴³¹ İbn Manzur, *Lisânu’l-‘Arab*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire, t.y., IV, 2863.

A'râb kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok yerdeki kullanılışının zihinlerde bıraktığı imaj cahil, görgüsüz, katı ve inatçı insan tipidir. Medenî ve içtimâî hayatın gereklerinden habersiz, usul ve nizam tanımayan tutum ve davranış sahiplerini ifade eden bu kelime, genel olarak Allah ve Resulü'nün hoşnut kalmadığı kişi ve toplumlara isim olmuştur. İlgili âyetlerden anlaşıldığına göre, bedevîlerin Hz. Peygamber ve İslâm'a karşı tavırları hemen her zaman kendi menfaatlerini gözetme esasına dayalı olmuştur. Bununla beraber Kur'ân-ı Kerîm'de, iman edip de hayırlı işlere yardımcı olan bedevîlerden övgüyle bahsedilmiştir.⁴³²

Bedevî iyi ve güzel konuşmayı, kelime oyunları yapmayı, secili ve şiirli ifadeyi sever. Bedevîlerin Arap dilini en temiz ve doğru şekilde kullandıkları bilinmektedir. Güzel ve doğru Arapça öğrenmeleri için şehirlî çocuklar çöle bedevîlerin yanına gönderilir, bazı Arap dil âlimleri de bu dilin kullanılışını en saf ve doğru şekliyle öğrenmek için onların yanına giderlerdi. Nitekim Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin huzurunda dil tartışması yapan Sîbeveyh, Ali b. Hamza el-Kisâî ve Ahfeş el-Ekber gibi büyük dil âlimleri kendilerine bir bedevîyi hakem seçmişlerdi. Şiire büyük önem verilen kabile toplumunda şair aşkı, şarabı, savaşı, avcılığı, dağların ve çölün insanı ürperten manzaralarını, kabilesinin övülecek, rakip kabilelerin de yerilecek yanlarını dile getirirdi. Bedevî de kabilesinin duygularını, zaferlerini, düşmanlarına karşı besledikleri kin ve intikam duygularını işlemesini ve onları hicvetmesini şairinden beklerdi. Bedevî bu sosyal çevre ve anlayış içerisinde kendisini kabilesinin diğer fertleriyle eşit görür, aynı hak ve vazifelere sahip olduğunu kabul ederdi. Onun üstün ahlâk anlayışı mürüvvet veya yiğitlik şeklinde kendisini gösterirdi; o kavgada cesaretli, felâket esnasında sabırlı, intikam almada ise ısrarlı idi. Zayıfı himaye eder, kuvvetliye karşı koyardı. Bütün bunlar her bedevînin sahip olmak istediği meziyetlerdi.⁴³³

‘Âmilî'nin bedevîlerden naklettiği hikâyelerde öne çıkan başlıca özellik, herhangi bir usul ve adaba uymadan görüşlerini içlerinden

⁴³² Karmış, Orhan, “A'râb”, *DİA*, III, 242.

⁴³³ Fayda, Mustafa, “Bedevî”, *DİA*, V, 314.

geldiği gibi aktarmalarıdır. Mesela şu hikâyede bedevi, yakınlarının üzüntüsü ve ruh halini önemsemeden ölünün içinde bulunduğu azabı açık bir dille ifade etmektedir:

Bir bedevi, Hişam b. Abdülmelik'in kabrinin başında iken, hizmetçilerinden birinin, kabir ziyareti sırasında ağlayarak "Sizden sonra başımıza neler geldi neler..." dediğini duyunca ona şöyle dedi: "Eğer sana cevap verebilseydi, onun başına gelenlerin, senin başına gelenlerden daha çok daha şiddetli olduğunu söyleyecekti."⁴³⁴

Şu hikâyede ise bedevinin açık sözlülüğü, mizahı ve verdiği cevap ile içinde bulunduğu zorlu durumdan kurtulma becerisi öne çıkmaktadır:

Haccâc bir bedeviye bir görev verdi. Bedevinin topladığı haraçtan para aldığını duyunca onu görevden aldı ve kendisine şöyle dedi: "Ey Allah düşmanı, nasıl Allah'ın malından yersin?!" Bunun üzerine bedevi dedi ki: Allah'ın malını yemeyeceğim de kimin malını yiyeceğim?! Bana bir kuruş vermesi için ne yaptımsa şeytandan bir şey koparamadım." Bu cevabı duyan Haccâc güldü ve onu af etti.⁴³⁵

Bedevinin açık yürekliliği ve sözlülüğü için herhangi bir sınır yoktur. Şu hikâye, dinin bile bedeviye bir sınırlama getirmediğini göstermektedir:

Tam bir bedevi fıkrası: Bir bedevi Hz. Peygamber'le (s) savaşa katıldı. Kendisine "Bu savaştan eline ne geçti?" diye sorulduğunda şöyle dedi: "Namazın yarısından muaf tutuldum, hayırlısıyla bir savaşa daha katılırsam diğer yarısından da kurtulurum."⁴³⁶

Bedevinin bu pervasızlığı şu hikâyede daha açık bir şekilde görülmektedir:

Bir âlim diyor ki, hacda Ka'beyi tavaf ederken ceylan derisi ile kendisini örtmüş olan bir bedevinin şu şiiri okuduğunu duydum:

*Utanmıyor musun ey Rabbim
Beni sen yarattın
Kerimsin*

⁴³⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 196.

⁴³⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 145.

⁴³⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 151.

ise onu arıyorum. Haccâc: Yürüyüşün nasıl? Bedevi: Bir esinti beni yürümekten alıkoyar bir damla su ayağımı kaydırır.⁴⁴¹

- Bir bedevi İbn Abbas'a sordu: Kıyamet günü insanları kim sorgulayacak? İbn Abbas "Allah Teâlâ" deyince bedevi şöyle dedi: "Ka'be'nin Rabbine yemin ederim ki, kurtulduk." Bu nasıl olacak diye bedeviye sorulduğunda ise şöyle dedi: "Kerim olan hesapları çok incelemesiz."⁴⁴²

- *el-Muhâdarât*'tan: Kendisi çok güzel, kocası ise çok çirkin olan bedevî bir kadın aynaya baktı ve ayna elinde iken kocasına "İkimizin de cennete gireceğini umuyorum." dedi. Kocasını "Nasıl biliyorsun?" diye sorunca şöyle cevap verdi: "Bana senin gibibirisi verildi buna karşılık olarak ben sabrettim, sana da benim gibi biri verildi sen de şükrettin. Şükreden de sabreden de cennettedir."⁴⁴³

‘Âmilî’nin naklettiği kimi hikâyeler ise bedevinin basitlik ve kavrayış eksikliğini göstermektedir. Mesela şu hikâyede bu özellik mevcuttur, ama aynı zamanda yapılan yanlışta bir isabetin de söz konusu olduğu hissedilmektedir:

Bir bedevi Yemen’e vali oldu. Oradaki Yahudileri topladı ve onlara "İsa hakkında ne diyorsunuz?" diye sordu. Onlar da "Onu öldürdük ve çarımha geldik." dediler. Bunun üzerine bedevi vali dedi ki: "Diyetini verinceye kadar hapiste kalacaksınız."⁴⁴⁴

Haccâc Hikâyeleri

Tâîf’te doğup büyüyen Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (ö. 95/714), her ne kadar daha çok baskıcı yönetimi ve kan dökücülüğü ile meşhur olmuş ise de hayat hikâyesini ele alan eserlerde onun bu sıfatının yanında edebî kişiliği ve irat ettiği hutbelerle kitleler üzerindeki ikna özelliğine de yer vermektedirler.⁴⁴⁵ Şiiri seven ve konuşmalarda onu yerli yerinde kullanma becerisine sahip olan Haccâc, Cerîr b. ‘Atiyye

⁴⁴¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 325.

⁴⁴² Âmilî, *a.g.e.*, II, 367.

⁴⁴³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 315.

⁴⁴⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 349.

⁴⁴⁵ ez-Ziriklî, Hayrettin, *el-A‘lâm, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâÿîn*, Beyrut, 2002, II, 168; Ferrûh, Ömer, *el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî*, Mektebetu’l-Muneymene, Beyrut, 1941, 18-19; Ziyâde, Mahmud, *el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî el-Mufterâ ‘aleyh*, Dâru’s-Selâm, Kahire, 1995, s. 363.

ve Farazdak gibi şairlerle iletişim içinde olmuştur. ‘Atiyye, Farazdak ve el-Ahtal gibi bazı şairler Haccâc’ı öven şiirler yazarken el-‘Adil b. el-Farh el-‘Iclî ve el-A‘şâ b. el-Habîb ve ‘İmrân b. Hattân gibi şairler de onu hicveden şiirler yazmışlardır.⁴⁴⁶

Haccâc’ın şiir ve şairlerle olan irtibatı farklı açılardan incelenmeye değer ise de, Arap edebiyatı söz konusu olduğunda öne çıkan boyutu hutbeleridir. Hasan el-Basri ve İbnu’l-Kırrıyye gibi döneminin meşhur hatiplerinden biri olarak kabul edilen Haccâc’ın dinî ve siyasî hutbeleri kaynaklarda edebî örnek olarak yer almaktadır.⁴⁴⁷

Klasik Arap edebiyatında öne çıkan hikâyeye kahramanı ve şahsiyetleri arasında Ziyâd b. Ebih ve Haccâc b. Yusuf gibi yöneticiler de vardır. İbn ‘Abdi Rabbih, bu kişilere ait hikâyelere kitabında yer vermesini şu sebebe bağlamaktadır: “Çünkü siyaset ve idarenin merkezinde onlar vardır. Belagat ve özlü sözün kaynakları onlardır. Zorlu meselelerin üstüne bile bile gidip onları halletmişlerdir. Başkaldıran ve kaçanları yakalayıp etkisiz hale getirmişlerdir. Problemlerden kaçmamışlar, her yolu denemişler, yükü üstlenip kapalı kapıları açmışlar. Bu sayede devlet idaresi istikrara kavuşmuş, yönetim dizginleri ele geçirilmiş ve padişahın kararları uygulanabilmiştir.”⁴⁴⁸

‘Âmilî’nin, Haccac’la ilgili naklettiği metinlerin büyük bir kısmı onun kötü yönleri ve zulmüne dairdir. Şu hikâyelerde insanların kendisinden nasıl korktuğu ve ondan kurtulmak için hangi yollara başvurdukları anlatılmaktadır:

- Bir gün Haccâc kırdâ gezmeye çıkar. Yeme içme faslı bittikten sonra kendisine refakat eden adamlarından ayrılıp gezmek ister. O sırada ‘Icl kabilesinden yaşlı biri ile karşılaşır. Haccâc kendisine “Nerelisin?” diye sorunca yaşlı adam “Bu köydenim.” diye cevap verir. Haccâc “Görevlilerle aranız nasıl?” diye sorunca adam “Çok kötüler, insanlara zulmediyorlar, mallarını alıyorlar.” diye cevap

⁴⁴⁶ Ziyâde, Mahmud, *el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî el-Mufterâ ‘aleyh*, Dâru’s-Selâm, Kahire, 1995, s. 364-377.

⁴⁴⁷ Ferruh, Ömer, *a.g.e.*, s. 23-31; Ziyâde, *a.g.e.*, s. 381.

⁴⁴⁸ İbn Abdi Rabbih, *a.g.e.*, V, 266.

verdi. “Peki, valiniz Haccâc’ı nasıl görüyorsunuz?” diye sorunca adam gülerek şöyle dedi: “Allah ve Resulü’nden korkmayan birini bana soruyorsun. Allah onu rezil etsin, onun da onu bu göreve getirenin de belasını versin!”. Bunun üzerine Haccâc “Peki benim kim olduğumu biliyor musun?” sorunca adam “Hayır” dedi. “Ben Haccâc’ım.” deyince yaşlı adam “Peki siz benim kim olduğumu biliyor musunuz?” diye sordu. Haccâc “Hayır” deyince adam şöyle dedi: “Ben ‘İcl kabilesinin delisiyim. Ayda üç gün kendimi kaybeder böyle kırlara bayırlara çıkarım. Bu gün de o üç günün en şiddetlisidir.” Haccâc güldü ve kendisine değerli bir hediye verilmesini emretti. İşte bu, Haccâc’ın hilminin en üst örneğidir. Allah mustahakkını versin!⁴⁴⁹

- Haccâc birini öldürmeye hükmetti fakat o kişi kaçıp gizlendi. Birkaç gün sonra gelip “Başımı vurun.” dedi. Haccâc “Nasıl oldu da geldin?” diye sorunca adam şöyle dedi: “Her gece rüyamda beni öldürdüğünü görüyordum, her gün değil bir defa ölmek istiyorum.” Bunun üzerine Haccâc onu af etti.⁴⁵⁰

Şu hikâyede ise Haccâc ile Tabînin önde gelenlerinden olan Said b. Cubeyr arasında geçen diyalog ve Haccâc’ın ona nasıl öldürdüğü anlatılmaktadır:

Said b. Cubeyr Haccâc’ın yanına gittiğinde Haccâc kendisine “Adın ne?” diye sordu.

Said b. Cubeyr: Said b. Cubeyr.

Haccâc: Hayır senin adın Şakî b. Kuseyr’dir.⁴⁵¹

Said b. Cubeyr: Annem bana said adını koymuş.

Haccâc: Sen de annen de şakîsiniz.

Said b. Cubeyr: Gaybı sen bilemezsin.

Haccâc: Allah’a yemin ederim ki, seni bu dünyadan gönderip alev alev yanan ateşe atacağım.

Said b. Cubeyr: Gücünün buna yettiğini bilsem, sadece seni tanrı edinirim.

⁴⁴⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 358.

⁴⁵⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 349.

⁴⁵¹ *Said* mutlu, *cubeyr* ise vücuttaki kırığın iyileşmesi; *şakî* mutsuz ve hak yol üzere olmayan, *kuseyr* ise kırık demektir.

Haccâc: Yemin ederim ki, seni parça parça edecek, bütün organlarını birbirinden ayıracağım.

Said b. Cubeyr: Öyle yaparsan, benim dünyamı, kendi ahiretini yıkmış olursun.

Haccâc: Yazıklar olsun sana!

Said b. Cubeyr: Asıl, cennetten alıkonup cehenneme atılanlara yazıklar olsun!

Haccâc (adamlarına): Vurun boynuna!

Said b. Cubeyr şهادet kelimesini okudu ve şöyle dedi: Ahirette seninle hesaplaşınca kadar bu bana yeter.

Haccâc: Onu sırt üstü yatırıp boğazlayın!

Said b. Cubeyr şu ayeti okudu: “Yüzümü yeri ve göğü yaratana çevirdim.”⁴⁵²

Haccâc: Arkasını kibleye çevirin.

Said b. Cubeyr şu ayeti okudu: “Nereye yönelirseniz Allah oradadır.”⁴⁵³

Haccâc: Yüzüstü yatırın.

Said b. Cubeyr şu ayeti okudu: “Sizi ondan (topraktan) yarattık, ona döndüreceğiz, bir kez daha oradan çıkaracağız.”⁴⁵⁴

Kafasının arkasından Said b. Cubeyr’i boğazladılar. Haccâc da üç güne kalmadan öldü.⁴⁵⁵

Şu hikâyede ise Haccâc’ın zekâsı ve halifeye karşı nasıl davrandığı anlatılmaktadır:

Halife Abdülmelik b. Mervan Mescid-i Aksa için bir giriş kapısı yaptırdı. Haccâc da onun karşısı tarafında bir kapı yaptırdı. Bir yıldırım Abdülmelik’in kapısını çarptı ve kapı yandı. Halife bunu duyunca çok rahatsız oldu. Bunun üzerine Haccâc ona şöyle bir mektup yazdı: “Benimle efendimin durumu Hz. Âdem’in oğullarına benziyor. Hani Habil ve Kabil kurban vermişlerdi de birinin kabul

452 6. En’âm, 79.

453 2. Bakara, 115.

454 17. İsrâ, 69.

455 Âmilî, *a.g.e.*, II. 499.

olmuş diğzerinin değıil.” Mektubu okuyan Abdülmelik birazcık rahatladı.⁴⁵⁶

Tefsirlerde verilen bilgiye göre, gökten bir ateş inmiş ve Habil’in kurbanını yutmuştur. Kurbanın kabul edilişii bu olay ile anlaşılmıştır.⁴⁵⁷ İşte hikâyede bu olaya atıfta bulunmaktadır. Nitekim ‘Âmilî, yine Haccâc’tan, aynı olayın kullanıldığı başka bir hikâye de aktarmaktadır. Şöyle ki:

Haccâc, Ka’be’ye saldırmak için mancınığı yerleştirdiğinde bir yıldırıp mancınığa çarpı onu yaktı. Bunun üzerine Haccâc’in adamları korkup saldırmaktan vazgeçtiler. Haccâc onlara “Niye korkuyorsunuz ki bu, kurbanın kabul edilişini gösteren ateş gibidir, yaptığınız işin doğruluğunu göstermektedir.”⁴⁵⁸

Fıkra ve Hazır Cevaplar

İlk bölümde de geçtiğı gibi keşkül türü eserlerin amaçlarından birisi de insanların sıkıntı ve üzüntüsünü giderip onları güldürmektir. Bir keşkül yazarı olarak ‘Âmilî de eserinde çok sayıda güldürücü hikâye, fıkra ve hazırcevap nakletmektedir.

Klasik Arap edebiyatında her ne kadar büyük miktarlarda güldürü edebiyatı çeşitleri ve örnekleri var ise de edebiyat eleştirisi bakımından gerekli ilgiyi görmemiştir. Zira klasik dönemlerde her alanda olduğu gibi edebiyat alanında da meselelere dinî ve ahlakî özelliğı ile yaklaşılıyordu, güldürmenin de bu anlamda bir özelliğıe sahip olmadığı düşünülüyordu.⁴⁵⁹

Her ne kadar Arapçada güldürme eylemi için *mizâh*, *du’âbe vehezl/huzâlegibi* çok farklı kelimeler kullanılmışsa da edebiyatta *fukâhe* kelimesi ile kavramlaşmıştır.⁴⁶⁰ “ن ف ك ه” kökünden isim

⁴⁵⁶ Âmilî, a.g.e., II, 41.

⁴⁵⁷ el-Mahallî, Celâluddîn & es-Suyûtî, Celâluddîn, *Tefsîru’l-Celâleyn*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, t.y., s.112.

⁴⁵⁸ Âmilî, a.g.e., II, 372.

⁴⁵⁹ Kuvaydır, Cihad Abdulkâdir, *Şi’ru’l-Fukâheti fi’l-’Asri’l-’Abbâsi*, (Basılmamış Yüksek lisans tezi) Kulliyetu’l-Âdâb ve’l-’Ulûmi’l-İnsâniyye, Bağdat, 2009, s. 6.

⁴⁶⁰ Şeref, Abdülaziz, *el-Edebu’l-Fukâhi*, eş-Şerik el-Mısıriyye el-’Alemiyye li’n-Neşr-Longman, Kahire, 1992, s. 21.

olan *fukâhe*, şaka ve mizah anlamına gelir. *Fekih, fâkih, feykehân* kişi, hoş, tatlı ve şakacı kişi demektir.⁴⁶¹ Aslında *tefekkuh* meyve yemek demektir. Fakat daha sonra lezzet alınan ve hoşlanılan şey anlamında mecaz olarak kullanılır olmuştur.⁴⁶²

Her ne kadar bazı eserlerde gülme sebeplerini²⁹ akadar çıkarırlar olmuşsa dabanları net olarak birbirinden ayırmak mümkün değildir. Detaylara girmeden konuyu ele aldığımızda Arap mizahında şu çeşitlerin öne çıktığını görüyoruz: Şaka (du‘âbe), ahmaklık ve ahmak gibi davranmak, hazır cevap, kelimeler ya da anlamlarıyla oynamak, tufaylilik ve zekice söz ve davranışlarla insanları kandırıp onlardan bir şeyler almak, hiciv ve alay etmek.⁴⁶³

Birinci bölümde geniş şekilde açıklandığı gibi Keşkûl türü eserlerin telif amaçlarından biri de insanın sıkıntı ve üzüntüsünü gidermektir. Zaten müellifimiz el-‘Âmilî de bunu *el-Keşkûl*’ün mukaddimesinde açık şekilde belirtmektedir.⁴⁶⁴ İşte bu amacı gerçekleştiren araçların başında mizah, mizahın da en önemli türü olan fıkralar ve latifeler gelmektedir.⁴⁶⁵

‘Âmilî’nin, *el-Keşkûl*’de naklettiği güldürü unsurlarının başında hazırcevap gelmektedir. Hazırcevaplar, zekâ ürünü olup beklenmeyen bir anda ve beklenmeyen bir kişiden geldiği için insanın dikkatini çeker ve fikri melekelerini uyandırarak düşündürüp güldürür. *el-Keşkûl*’de yer alan güldürü unsurlarının başında hazırcevapların geldiğini söylemek yanlış olmaz. İşte bazı örnekler:

- Bir padişah vezirine “Padişahlık daimî olsaydı ne güzel olurdu!” deyince vezir şöyle dedi: “Padişahım, eğer daimî olsaydı, size sıra gelmezdi.”⁴⁶⁶

⁴⁶¹ İbn Manzur, *a.g.e.*, V, 3453.

⁴⁶² Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrut, 1998, II, 32.

⁴⁶³ Kuvaydır, Cihad Abdülkadir, *Şi‘ru'l-Fukâheti fi'l-‘Âsri'l-‘Abbâsi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Baas Üniversitesi Kulliyetu'l-‘Âdâb, Humus, 2009, s. 101.

⁴⁶⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 3.

⁴⁶⁵ Albayrak, Nurettin, *DİA*, “Mizah”, XXX, 208.

⁴⁶⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 156.

- Basra valilerinden biri, birâbiddan kendisine dua etmesini istedi. Âbidona “Zaten senin kapında senin aleyhine dua edenler var.” dedi.⁴⁶⁷

- Bir adam misafir olduğu ev sahibine “Bu evin tavanını tamir etsen iyi olur, çatırdıyor, sesler geliyor.” dedi. Ev sahibi “Korkacak bir şey yok, tavan tesbih ediyor, duyduğun zikir sesleridir.” deyince, misafir dedi ki: “Korkarım ki, zikirden çok etkilenip secdeye kapansın!”⁴⁶⁸

- Bir adam Yusuf’a (a) “Seni seviyorum.” dedi. Bunun üzerine Yusuf (a) şöyle dedi: “Başıma ne geldiye sevgiden geldi! Babamın sevgisi kuyuya atılıp köleleştirilmeme, kralın karısının sevgisi ise yıllarca hapiste kalmama neden oldu.”⁴⁶⁹

Hazırcevap türlerinden biri eleştiren veya alay eden kişiye susturucu cevaplardır. Şu hikâyeleri buna örnek olarak vermek mümkündür:

- Cüneyd (el-Bağdâdî) diyor ki: “Bir seferinde bir tarikat pirinin yanına gittim, baktım ki bir şeyler yazıyor.” Dedim ki: “Bu yazma işi ne zaman bitecek, ne zaman amel etmeye sıra gelecek?!” Bana dedi ki: “Bu, amel değil mi?” Sustum ve ne diyeceğimi bilemedim.⁴⁷⁰

- Muaviye (r), gözleri âmâ olduktan sonra İbn Abbâs’a (r) “Ne oluyor size, siz Haşim oğulları neden böyle âmâ oluyorsunuz?” diye sordu. İbn Abbâs (r) dedi ki: “Siz Ümeyye oğullarının kalpleri köreldiği gibi bizim de gözümüz âmâ oluyor.”⁴⁷¹

- Harun Reşid Fudayl b. ‘İyâd’a “Çok zâhidsin, dünyadan çok uzak duruyorsun.” dedi. Fudayl b. ‘İyâd dedi ki: “Sen benden daha zahidsin. Çünkü ben fani ve geçici olanı terk ediyorum, sen ise baki ve sonsuz olanı terk ediyorsun.”⁴⁷²

467 Âmilî, *a.g.e.*, I, 217.

468 Âmilî, *a.g.e.*, I, 375.

469 Âmilî, *a.g.e.*, II, 297

470 Âmilî, *a.g.e.*, I, 174.

471 Âmilî, *a.g.e.*, I, 193.

472 Âmilî, *a.g.e.*, I, 230.

- Komutanlardan biri askerlerine “Köpekler!” diye seslenince askerlerden biri şöyle dedi: “Öyle demeyin efendim, bizim komutanımız sizsiniz.”⁴⁷³

- Bir genç kız Ebû ‘Aynâ’ya “Kör!” diye seslenince Ebû ‘Aynâ’ demiş ki: “İyi ki körüm yoksa senin o çirkin yüzünü görürdüm.”⁴⁷⁴

Bazı hazırcevaplar da zor durumda olan kişinin kendisini kurtarmak için yaptığı savunmalar ve verdiği cevaplardır. Mesela:

- (Kadı) İbn Şubrume’nin baktığı bir davada bir adam şahitlik yaptı ancak İbn Şubrume şahitliğini kabul etmedi ve ona “Bir cariye şarkı söylerken onu beğenip helal olsun sana, demişsin.” demiş. Adam “Peki ben bunu şarkıya başlayınca mı söyledim yoksa susunca mı?” diye sorunca kadı “susunca” demiş. Adam demiş ki: “Demek ki ben onun şarkısını değil susmasını beğenmişim.” Bunun üzerine kadı onun şahitliğini kabul etmiş.⁴⁷⁵

- Bir grup arkadaş hasımlarını valiye götürdü ve üzerinde 1000 dirhemlerinin olduğunu iddia ettiler. Vali suçlanan kişiye “Ne diyorsun?” diye sorduğunda adam “Doğru söylüyorlar, fakat onlardan ricam gayr-ı menkullerimi, develerimi ve koyunlarımı satıncaya kadar bana müsaade etsinler...” dedi. Davacılar “Hayır efendim, ona inanmayın, onun hiçbir şeyi yok.” deyince adam şöyle söyledi: “Vali Bey, onların sözlerini duydunuz, ben iflas etmiş bir kimseyim, nasıl benden paralarını istiyorlar?!” Bunun üzerine vali adamın serbest bırakılmasını emretti.⁴⁷⁶

- Basra’nın ileri gelenlerinden biri bir ev yapacaktı. Hemen yanında yaşlı bir kadının bir evi vardı. Adam, evini genişletmek için yaşlı kadının evini satın almak istedi. Fakat 20 dinarlık eve 200 dinar veriyse de kadın evi satmak istemedi. Bunun üzerine kadına dendi ki “20 dinara karşılık 200 dinarı reddettiğin için kadı senin hakkında sefihlik (mallarında tasarrufta bulunamama) hükmü verecektir.” Bunu duyan yaşlı kadın şöyle dedi: “Neden kadı bu hükmü, 20 dinarlık eve 200 dinar vermeyi kabul edene vermiyor da bana veriyor?!” Yaşlı

⁴⁷³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 304

⁴⁷⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 346.

⁴⁷⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 346.

⁴⁷⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 193.

kadının bu cevabı, kadını ve beraberindekileri susturdu. Ölünceye kadar da ev olduğu gibi kaldı.⁴⁷⁷

Hazır cevaplı olmanın esaslarından biri de cesaret olsa gerek. Cesaret, iman ve belâgat özellikleri ile tanınan ve Haricîlerin önde gelen kadınlarından olan Ümmü ‘Alkame’nin şu hikâyesi buna güzel bir örnektir:

Haricî olan Ümmü ‘Alkame esir olarak ele geçirildi ve Haccâc’a getirildi. Haccâc ile onun arasında şiddetli savaşlar olmuştur. Haccâc ona “Ey Allah’ın düşmanı, niçin hedef gözetmeksizin, ayırım yapmaksızın kılıcınla insanlara saldırıyorsun?!” deyince Ümmü ‘Alkame şöyle dedi: “Böyle bağırıp çağırarak beni korkutmayı mı sanıyorsun?! Allah’tan o kadar korkuyorum ki, benim gözümde bir sinek bile olamazsın!” Haccâc başı eğdirilmiş olan Ümmü ‘Alkame’ye “Başını kaldır ve bana bak!” deyince Ümmü ‘Alkame dedi ki: “Allah’ın bakmadığı kimseye ben de bakmam.” Bunun üzerine Haccâc “Şamlılar, bunun kanı için ne diyorsunuz?” diye orada bulunanlara sordu, onlar da hep birlikte “helaldir” dediler. Bu cevabı duyan Ümmü ‘Alkame şöyle dedi: “Yazıklar olsun sana, kardeşin Firavun’un adamları bile senin adamlarından daha iyidir. Çünkü Firavun, Musa’nın (a) durumu hakkında adamlarıyla istişare ettiğinde, onlar “Onu ve kardeşini beklet...”⁴⁷⁸ demişlerdi. Oysa bu fasıklar, benim katledilmemi istediler.”

Bunun üzerine Haccâc öldürme emri verdi ve Ümmü ‘Alkame öldürüldü.⁴⁷⁹

İnsanların içinde bulunduğu bazı zor durumlar, kimi insanlar için gülme nedeni ve bir anlamda intikam aracı olarak görülebilir. Harun Reşid hakkındaki şu hikâyede bir taraftan Allah’ın yüceliği ifade edilirken diğer taraftan da Harun Reşid’in içinde bulunduğu durumla alay etme söz konusudur:

Gazâlî’nin *el-Mustazhiri* adlı kitabında yer aldığına göre İbrahim b. Abdullah el-Hurâsânî der ki: Harun Reşid’in hac yaptığı sene babamla beraber hacca gitmiştik. Bir defasında baktık ki Harun Reşid, başı ve ayağı yalın halde çakıl taşlarının üzerinde ayakta durmuş ve elini göğe

⁴⁷⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 282.

⁴⁷⁸ 7. A’raf, 111.

⁴⁷⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 358.

doğru kaldırmış hıçkırığa hıçkırığa ağlayarak şöyle dua ediyor: “Rabbim, sen sensin, ben benim. Ben çok günah işleyenim, sen çok af edensin, beni af et Rabbim!” Bu manzarayı görünce babam şöyle dedi: Yer yüzünün padişahına bak, gök yüzünün padişahına nasıl yalvarıp yakarıyor?!⁴⁸⁰

Fabllar

Çok sayıda olmasa da ‘Âmilî, hayvanların diliyle anlatılan bazı hikâyeler de nakletmektedir. Bilindiği gibi hayvanlar başta olmak üzere insan dışındaki varlıkların diliyle anlatılan hiciv veya ahlaki öğüt amacıyla söylenen hikâyelere fabl denilir.⁴⁸¹ İbn Mukaffa’nın *Kelile ve Dimne* adlı kitabının öncülüğünde fabl türünden hikâyeler Arap edebiyatına girmiştir. Kimi araştırmacılar, hikâyelerinde insanlar yerine hayvanları kullanması bakımından *Kelile ve Dimne*’yi sadece Arap edebiyatında değil dünya edebiyatında da ilk eser olarak görmektedirler.⁴⁸²

Arap edebiyatında özel bir kelime adlandırılıp herhangi kayda değer bir edebiyat eleştirisine tabi tutulmayan hayvan hikâyelerinin başlıca amacı ahlaki öğütler vermektir. Mesela ‘Âmilî’nin naklettiği şu hikâyede aç gözlülük ele alınmaktadır:

Bir sırtlan, eşeğe binmiş olan bir ceylanla karşılaştı ve kendisini terkisine almasını istedi. Ceylan onu terkisine alınca sırtlan “Eşeğin ne kadar hızlı ve çeviktir!” dedi. Biraz gittikten sonra “Eşeğimiz ne kadar hızlı ve çeviktir!” dedi. Bunun üzerine ceylan şöyle dedi: İn aşağı, yoksa birazdan “Eşeğim ne kadar hızlı ve çeviktir!” diyeceksin. Senin kadar gözü aç kimseyi görmedim.⁴⁸³

‘Âmilî’nin bir yerde de fablı bir olay içinde nakletmektedir. Şöyle ki:

Deniliyor ki, Halife Mansur, veziri Ebû Eyyub el-Merzubânî’yi yanına çağırduğunda rengi gidiyor ve titriyordu, çıktığında da rengi

⁴⁸⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 243.

⁴⁸¹ Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 48.

⁴⁸² el-Ganâm, ‘İzzet, *el-Fennu ’l-Kıyasiyyu ’l-‘Arabiyyu ’l-Kadîm*, ed-Dârü’l-Fenniye, Kahire, 1991, s. 73.

⁴⁸³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 337.

yerine geliyordu. Bu durum kendisine sorulunca şöyle dedi: Benim durumumla sizin durumunuz horoz ile şahinin tartışmasına benziyor. Şahin horoza “Senden daha vefasızını görmedim!” der. Horoz “Niye ki?!” diye sorunca şahin der: “Bir yumurta iken ailen seni bağırına basıyor ve sen onların elinde doğuyorsun, kendi elleriyle seni besliyorlar. Büyüdüğünde de biri sana yaklaştı mı, oradan oraya uçuyorsun ve bağırıyorsun. İçinde yıllarca yaşadığın evin duvarının üstüne çıktığında da oradan başka eve gidiyorsun. Ben ise büyüdükten sonra dağlardan alınıyorum, gözlerim kapatılıyor, bana çok az yiyecek veriliyor, uyumama izin verilmiyor, bir iki gün öylece kalıyorum, sonra da beni av için salıyorlar, tek başıma ava gidiyorum, avı alıp sahibime getiriyorum.” Bunun üzerine horoz der ki: “İki şahinin şişlere takılıp pişirildiğini görsen sen de onlara dönmezsin. Ben her vakit şişlerin horoz eti ile dolu olduğunu görüyorum. Saldıran kimseye karşı yumuşak olmamak gerekir.”

Bu hikâyeyi anlatan vezir dedi ki: “Benim Mansur’dan çektiğimi bilerseniz, durumunuz benimkinden daha kötü olur.”⁴⁸⁴

Mektuplar

Her ne kadar Arap edebiyatında mektup için kitabet, inşâ ve teressul gibi farklı kavramlar kullanılmışsa da⁴⁸⁵ türü ve maksadı ne olursa olsun bir şeyi haber vermek, sormak, istemek veya duyguları bildirmek için birine gönderilen yazıya mektup adı verilmektedir.⁴⁸⁶ Mektup kelimesinin Arapça karşılığı olan *risâlenin* sözlük anlamı, yönlendirmek ve salıvermektir. Terim olarak ise muhataba bir söz ya da sözler göndermek demektir.⁴⁸⁷

Mektupların Arap dilinde edebî bir tür haline gelmesi daha çok divan kitâbetine verilen önem ile gerçekleşmiştir. Emevî halifesi el-Hişam’ın kâatibi Abdulhamid el-Kâtib ile birlikte mektupların siyasi öneminin yanında edebî önemi de ortaya çıktı ve mektuplar artık belli

⁴⁸⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 380.

⁴⁸⁵ Timurtaş, Abdulhadi, *Ziyâuddîn İbnu 'l-Esîr'in Dîvân Kitâbeti*, Atatürk Üniv. Sosyal Bil. Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012, s.52-55.

⁴⁸⁶ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5289e574daa5c7.20580483.

⁴⁸⁷ Matlûb, Ahmed, *Mu 'cemu 'n-Nakdi 'l-'Arabîyi 'l-Kadîm*, Vizâretu's-Sekâfeti ve 'l-İ'lâm, Bağdad, 1989, II, 14.

kurallara bağlı olarak yazıldı. Emevî döneminden itibaren mektup koleksiyonları önemsenmiş, kitâbet sanatına ve kâtiplere dair çalışmalara başlanmış ve bu konuda sayısız eser verilmiştir.⁴⁸⁸

Hitâbet, emsâl, vasiyetnâme, tevkiât, kıssa ve makâme gibi nesir türlerinden biri olan mektuplar, muasır eleştirmenlerin de dikkatini çekmiş ve onlar için de önemli bir ilgi alanı olmuştur. Arap edebiyatı eleştirmenleri mektup hakkında farklı tasnifler yapmışlarsa da en yaygın tasnife göre mektuplar, *dîvâniyye* ve *ihvâniyye* olmak üzere iki kısma ayrılır.⁴⁸⁹

Dîvân risâlesi tabiri ile devlet içinde ve dışında siyasi çevrelerle yapılan yazışmalar, idari işlerin düzenlenmesi, devlet düzeni ve yönetimle alakalı resmî vesikalar, hitaplar ve yazışmalar kastedilmektedir. İhvanî diğer adı ile ictimaî risâleler, kişilerin birbirlerine karşı besledikleri duyguları ifade eden, sosyal hayatlarını yansıtan ve yaşanan olaylar sebebiyle kalplerine doğan duygu ve düşünceleri tasvir eden mektuplardır. Bu tür mektuplar, devlet siyasetinden uzak, tebrik, taziye, şikâyet ve şefkat isteme gibi şahsi meseleleri konu edinir. Bu mektup türü, dost ve akrabaların karşılıklı olarak bilgi ve duygularını paylaşmak şeklinde de tanımlanmıştır.⁴⁹⁰

On civarında mektup nakleden ‘Âmilî, *el-Keşkûl*’de farklı kesimlerin mektuplarına yer vermiştir. Sokrat’ın mektubunu naklettiği gibi⁴⁹¹ Yakub’un (a.s.) Yusuf’a (a.s.) gönderdiği mektubu da nakletmiştir.⁴⁹² ‘Âmilî’nin *el-Keşkûl*’de yer verdiği mektupların bir kısmı divanî (siyasi) bir kısmı da ictimaîdir.

İctimaî mektup örneklerinin başında Yakub’un (a.s.) mektubu gelmektedir. ‘Âmilî’nin, Yakub’un (a.s.) Mısır kralına (Oğlu Yusuf

⁴⁸⁸ Timurtaş, , *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁸⁹ Timurtaş, , *a.g.e.*, s. 72.

⁴⁹⁰ Timurtaş, , *a.g.e.*, s. 73-75.

⁴⁹¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 227.

⁴⁹² Âmilî, *a.g.e.*, I, 241.

olduğunu bilmemektedir) gönderdiği mektupla ilgili Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından⁴⁹³ yaptığı alıntı şöyledir:

Yusuf'un kardeşinin hırsızlık iddiası ile Mısır'da tutuklanması üzerine Yakub'un Mısır kralına yazdığı mektubun suretidir: "Halîlullâh İbrahim oğlu Zebihullâh İshak oğlu İsrâîlullâh Yakub'tan Mısır Kralına: Ben belaların eksik olmadığı bir ailedenim. Dedem, eli-ayağı bağlanarak ateşe atıldı fakat Allah onu kurtardı ve ateş onu yakmadı. Babam, kurban edilmek üzere boynunun üstüne bıçak kondu fakat Allah onun yerine bir kurbanlık göndererek onu kurtardı. Bana gelince, bir oğlum vardı, çocuklarım içinde en çok onu seviyordum. Kardeşleri onu kıra götürdüler sonra da kanlı gömleği ile bana gelip "Onu kurt yedi." dediler. Ağlamaktan iki gözüm göremez oldu. Bu yetmedi, kaybolan oğlumla aynı anneden olan bir oğlum daha vardı, onunla teselli buluyordum, onu da götürdüler ve bana, hırsızlık yaptığı için onu bu yüzden hapsedtiğini söylediler... Efendim, biz öyle bir aileyiz ki, ne biz ne de çocuklarımız hırsızlık yapar. Ya onu bana geri gönderirsin ya da öyle bir beddua ederim ki senin yedi sülalen bile ondan kurtulamaz! Vesselam..."⁴⁹⁴

Mektupların süslenmesi ve daha etkili olabilmesi için kâtipler mektuplarına âyet, hadis, şiir ve Arap atasözlerini alırlar. Bu türden alıntılar için *iktibâs* ve *tazmîn* kavramları kullanılır. *İktibas*, bir şiir veya nesir yazarının ifadeyi süsleyip manayı kuvvetlendirmek maksadıyla âyet ve hadis olduğuna işaret etmeden onlardan alıntılar yapması demektir. Eğer böyle bir alıntı konuşma sırasında oluyorsa ona da *tazmîn* denir.⁴⁹⁵ İşte 'Âmilî'nin et-Tûsî'den naklettiği şu mektup içinde iktibas sanatının bulunduğu bir mektuptur:

Allâme et-Tûsî Bağdat'ın fethinden sonra Halep valisine şöyle bir mektup yazdı:

أَمَّا بَعْدُ فَقَدْ نَزَلْنَا بَعْدَازَ سَنَةِ خَمْسٍ وَخَمْسِينَ وَسِتِّمِئَةٍ "فَسَاءَ صَبَاحَ الْمُنْدَرِينَ"،
فَدَعَوْنَا مَالِكَهَا إِلَى طَاعَتِنَا فَأَبَى "فَحَقَّ عَلَيْهِ الْقَوْلُ"، "فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلاً"،
وَقَدْ دَعَوْنَاكَ إِلَى طَاعَتِنَا، فَإِنْ أَتَيْتَ "فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّةٌ نَعِيمٌ"، فَإِنْ أَبَيْتَ فَلَا

⁴⁹³ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, t.y., II, 472.

⁴⁹⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 241.

⁴⁹⁵ Timurtaş, *a.g.e.*, s. 237.

سُلْطَانَ مِنْكَ عَلَيَّكَ، فَلَا تُكُنْ كَالْبَاحِثِ عَنِ حَتْفِهِ بِظُلْفِهِ " وَ"الْجَادِعِ مَارِنَ
أَنْفِهِ بِكَفِّهِ"، وَالسَّلَامُ.

655 yılında Bağdat'a girdik, "Uyarılmış olanların sabahı ne kötü olur!"⁴⁹⁶ Oranın hükümdarını bize boyun eğmeye davet ettik, kabul etmedi, "Biz de onu şiddetle cezaya çarptırdık."⁴⁹⁷ Seni de davet ediyoruz. Eğer kabul edersen "Rahatlık, güzel rızık ve nimetlerle dolu cennet var (sana)."⁴⁹⁸ Eğer kabul etmezsen sen bilirsin! "Kendi kuyusunu kendi eliyle kazan" ve "burnunu kendi eliyle kesen"ler gibi olma! Vesselâm!⁴⁹⁹

Görüldüğü gibi bu mektupta üç ayet ile iki atasözü iktibas edilmiştir. Ayetlerin hangileri olduğunu dipnotlarda belirttik. Atasözlerine gelince birincisi "kendi mezarının/kuyusunu kendi eliyle kazan" anlamındaki "الْبَاحِثِ عَنِ حَتْفِهِ بِظُلْفِهِ" atasözü, ikincisi de "burnunu kendi eliyle kesen" anlamındaki "الْجَادِعِ مَارِنَ أَنْفِهِ بِكَفِّهِ"⁵⁰⁰ atasözüdür.

Âmilî, ilginç ve anlaşılması zor bir divanî mektup örneği ile ilgili bir hikâye nakletmektedir. Hikâye şöyledir:

Sultan Mahmud Halife el-Kâdir Billâh'a bir mektup gönderir, Bağdat'ı yakıp yıkmak ve Bağdat'ın toprağını fillerle Gazne'ye taşımakla tehdit eder. Halife de ona "ل م"den ibaret içinde başka bir şeyin yazılı olmadığı bir cevabi mektup yazar. Fakat Sultan Mahmud bu harflerin ne anlama geldiğini bilemez, âlimler de şaşırırlar ve buna bir anlam veremezler. Kur'an'da "ل م" harfleri ile başlayan bütün sureleri bir araya getirirler fakat bir cevap bulamazlar. Kâtipler arasında kendisine pek değer verilmeyen genç biri vardı, "Eğer Sultan bana izin verirse, ben bu sırrı çözerim." dedi. Sultan Mahmud ona izin verdi. Bunun üzerine genç kâtip şöyle dedi: "Bununla "أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ" "رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ" ayetini ve fil suresini kast etmektedir." Bu cevabından dolayı Sultan Mahmud genci yanına çağırdı ve kendisine bir ödül verdi.⁵⁰¹

⁴⁹⁶ 37. Saffât, 177.

⁴⁹⁷ 73. Muzemmil, 16.

⁴⁹⁸ 56. Vâkı'a, 89.

⁴⁹⁹ Âmilî, a.g.e., I, 254.

⁵⁰⁰ Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabîyyeti'l-Mu'âsıra*, 'Âlemu'l-Kutub, Kahire, 2008, I, 351.

⁵⁰¹ Âmilî, a.g.e., II, 344.

Amilî'nin *el-Keşkül*'de naklettiği mektuplar arasında Gazâlî'nin Nizâmu'l-Mülk'e gönderdiği mektup da var. Kısa bir girişten sonra mektubu nakletmektedir. Divânî olan bu mektubun metni şöyledir:

el-Gazâlî'nin Tus'tan Vezir Nizâmu'l-Mülk'e gönderdiği mektubun suretidir. Gazâlî, Nizâmiye medresesindeki görevini bırakıp zühud hayatına başladıktan sonra Nizâmu'l-Mülk, kedisini Bağdat'a geri çağırarak ve kendisine yüksek makamlar teklif etmek için mektup yazmıştı.

Rahman ve rahîm olan Allah'ın adıyla...

"Herkesin yöneldiği bir gayesi vardır. Haydin hayırda yarışın!"⁵⁰²

İnsanlar, hedefleri bakımından üç kısma ayrılırlar:

Birinci grup, kendini dünyalık kazanmaya veren avamdır ki, Hz. Peygamber (s) onları şöyle azarlamıştır: "İki aç kurdun koyun sürüsüne verdiği zarar, dünya malı ve şerefının, Müslümanın dinine verdiği zarardan daha az değildir."

İkinci grup, ahireti dünyaya tercih eden havastır. Onlar ahiretin dünyadan daha hayırlı olduğunu bilirler onun için iyi işler yaparlar. Hz. Peygamber'in şu sözü de onların eksikliğini ifade etmektedir: "Dünya ahiret ehline, ahiret ise dünya ehline haramdır. Allah dostuna ise her ikisi de haramdır."

Üçüncü grup ise ehassu'l-havas olup üstünde başka bir şey olan her şeyin geçici olduğunu bilirler. Akıllı kimse geçici olan şeyleri sevmez. Onlar dünyanın da ahiretin de Allah tarafından yaratıldığını ve ikisinde de en önemli şeyin yeme-içme ve evlilik hayatı olduğunu iyi bilirler. Bu konularda insanlarla hayvanlar eşittirler, insanın bu bakımından bir üstünlüğü yoktur. İşte bu yüzden ki ehassu'l-havastan olan kimseler dünyayı da ahireti terk eder, yaratıcısı ve sahibi olan zata yönelir. "Allah daha hayırlı ve daha bâkîdir."⁵⁰³ ayeti ile "Allah'tan başka tanrı yoktur." sözünün hakikatinin farkındadırlar. Allah'tan başka şeye ilgi gösteren, gizli şirkten kurtulamaz. Demek ki onların yanında varlıklar iki kısma ayrılır: Allah ve O'nun dışındakiler. Onlar bu iki varlık alanını terazinin iki kefeşi olarak görürler. Terazinin dili ise onların kalbidir. Kalplerinin üstün olana meylettğini gördüklerinde iyilik kefesinin ağır bastığını, aşağıda olana meylettğini gördüklerinde ise kötülük kefesinin ağır bastığını düşünürler. İkinci gruba göre birinci grup avam olduğu gibi üçüncü

⁵⁰² 2. Bakara, 148.

⁵⁰³ 20. Tâhâ, 73

gruba göre de ikinci grup avamdır. Demek ki esasında üç grup değil iki grup vardır: Avam ve havas.

Bütün bunlardan sonra diyorum ki, Sadrazam beni yüksek bir makamdan düşük bir makama davet ediyor, ben ise onu düşük bir makamdan yüksek bir makama, en yüksek makama davet ediyorum. Allah'a giden yol, Bağdat'ta, Tus'da ve her yerde aynıdır. Bu yol, bir yerde kısa diğer yerde uzun değildir. Allah'tan onu gaflet uykusundan uyandırmasını niyaz ederim, tâ ki bu günden yarınımı düşünsün, unutmasın. Yoksa iş işten geçmiş olur. Vesselam...⁵⁰⁴

‘Âmilî, her alanda olduğu gibi kitâbet alanında da Hz. Ali'den nakillerde bulunmaktadır. Ondaki naklettiği mektuplardan biri de Hz. Ali'nin, Amilî'nin büyük dedesi olan el-Hârîs el-Hemedânî'ye yazdığı mektuptur. Nasihat içerikli olan bu mektubu naklederken ‘Âmilî, mektubun büyük dedesine hitaben yazıldığını belirtmektedir. Şöyle ki:

Nehcu'l-Belâğ'a da yer aldığına göre Emîru'l-Mu'minin (kerremellâhu vechehu) kitabı derleyen (el-Keşkûl'ü derleyen) dedesi olan el-Hârîs el-Hemedânî'ye şöyle yazmıştır: Kur'an'a sarıl ve ondan öğüt al. Helalini helal, haramını haram kabul et. Kur'an'dan önceki hakikatlere iman et. Mevcut dünya hayatının, geçmiştekinden farklı olmadığını bil. Geçen geçtiği gibi bu da geçecektir, başı nasıl idiye sonu da öyledir, hepsi de insanı sevdiklerinden ve dostlarından ayırmaktadır. Allah'ın adını yücelt ve onu doğru bir şekilde zikret. Ölüm ve sonrasını unutma. Hazır olmadan ölümü isteme. Kendin için helal, başkası için ise haram gördüğün davranıştan uzak dur. Gizlilikte işlenen, başkalarının yanında utarılan işten sakın. İnkâr etmeye ve özür dilemeye mecbur kalacağın fiili yapma. Hedef tahtası olmamaya özen göster. Her duyduğunu anlatma, anlattıysan, bu sana yalan olarak yeter. Sana yöneltilen her soruya cevap vermeye hevesli olma, bunu yapmak cahil olmak için yeterli bir sebeptir. Öfkeni kontrol et, halim ol. Güçlü olduğun zaman affet. Küçük yanlışlıkları görmezlikten gel, bir gün bunun faydasını göreceksin. Allah'ın sana verdiği her nimete iyi bak ve onları koru. Allah'ın nimeti üzerinde ve hayatında görünsün. Şunu bil ki en iyi Müslüman, kendinden, ailesinden ve malından fedakârlıkta bulunandır. Ne iyilik yaparsan o sana kalır, gerisi başkasına kalır. Fikrini beğendiğin ama amelini beğenmediğin kimse ile arkadaşlık etme; çünkü kişi arkadaşı ile bilinir. Büyük şehirlerde yaşa çünkü Müslümanların çoğu orada yaşamaktadır.

⁵⁰⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 48.

Günah ve gafletin bulunduğu fakat uyaran kimsenin bulunmadığı yerde yaşama. Kendini işine ver, çarşı-pazarda vakit geçirme, çünkü oralar şeytanın ve fitnenin çok olduğu yerlerdir. Nimet bakımından kendinden aşağı olan kimselere bak, böyle yaparsan daha çok şükredersin. Cihad ve zaruri bir iş olmadan Cuma namazından önce seyahate çıkma. Her işinde Allah'a itaat et, çünkü Allah'a itaat her şeyden önce gelir. Nefsini ibadete zorla, fakat ona zulmetmekten sakın. Farz dışındaki amelleri nefsinin kabul ettiği ve içine sindiği zamanlarda yap. Dikkatli ol, ölüm seni Rabbine karşı isyan halinde olduğun bir zamanda yakalamasın. Fasık kimselerle arkadaşlık etme, çünkü kötülük kötülüğü getirir. Allah'a koş ve O'nun dostlarını seö. Öfkelenmekten sakın, çünkü o İblis'in askerlerindedir. Vesselâm...⁵⁰⁵

Daha önce de geçtiği gibi *el-Keşkül*'deki dikkat çekici özelliklerden biri de bir doğruyu dile getirirken yanlış bir örnek üzerinden hareket etmektir. 'Âmilî'nin bir edipten naklettiği şu mektupta şarapla ilgili de olsa uygulamanın sözden daha önemli olduğu belirtilmiştir:

Bir edip, Kadı Ebû Kuray'a'ya mektup yazarak şöyle bir soru sordu: Kadı Hazretleri, oğluna mudâm (şarap) adını ve ebü'n-nedamâ (şarap) künyesini, kızına râh (şarap) adını ve ibnetu'l-efrâh (şarap) künyesini, kölesine şarâb adını ve ebü'l-ittirâb (şarap) künyesini, cariyesine kahve (şarap) adını ve ummu'n-neşve (şarap) künyesini veren kimseye bir ceza var mı yok mu?

Kadı şöyle bir cevap yazdı: Ebû Hanîfe bu adamı tanısa, onu halifelik makamına oturtur, oturduğu evin üstüne halifelik sancağı diker, onun sancağı altında yer alır ve kendisine karşı çıkanlarla savaşırdı. Biz de onun yerini bilsek gider, mekânına el-yüz süreriz. Eğer sözde kalmayıp bu isimleri ve künyeleri uygulamaya geçirirse, bu, edepsizlik devleti kurmak ve şarap bayrağını dalgalandırmak demektir. Bu durumda da ona bey'at eder ve taraftarlarından oluruz. Eğer bu işi sadece isimde bırakırsa, bunun hiçbir anlamı olmaz, biz de ona itaat etmeyiz ve kendisinden ayrılırız. Çünkü bizim çok iş yapan halifeye olan ihtiyacımız, çok konuşan halifeye olan ihtiyacımızdan daha fazladır.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Âmilî, a.g.e., II, 227.

⁵⁰⁶ Âmilî, a.g.e., II, 188.

İbn Sina ve İbn Arabî gibi İslam düşünce tarihinin önemli şahsiyetlerinin mektuplarına da *el-Keşkûl*'de yer veren 'Âmilî'nin naklettiği dikkat çekici ve İhvânî mektuplardan biri de İbn Arabî'nin Fahrettin er-Râzî'ye gönderdiği şu mektuptur:

Bu, el-Ârif el-Vâsıl ve es-Samedânî olan Şeyh Muhyuddîn b. Arabî'nin (Allah kendisini dostlarıyla birlikte haşretsin!) el-İmâm Fahrettin er-Râzî'ye yazdığı mektuptur:

Bismillâhirrahmânirrahim.

Allah'a hamd, has kullarına ve kıymetli dostum Fahrettin Muhammed'e selam olsun! Allah, onun himmetini yüceltsin, bereket ve rahmetini üzerine yağdırsın.

Allah Teâlâ buyurur ki: "Birbirinize hakkı tavsiye ediniz."⁵⁰⁷ Bazı kitaplarına ve Allah'ın sana bahşettiği kuvvetli düşünce ve muhayyileye şahit oldum. Emek ürünü olmayan şeylerin tadı ve bereketi olmaz. Emek vermeyen başkasından geçinir. Hâlbuki yiğit kişi, yaptığı çalışma ve harcadığı emek sonucunda Allah'ın verdiği rızık ile geçinir. Nitekim Allah Teâlâ buyurur ki: "Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rab'leri tarafından kendilerine indirilen Kur'an'ın hükümlerini hakkıyla yerine getirselerd, muhakkak ki yukarıdan yağmur gibi yağın ve yerden biten nimetler içinde kalır, onlardan yerlerdi."⁵⁰⁸

Değerli dostum bilmeli ki, tam mirasçı olmak her açıdan mirasçı olmak demektir. Âlimler peygamberlerin varisleridir. Dolayısıyla akıllı âlim her açıdan varis olmaya çalışmalı ve bu konuda gevşeklik göstermemeli.

Değerli dostum (Allah onu muvaffak etsin!) bilmektedir ki, insanın tabiatının güzel olması, taşıdığı ilahî bilgilere bağlı, kötülüğü ise tersinedir. Dolayısıyla himmeti yüksek olan kimse ömrünü fani şeylere dair bilgilerle geçirmemeli, yoksa ilahî bilgiden mahrum kalır. Kendisini aklın tahakkümünden kurtarmalı. Çünkü akıl bilgiyi kendisine mal eder. Oysa istenen, bu değildir. Allah'ı bilmek, Allah'ın varlığını bilmekten farklıdır. Akıllı kimse, müşahede bakımından Allah'ı bilmek istiyorsa kalbini aklın etkisinden arındırmalıdır. Bunu yaparken hayal dünyasına da dalmamalı. Hayal dünyası, başka anlamlara delalet eden müşahhaslaşmış nurlardır. Çünkü hayal, akli

⁵⁰⁷ 103. Asr, 3.

⁵⁰⁸ 5. Mâide, 66.

manaları, duyuşal kalıplara döker; ilmin süt, Kur'an'ın ip, dinin de bağlama suretinde görünmesi gibi. Himmeti yüksek olan, hocası müennes (kadın) olmamalı. Aynı şekilde fakir kimseden de kesinlikle ders almaması gerekir. Meziyeti başkasına bağı olan her varlık fakirdir. Bu ise Allah dışındaki her varlık için geçerlidir. Öyleyse sadece keşf ve yakîn yoluyla Allah'tan ilim al.

Şunu bil ki, akıl ehli son noktaya ulaştığında akıl onu taklit ve ısrar etmeye zorlar. Bu konu akla bırakılacak bir konu değildir. Akıl ve düşünce var olduğı sürece insana rahat ve huzur yoktur. Akıl belli bir sınırı vardır. Ama aynı zamanda aklın alma ve kabul etme özelliğı vardır. Öyleyse Akıllı adam, kendini ilahi esinlere açmalı ve kendi fikir ve gücünün esiri olmamalı. Çünkü insan, kendisinden emin olamıyor.

Senin hakkında iyi niyet besleyen dostlarından biriyle görüştüm. Bir gün seni ağlarken görmüş. O ve orada bulunanlar, ağlamanın sebebini sana sorduklarında şöyle demişsin: Otuz yıldır inandığım bir inanç konusunun gördüğüm yeni bir delil ile yanlış olduğunu öğrendim. Bu yüzden ağladım ve dedim ki, belki de şu anda doğruluğuna inandığım başka hususlar da böyledir. Demek ki, akıl ve düşünce planında kalanların huzur ve sükûna kavuşması imkânsızdır. Hele hele Allah'ı tanıma konusunda.

Behey kardeşim neden kendini bu tehlikeye atıyorsun da Allah Resulü'nün açtığı riyazet, keşf ve mücadele yoluna girip de Allah'ın "Kullarımızdan bir kul ki, katımızdan ona rahmet ve ilim verdik..." şeklindenitelediğı kimselerden olmaya çalışmıyorsun?! Sende bu yüce mertebeye ulaştıracak güç vardır.

.....

Halvet, şartları ve süreci hakkında bilgi verecektim fakat zaman mani oldu. Zamandan kastım, bilmedikleri şeyleri inkâr eden kötü âlimlerdir. Bağınazlık, makam ve şöhrat bunları hakikati görmekten ve ona teslim olmaktan alıkoymaktadır. Başarı Allah'tandır...⁵⁰⁹

Hutbeler

“خ-ط-ب” kök harflerinden oluşun *hutbe* kök anlamı itibariyle “قَالَ” (Elçiler, göreviniz ne, ne amaçla geldiniz?)⁵¹⁰ ayetinde de olduğı gibi önemli iş anlamındadır. Nitekim hutbeler de

⁵⁰⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 234.

⁵¹⁰ 15. Hier, 57.

önemli bir durumda yapılan konuşma demektir. Mufâ‘ale babından mastar olan “حَطَاب” ve “مُخَاطَبَةٌ” kelimeleri ise söz söylemek ve dinlemeye hazır olan bir kimseye bir konuyu anlatmak manasındadır.⁵¹¹

el-Curcânî hitabeti şöyle tanımlamaktadır: Kendisine itimat edilen bir kişi tarafından yapılan ve muhataplarca kabul gören konuşmadır. Hitabetin amacı, muhatapları dünya ve ahiretleri ile ilgili faydalı işlere teşvik etmektir.⁵¹²

Halk kitleleri bir araya geldiğinde akıldan daha ziyade duygular ön plana çıkmaktadır. Bu yüzdendir ki, tarihin ilk dönemlerinden itibaren hemen her toplumda hutbeler önemli roller oynamıştır. Hem Cahiliye döneminde hem de İslamî dönemlerde, hitabet ve hatipler Arap edebiyatında ve kültüründe daima etkili olmuştur. Daha çok kâhinler tarafından hutbelerin irat edildiği Cahiliye dönemindeki hutbelerin önemli bir kısmı kaybolmuş, günümüze ulaşmamıştır. Bunu tabii bir durum olarak görmek gerekir. Çünkü o dönemin hutbelerinde şirk ve Cahilî unsurlar hâkimdi. Bu hutbelerin kaybolması, İslam’ın bu unsurlara karşı olmasının tabii bir sonucudur.⁵¹³

İslam’ın gelişi ile birlikte hutbeler dinî bir renge büründü ve irat edilen hutbelerin hemen tümü dinî hutbelardı. Dinî hutbelerin yanında az sayıda da olsa siyasî sosyal ve ihtiyaca göre içeriği farklı hutbeler söz konusu olmuştur.⁵¹⁴ Hz. Peygamber, halifeler ve diğer devlet yetkilileri, görevleri gereği hitabet yolunu sıkça kullanmışlardır. Her ne kadar halifelerin tümü az çok hutbe irat etmişler ise de bu konuda öne çıkan şahsiyet elbette ki Hz. Ali’dir. *Nehcu’l-Belâğa* adlı eserinde kendisine ait pek çok hutbe bulunmaktadır.⁵¹⁵

511 Matlûb, Ahmed, *Mu‘cemu’n-Nakdi’l-‘Arabiyyi’l-Kadîm*, Vizâretu’s-Sekâfeti ve’l-İ‘lâm, Bağdad, 1989, I, 460.

512 el-Curcânî, Ali b. Muhammed, *et-Ta’rifât*, Dâru’l-Kitâbi’l-Mısri, Kahire, 1990, s. 112.

513 Musa, Selâme, *Eşheru’l-Hutabi ve Meşâhîru’l-Hutebâ*, Kelimât Arabiyye li’t-Terceme ve’n-Neşr, Kahire, 2012, s. 9.

514 Bedevî, Ahmed Ahmed, *Ususu’n-Nakdi’l-Edebî*, Dâr Nahdati Mısır, Kahire, 1996, s. 622-624.

515 Mustafâ, Mahmûd, *el-Edebu’l-‘Arabi ve Târihuhu*, el-Bâbî el-Halebî Yayınevi, Mısır, 1937, II, 46.

İslam kültürünün bir aynası olarak niteleyebileceğimiz *el-Keşkül*'de de çok sayıda olmasa da hutbelere yer verilmiştir. Hem Bahâuddîn el-'Âmilî'nin kişiliği hem de yukarıda bahsi geçen sebepten ötürü, *el-Keşkül*'de de Hz. Ali'nin hutbeleri öne çıkmaktadır. 'Âmilî *el-Keşkül*'ün bir bölümde Hz. Ali'ye ait bir dizi hutbeye yer vermektedir.⁵¹⁶ Onlardan birisi şudur:

Hz. Ali bir hutbesinde der ki: Hesaba çekilmeden evvel kedinizi hesaba çekin, cezalandırılmadan evvel hesaba hazırlık yapın, aniden alınıp götürülmeden evvel yolculuğa hazırlık yapın. Çünkü yapılacak muhasebe, adil ve hakkaniyetli olacaktır. Uyarılmış olan kimsenin mazereti ve bahanesi olamaz.⁵¹⁷

'Âmilî Hz. Peygamber'den ikihutbe nakletmektedir. İkisi de ölümle alakalı olan bu hutbelerden biri şudur:

Ey insanlar, dünya keyfini yok eden ölümü çok hatırlayın. Zira sıkıntıda onu hatırlamak sıkıntıyı giderir; zenginlikte onu hatırlamak, zenginliğe olan ilgiyi azaltır. Ölümler dünya arzusunu yok eder. Günler eceli yakınlaştırır. Kul iki gün arasında bir yerdedir: Geçmiş olan gün ki, o günün hesabı yapılmış ve defteri kapatılmıştır. Gelecek gün ki, insan ona kavuşup kavuşamayacağını bilemez. Kul, ölüp mezara girdikten sonra yaptıklarının karşılığını ve ne kadar az iş yaptığını görür. Ey insanlar, kanaatte zenginlik, iktisatta bereket, zühtte rahatlık vardır. Her amelin bir karşılığı vardır. Uzak diye bir şey yoktur, olacak her şey yakındır.⁵¹⁸

Gerek Hz. Peygamber'den (s) olsun gerek Hz. Ali'den olsun 'Âmilî'nin naklettiği hutbelerin tümü dinî hutbeler olup konu itibariyle dünyayı terk edip ahiret için çalışmaya teşvik eden hutbelerdir.

Vaaz ve Nasihat

el-Keşkül'ün temel amacının mesaj vermek ve insanları dinî-ahlakî değerlere yönlendirmek olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu amaç çoğu zaman doğrudan değil dolaylı olarak gerçekleştirilmektedir.

⁵¹⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 184-185.

⁵¹⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 184.

⁵¹⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 192.

Ancak *el-Keşkül*'de kimi metinler vardır ki, bu amacı doğrudan gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. İşte bu metinler, “Nasihât ve Öğüt” başlığı altında ele alabileceğimiz metinlerdir. Bunların amacı, doğrudan öğüt vermek ve dinî-ahlakî açıdan insanları eğitmektir.

‘Âmilî sadece nasihat ve öğüt veren metinler nakletmekle kalmaz, etkili vaaz ve nasihatın nasıl yapılacağına dair metinler de nakleder. Mesela:

Bir bilge bir dostuna yazdığı bir mektupta şunları yazdı: İnsanlara sözlerinle değil fiillerinle vaaz et. Allah'tan, sana olan yakınlığı miktarınca utan ve kudreti oranında O'ndan kork, vesselâm!⁵¹⁹

Hz. Peygamber'den (s) farklı konularda hadisler nakleden ‘Âmilî, vaaz ve nasihate dair metinler de nakleder. Bu metinlerin birinde Hz. Peygamber (s) der ki:

Ey insanlar, bu dünya helak dünyasıdır, sonsuzluk dünyası değildir. Üzüntü yeridir, sevinç yeri değildir. Onu tanıyan bolluğundan dolayı sevinmez, yokluğundan dolayı da üzülmez. Bilin ki Allah dünyayı musibet ve imtihan dünyası, ahireti de mükâfat dünyası olarak yaratmıştır. Budan dolayısıdır ki dünyadaki musibetleri ahiret sevabı için, ahiretin sevabını da dünya musibetleri için yaratmıştır. Vermek için alıyor, mükâfatlandırmak için cezalandırıyor. Dünya hayatı hızlı bir şekilde bitecek ve çok kısa zamanda yok olacaktır. Öyleyse bitişini ve yok oluşunu düşünerek lezzetlerinden sakının. Hazır lezzeti değil ayrılık acısını düşünün. Allah'ın yıkmak için yarattığı bir dünyayı tamire kalkışmayın. Allah, kendisinden sakınmanızı istediği halde dünyanın peşine düşmeyin. Yoksa O'nun gazabına maruz, azabına müstahak olursunuz.⁵²⁰

Başka bir metinde de Hz. Peygamber (s) Ebû Zer'e hitaben şöyle der:

“Ey Ebû Zer, sabaha kavuştuğunda akşamı, akşama kavuştuğunda sabahı düşünme. Hastalık gelmeden sağlığın, ölüm gelmeden hayatın kıymetini bil. Çünkü yarın ahiret gününde ismini bile bilemeyeceksin Ebû Zer. Zamanına parandan daha fazla değer ver Ebû Zer. İnsanların beğenisini kazanmak için ilim öğrenenler, cennetin kokusunu bile alamayacaklardır Ebû Zer. Hatanın küçüklüğüne değil, kime karşı

⁵¹⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 190.

⁵²⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 268.

işlediğine bak Ebû Zer. Seni ilgilendirmeyen şeyleri terk et. Onlar hakkında konuşma, paranı muhafaza eder gibi dilini muhafaza et Ebû Zer. Eceli düşünüp unutmazsan, dünya malı ve havasından nefret edersin.”⁵²¹

el-Keşkül'ün bazı bölümlerinde dizi halinde vaaz ve nasihat metni nakleden 'Âmilî'nin bu konudaki nakillerinin çoğu, ömrün kıymetini bilip güzel işler yapmak ve dünyaya ehemmiyet vermeyip elden geldiğince ahiret için çalışmaya dairdir. İşte bu konudaki bazı örnekler:

- Günler beş çeşittir: Giden, hazır, gelecek, vaat edilen ve sonsuz gün. Giden gün, saçıp savurduğun dünkü gündür. Hazır gün içinde yaşadığın gündür, elden geldiğince güzel işler yapmaya çalış. Gelecek gün yarınki gündür, bu günün senin olup olmayacağını bilemezsin. Vaat edilen gün bu dünyadaki son günündür, hiçbir zaman onu unutma. Sonsuz gün ise ahiretindir, bu günün sonu yoktur. Ona çok önem ver, zira o ya daimi nimettir ya da daimi azap.⁵²²

- Ebu Hâzım, Ömer b. Abdülaziz'in yanına gitti. Ömer b. Abdülaziz, kendisine öğüt vermesini isteyince Ebu Hâzım şöyle dedi: Uzan ve ölümü başucunda bil. Sonra da düşün, o an için neye sahip olmak istiyorsan sürekli olarak onu yapmaya çalış ve neden uzak olmak istiyorsun sürekli olarak ondan uzak dur.⁵²³

- Emîru'l-Mü'minin (aleyhisselam) kendisine öğüt isteyen birine şöyle dedi: Güzel işler yapmadan cennet isteyenlerden olma! Dünyalığa tamahı devam ettiği halde tövbe edenlerden olma! Zahidler gibi konuşup, dünyalık için çalışanlardan olma! Kendisine verildiğinde doymayan, kendisinden alındığında ise halinden memnun olmayanlardan olma! Kötülükten sakındırıp ondan sakınmayanlardan olma! Yapmadığı işi, başkalarından isteyenlerden olma! Salih kimseleri sevip onların yaptıklarını yapmayan ve kötülere kızıp onlar gibi davrananlardan olma! Günahlarının çokluğundan dolayı ölümden nefret edip günahahtan vazgeçmeyenlerden olma! Hastalandığında pişmanlık duyup sağlığa kavuştuğunda eğlenceye dalanlardan olma! İşleri yolunda iken kendini beğenen, bir zorlukla karşılaştığında ise Allah'tan ümit kesenlerden olma! Başına bir bela geldiğinde Allah'a sığınan ve rahatlığa kavuştuğunda kibirlenerek

⁵²¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 357.

⁵²² Âmilî, *a.g.e.*, I, 155.

⁵²³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 253.

O'na arka dönenlerden olma! Zanlarında nefesine uyup akıl ve vicdanının kesin kabullerinde nefisini dize getirmeyenlerden olma! Başkalarının en küçük yanlışını bile büyük görüp kendi ameline daha yüksek karşılık bekleyenlerden olma! Zenginleştğinde azanlardan, fakirleştğinde de yıkılıp Allah'tan ümit kesenlerden olma! Az iş yapıp çok ücret isteyenlerden olma! Şehevî arzuları öne alıp tövbeyi erteleyenlerden olma! Sözü çok ameli az olanlardan olma! Geçici şeylerin arkasında koşturup baki olanları ihmal edenlerden olma! İnsanlardan korkup Allah'tan korkmayanlardan olma!⁵²⁴

‘Âmilî’nin Hz. Ali’den naklettiği şu metinde vaaz ve nasihat, dua ile iç içe ele alınmaktadır:

Hz. Ali (kerremellahu vechehu) şöyle buyurdu: Kalbini günahlardan temizle, yüzünü gizli-açık her şeyi bilene çevir, tam bir azim ve sarsılmaz bir ümitle... Kabul et ki sen, kerim, rahim ve halim olan efendisinden kaçan bir kölesin. Kapısına dönmeni ve azabından af dilemeni istiyor. Pek çok kez bunu senden istedi, fakat sen ona uzun süre dönmeyi reddettin. Hâlbuki o, sana vaat etti. Eğer kendisine döner, içinde bulunduğun kötü hali terk edersen, bütün günahlarını affedecek. Öyleyse kalk ve yıkan, elbiseni temizle, farz namazları ve elden geldiğince onlara bağlı nafileleri kıl. Namazı korku, yakarış, ağlama, ihtiyaç, utanma ve suçluluk halet-i ruhiyesi içinde, Allah'tan başka hiç kimsenin seni duymadığı ve görmediği تنها bir yerde kıl. Selam verdikten sonra namazın akabinde üzüntülü, utanarak, korkarak ve ümitle şu duayı oku: “Ey günahkârların, rahmetine dayanarak kendisinden yardım istediği Allah'ım! Ey çaresizlerin, ihsanına güvenerek kendisine sığındığı Allah'ım!...” Sonra yüzünü yere koy, başına toprak çal, en kıymetli organın olan yüzünü toprak içinde evirip çevirerek gözyaşlarını aktı. Sonra da mahzun bir gönül ve yüksek bir sesle “Kulunun günahı çoktur, ne olur affet onu!” de. Bunu tekrarla ve hatırladığın kadarıyla günahlarını say. Bir yandan da kendini kına, nefsini azarla, yaptıklarından pişmanlık duyarak hüngür hüngür ağla ve “İlâhî, kaçkın kölen sana geri döndü. Âsi kulun iyi olmaya karar verdi. Günahkâr kulun af dilemeye geldi, çünkü en kerim ve en rahim olan sensin.” diye dua et. Bunu yaparken bütün kalbin ve varlığıyla O'na yönel ki, rahmet ve cömertliğinin büyüklüğünü hissedebilesin. Sonunda secdeye git ve hıçkırığa hıçkırığa

524 Âmilî, *a.g.e.*, II, 8.

ağla. Dua ve yakarışının kabul olduğunu his ve ümit ettiğinde başını kaldır.⁵²⁵

el-Keşkûl'deki bazı vaaz ve nasihat metinleride Allah'ın doğrudan insana hitap etmesi şeklindedir. 'Âmilî'nin Tevrat'tan naklettiği şu metin bu özellikte olan bir metindir:

Kaderime teslim olmayan, verdiğim belaya sabretmeyen, nimetlerime şükretmeyen kendisine başka bir rab bulsun! Dünya için üzülen, Ban'a küsmüş ve kızmış demektir. Bir zengine, zenginliğinden dolayı saygı gösterenininin üçte ikisi gitmiş demektir. Ey insan, hiçbir gün yoktur ki benden sana rızık gelmesin, hiçbir gece yoktur ki melekler senden bana bir kötülük getirmesin. Benden sana iyilik inmekte, senden bana kötülük yükselmektedir. Ey insan, bana ihtiyacın olduğu kadar itaat et, ateşe dayanabileceğinkadar günah işle. Dünya için orada kaldığın süre kadar çalış, ahiret için de orada kalacağın kadar hazırlık yap. Ey insan, benim mülkümde ek-biç, benim için insanlarla muamelede bulun, benim için iyilik yap, sana hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiç kimsenin hayal edemeyeceği güzellikte bir mükâfat vereyim. Ey insan, dünya sevgisini kalbinden at, çünkü benim sevgimle dünya sevgisi bir kalpte asla bir arada olamaz. Ey insan, emrettiğimi yap, yasakladığımdan sakın ki sana sonsuzluk bahşedeyim. Ey insan, eğer kalbinde bir katılık, malında bir eksiklik, rızıkında bir mahrumiyet varsa, bil ki seni ilgilendirmeyen meseleler hakkında konuşmuşsundur. Ey insan azığın bol olsun, çünkü yol uzundur. Yükün hafif olsun çünkü sırat köprüsü incedir. Amelin hakiki ve has olsun, çünkü onu inceleyecek olan iyi sarraftır. Uykunu mezara, gururunu hesap terazisine, keyfini de Cennete bırak. Sen benim ol ki, ben de senin olayım. Dünyayı hafife alarak bana yaklaşırsan, ateşten uzak olursun. Ey insan, sandalı kırılıp da denizin ortasında bir tahta parçası üzerinde tutunmaya çalışan kişiden daha kötüdür senin durumun. Çünkü günahların çok amellerin azdır.⁵²⁶

İlginç Olaylar

Çalışmamızın birinci bölümünde detaylı bir şekilde ele alındığı gibi keşkûl türü eserlerde ve daha önce yazılmış olan mensur edebi kitaplarda öne çıkan kavramlardan biri de *nâdire* kelimesinin çoğulu

⁵²⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 285-286.

⁵²⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 154.

olan *nevâdir* kavramıdır. Klasik Arap edebiyatında manzum ve mensur pek çok eseri kapsayacak şekilde ve geniş bir çerçevede kullanılan *nevâdir* kavramı, kelime anlamı itibariyle bir yerlerden ortalığa düşüp görünür hale gelen ve şazz (anormal) olanolay, durum veya söz demektir.⁵²⁷

Bu yönüyle baktığımızda *nevâdir*de öne çıkan temel özellik, herhangi bir şeyin, normal ve alışılmışındışında olması sebebiyle insanların dikkat ve ilgisini çekmesidir. İşte müellifimiz el-’Âmilî de bu nitelikte olan çok sayıda olay nakletmektedir. Bunlar, kimi zaman insan akli ve tecrübesinin ulaştığı son noktaları ortaya koyan kimi zaman da inanılması güç olan olaylardır.

Bu durum, rekorlar, bilim ve teknoloji alanlarında yaşanan hızlı gelişmeler sebebiyle çağımızda daha çok yaşanmaktadır. ‘Âmilî’nin naklettiği ilginç olaylardan bir kısmı bilim ve teknoloji konularındadır. Mesela şu hikâye, insanın görme gücünü inanılmayacak derecede arttıran bir madde hakkındadır:

İmam Fahrettin er-Râzî, *es-Sırru’l-Mektûm* adlı eserinin başında şöyle bir bilgi nakletmektedir: Sâbit b. Kurra’nın bildirdiğine göre bir hekim, gözü güçlendiren öyle bir sürmeden bahsediyor ki, kişi onu sürdüğünde uzaktaki bir şeyi gözünün önündeymiş gibi görür. Söylendiğine göre Bâbillilerden biri bunu gözüne sürünce bütün gezegenleri, kendi arkasını ve cisimlerin içini gördüğünü söylemiştir. Hekim diyor ki, ben ve Kusta b. Luka onu imtihan etmek için bir eve girdik ve bir şeyler yazdık, bizim yanımızdaymış gibi yazdığımızı okuyor ve ilk satır ile son satırda neler olduğunu bize bildiriyordu. Biz bir kâğıt alıp üstüne bir şeyler yazdık, aramızda kalın bir duvar olmasını rağmen o da aynı şeyleri yazdı.⁵²⁸

Şu metinde ise *nevâdir*in önemli özelliklerinden olan inanılması güç bir rastlantı dile getirilmektedir:

İbn ‘Abdi Rabbihi’nin *el-İsti‘âb* adlı kitabında Süfyân b. ‘Uyeyne’nin şöyle dediği nakledilmektedir: “Ca’fer es-Sâdık bana dedi ki: Ali b. Ebî Tâlib 58 yaşında iken vefat etti. Huseyn b. Ali 58 yaşında iken öldürüldü. Ali b. Huseyn 58 yaşında iken vefat etti. Muhammed b. Ali

⁵²⁷ İbn Manzur, *a.g.e.*, VI, 4382.

⁵²⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 317.

b. Huseyn 58 yaşında iken vefat etti. Süfyan diyor ki: Ca'fer bana kendisinin de 58 yaşında olduğunu söyledi ve o sene vefat etti.”⁵²⁹

Bu bölümde kayda değer olan konulardan biri de ilginç sorulara verilen ilginç cevaplardır. İşte onlardan biri şudur:

Kâtip el-Abbâs b. Mualla, Kadı İbn Kuray'a şöyle bir soru sordu: “Kadı Hazretleri, Hıristiyan kadınla zina edip vücudu insan vücuduna, yüzü ise sığır yüzüne benzeyen bir çocuğu olan Yahudi kimse hakkında ne derler? Bu konudaki fetvaları ne olur?” Kadı şöyle cevap verdi: “Bu olay, Yahudilerin lanetlendiğinin en büyük delilidir. Gönüllerindeki inek sevgisi,⁵³⁰ tenasül uzuvlarından dışarı çıkmış bulunmaktadır. Bu konudaki fetvam şudur: Buzağının başı Yahudiye, vücudu da Hıristiyan kadına bağlanıp yerden sürüklenmeleri ve “karanlık üstüne karanlık!” sözü ile teşhir edilmeleridir.”⁵³¹

Şu metinlerde ise ‘Âmilî, hayatta ve tarihte benzerine pek rastlanmayan ilginç olaylar nakletmektedir:

- İbnü'l-Cevzi'nin tarih kitabında yer alan bir bilgiye göre Hişâm b. Hassân der ki: Haccâc'ın işkence ederek öldürdüğü kimselerin sayısı 120 000'dir. Zindanında 33 000 kişi vardı. Zindanı, etrafı duvarlarla çevrili ama üstü açık bir yapı idi. Mahpuslar güneşten rahatsız olup gölgelenmek için duvar diplerine geldiklerinde muhafızlar onlara taşlar atıp oradan uzaklaştırıyorlardı. Mahpusların yiyecekleri arpa, tuz ve kum karışımından oluşan bir ekmeğe ibaret idi. Mahpuslar kısa süre içinde kararırıp zenci gibi oluyorlardı. Öyle ki, hapisteki oğlunu görmeye gelen bir anne onu tanıyamadı ve bu benim oğlum değil, bu bir zencidir diye itiraz etti. Çocuk, “Hayır anneciğim, sen falansın, babam falan kimsedir...” diye kendini tanıttıca kadın düşüp öldü.⁵³²

- *Kitâbu'l-Mezâr*'ın sabır bölümünde Beyhaki'nin bildirdiğine göre Zunnûn el-Mısri der ki: Ka'be'de tavaf yaparken iki kadın gördüm biri şu mısraları mırıldanıyordu:

*Öyle bir musibete sabrettim ki
Birazı Huneyn dağının başına gelseydi yıkılırdı.*

⁵²⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 399.

⁵³⁰ Burada Bakara suresi 93. ayetteki “بَكَفَّرَهُمْ وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعُجْلَ” (İnkârları sebebiyle buzağı sevgisi iliklerine işlemişti.) ifadesine atıfta bulunulmaktadır.

⁵³¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 315.

⁵³² Âmilî, *a.g.e.*, II, 400.

*Bakmayın gözlerimin yaşarmamasına
Çünkü gözyaşlarım kalbime akıyor.*

Kadına “Niye, ne oldu ki?” diye sordum, şöyle dedi: Aslan gibi iki oğlum vardı, yanımda oynuyorlardı. Babaları bir koç kurban etmişti... Biri diğerine “Babamın nasıl kurban kestiğini, sana göstereyim mi?” dedi ve bir bıçak alıp kardeşini kesti, sonra da kaçıp gitti. Babaları gelince “Oğlun, kardeşini kesti ve kaçtı” dedim. O da, onu aramak için çıkıp gitti. Vahşi bir hayvanın onun parçaladığını görünce geri döndü. Fakat o da yolda susuzluk ve üzüntüden öldü.⁵³³

- Anlatıldığına göre Hallac Bağdat sokaklarında şöyle bağıırıyordu: “Ey Selâm halkı (Bağdatlılar), beni Allah’tan kurtarın. Beni kendimle (nefsimle) baş başa bırakmıyor ki, onunla biraz vakit geçireyim. Beni benden almıyor ki, kendimden kurtulayım. O (Allah) çok nazlıdır, onunla baş edemiyorum.”

Söylendiğine göre onun öldürülme nedenlerinden birisi bu sözüdür.⁵³⁴

‘Âmilî’nin naklettiği şu metinde ise rekor kırmaya örnek olabilecek bir olay anlatılmaktadır:

Fasih kimselerden bir hikâye: Abdülmelik b. Mervân, yakın dostları ve sohbet arkadaşlarının bulunduğu bir ortamda “Kim vücut organlarını alfabetik sıraya göre sayarsa ona dilediğini vereceğim.” diye teklifte bulununca, Suveyd b. Gafele “Ben sayarım” dedi. Halife, kendisine “Buyur başla!” deyince başladı saymaya. “أَنْفٌ، بَطْنٌ، تَرْفُؤَةٌ، نَعْرٌ، جُمُحْمَةٌ، حَلْقٌ، حَدٌّ، دِمَاعٌ، ذِكْرٌ، رَقَبَةٌ، زَنْدٌ، سَاقٌ، شَقَّةٌ، صَدْرٌ، ضِلْعٌ، طِحَالٌ، ظَهْرٌ، عَيْنٌ، غَبْغَبَةٌ، فَمٌ، فَفَا، كَفٌّ، لِسَانٌ، مَنْجَرٌ، نَعْتُوحٌ، وَجْهٌ، هَامَةٌ، يَدٌ” şeklinde saydıktan sonra “Halifeye selam olsun!” dedi ve sözünü bitirdi. Daha sonra halifenin bir arkadaşı “Ben bunun iki katını sayarım.” deyince Abdülmelik Suveyd’e yöneldi ve gülerek “Söylediğini duydun mu?” dedi. Suveyd “Ben üç katını sayarım.” deyince Halife, “Üç katını sayarsan, sana dilediğini veririm.” dedi. Diğer adam vücut organlarını “أَنْفٌ أَسْنَانٌ أَدْنٌ، بَطْنٌ بَصَرٌ بَرٌّ، تَرْفُؤَةٌ تَمْرَةٌ تَيْبَةٌ، نَعْرٌ نُنَايَا نُذْيٌ، جُمُحْمَةٌ جَنْبٌ، جَبْهَةٌ، حَلْقٌ حَنْكٌ حَاجِبٌ، حَدٌّ حَنْصِرٌ حَاصِرَةٌ، دُبُرٌ دِمَاعٌ دُرْدُرٌ، ذِكْرٌ دَفْنٌ ذِرَاعٌ، زَنْدٌ زَرْذَمَةٌ زَبٌّ” şeklinde “ز” harfine kadar sayınca halife güldü, daha sonra Suveyd “س” harfinden başlayarak saymaya devam etti “سَاقٌ سَرَّةٌ سَبَابَةٌ، شَقَّةٌ شَعْرٌ شَارِبٌ، صَدْرٌ صُدُغٌ صِلْعَةٌ، ضِلْعٌ ضَفِيرٌ ضَرَسٌ، طِحَالٌ طَرَّةٌ طَرْفٌ، ظَهْرٌ ظَفَرٌ ظُنْبُوبٌ، عَيْنٌ عُنُقٌ عَاتِقٌ، غَبْغَبٌ غَلْصَمَةٌ عُنَّةٌ، فَمٌ فَكٌّ

⁵³³ Âmilî, a.g.e., I, 357.

⁵³⁴ Âmilî, a.g.e., I, 260.

فُؤَاد، قَلْبَ قَدَمٍ قَفَا، كَفَّ كَتِفَ كَعْب، لِسَانَ لِحْيَةِ لُوح، مَرْفُقَ مَنْكِبٍ مَنْخَر، نَعْنُوغ
 ”نَاب نَنْ، هَامَةَ هَيْفَ هَيْئَةٍ، وَجْهَ وَجْهَةٍ وَرَك، يَمِينَ يَسَارٍ يَأْفُوخ.“ Suveyd daha
 sonra hızlıca gidip Halifenin önünde yeri öptü. Oradakiler “Bizim
 bundan fazlasını söyleyecek gücümüz yoktur, ona dilediğini verin.”
 deyince Halife, Suveyd’e büyük bir yekûn tutan hediyeler verdi.⁵³⁵

Hikmetli sözler

Hikmetli söz, bir kişinin özel tecrübe ve bilgisi sonucunda ortaya çıkan güzel söz demektir. Uzun tecrübe sonunda geniş ve karmaşık konuları kısa ifadelerle dilen getiren hikmetli sözler, kolay ezberlenir, kısa sürede yaygınlık kazanır ve nesilden nesile intikal ederek uzun zaman etkili olmaya devam eder. Hikmetli sözlerin çoğu amaç, öğüt ve nasihattir.⁵³⁶

Mesellerle hikmetli sözler arasında iki önemli fark vardır:

Birincisi, meseller, toplumun ortak tecrübesi neticesinde ortaya çıkar, oysa hikmetli söz, belli bir kişiye aittir.

İkincisi ise hikmetli sözler herhangi bir bilgiye ihtiyaç duyulmadan anlaşılır, oysa meseller belli bir olayın ve hikâyenin parçası olduğu için o olayı ya da tecrübeyi bilmeden onu anlamak neredeyse imkânsızdır.⁵³⁷

‘Âmilî, *el-Keşkül*’de çok sayıda hikmetli söz nakleder. Bunların önemli bir kısmını, diziler halinde zikreder. ‘Âmilî’nin, kendisinden hikmetli sözler naklettiği kimselerin başında Hz. Ali gelmektedir. Bazı yerlerde ondan arka arkaya nakillerde bulunur. Mesela:

- Günahını itiraf edip de gülen bir kimse, rabbine karşı lakayt davranıp da ağlayan bir kimseden daha hayırlıdır.⁵³⁸
- Dostun, görünüşte başkası ama özünde senolan kimsedir.
- Malda ortaklık sıkıntıya, fikirde ortaklık doğruya sevk eder.

⁵³⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 374.

⁵³⁶ Katâmiş, Abdulmecid, *el-Emsâlu'l-'Arabîyye*, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1988, s. 18.

⁵³⁷ el-Mikdâd, Mahmud, *Tarihü't-Teressul en-Nesri 'Inde'l-'Arabi fi'l-Câhiliyye*, Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsir, Beyrut, 1993, s. 85-86.

⁵³⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 187.

- Her şeyin yenisini, dostun eskisini tercih et.⁵³⁹

‘Âmilî kimi zaman da hikmetli sözü, söyleyenin kim olduğunu belirtmeden “ariflerden biri der ki”, “hekimlerden / filozoflardan / bilgelere biri der ki” gibi giriş ifadeleri kullanarak nakleder. İşte bu türden bazı örnekler:

- Eski bilgilerden biri der ki: Âlimlerin en kötüsü yöneticilere yakın olmaya çalışan, yöneticilerin en hayırlısı da âlimlere yakın olmaya çalışan kimsedir.⁵⁴⁰

- Büyük sufilere biri der ki: Vakti boşa harcamak ölmekten daha kötü bir şeydir. Çünkü ölmek, insanlardan ayrılmak demektir, vakti boşa harcamak ise Hakk’tan ayrılmak demektir.⁵⁴¹

- Ariflerden biri der ki: Sonrasında kendine geleceğin bir kötülük, sonrasında ucbe (kendini ve davranışını beğenme) düşeceğin bir iyilikten daha hayırlıdır.⁵⁴²

‘Âmilî bazen de secili ve edebi yönü ön planda olan sözler aktarır. Zemahşerî’den naklettiği şu sözleri buna örnek olarak verebiliriz:

مَنْ زَرَعَ الْإِحْنَ حَصَدَ الْمَحْنَ، كَثْرَةُ الْمَقَالَةِ عَثْرَةُ غَيْرِ مُقَالَةٍ، إِلَى كَمْ أُصْبِحَ وَأُمْسِي
وَيَوْمِي شَرٌّ مِنْ أُمْسِي، لَا بُدَّ لِلْفَرَسِ مِنْ سَوَاطِئِ وَإِنْ كَانَ بَعِيدَ السَّوْطِ، لَا بُدَّ
مِنْ ذَا مَعٍ ذِيًا وَالذَّبْرَانِ تَلَوُ التُّرَيَّا، شِعَاعُ الشَّمْسِ لَا يَحْفَى وَتَوْرُ الْحَقِّ لَا يُطْفَأُ،
كَمْ لِأَيْدِي الرِّكَابِ مِنْ أَيَادٍ فِي الرِّقَابِ، الرِّطَابِيلُ تَنْصُرُ الْأَبَاطِيلَ، أَنْزَعُمْ أَنْتَ
صَائِمٌ وَأَنْتَ فِي لَحْمِ أَخِيكَ سَائِمٌ؟ مَا أَدْرِي أَيُّهُمَا أَشَقَى: مَنْ يَعْوَمُ فِي الْأَمْوَاجِ
أَمْ مَنْ يَفُومُ عَلَى الْأَزْوَاجِ، لَا تَرْضَ لِمُجَالَسَتِكَ إِلَّا أَهْلَ مُجَانَسَتِكَ، أَهْيَبُ
وَطَاءَةٌ مِنَ الْأَسَدِ مَنْ يَمْشِي فِي طَرِيقِ الْأَسَدِ، إِذَا كَثُرَ الطَّاعُونَ أَرْسَلَ اللَّهُ
الطَّاعُونَ، أَعْمَالُكَ نَيْبَةٌ إِنْ لَمْ تُنْضِجْهَا النَّيْبَةُ، لَا يَجِدُ الْأَحْمَقُ لَدَّةَ الْحِكْمَةِ كَمَا
لَا يَلْتَدُّ بِالْوَرْدِ صَاحِبُ الرَّكْمَةِ، طُوبَى لِمَنْ كَانَتْ حَاتِمَةُ عُمَرِ كَفَاتِحَتِهِ وَيَسْتُ
أَعْمَالُهُ بِقَاضِحَتِهِ.

539 Âmilî, a.g.e., II, 61-62.

540 Âmilî, a.g.e., I, 176.

541 Âmilî, a.g.e., I, 219.

542 Âmilî, a.g.e., II, 217.

Nefret eken bela biçer. Çok konuşmak telafisi imkânsız sorunlara neden olabilir. Bu günüm dünden daha kötü ise neden yaşamak isteyeyim ki?! İyi olsa bile at için bir kamçıya ihtiyaç vardır. Yıldızlar bile yalnız değilken insan nasıl yalnız yaşar?! Güneş saklanamaz hakikat gizlenemez. Nice nimetin nice minneti vardır insan üzerinde. Kötülük kötülüğe yardımcı olur. Gıybet yaparak kardeşinin etini yediğin halde nasıl oruçlu olduğunu iddia edebilirsin?! Dalgalı denizde yüzen mi yoksa günah işleyen mi daha tehlikede, bilemiyorum. Kendin gibi olmayan kimselerle arkadaşlık etme! Çıkamaz yolda yürümek aslan saldırısına uğramaktan daha korkunçtur. Zülüm çoğaldığında Allah veba gönderir. Niyetle pişirilmeyen amel çığ kalır. Nezle olan kimse gül kokusu alamadığı gibi ahmak da hikmetin tadını bilmez. Ömrünün sonu, başlangıcı gibi olana ve yaptıklarıyla rezil olmayana müjdeler olsun!⁵⁴³

Meseller

Lügat olarak bir şeyin meseli ya da misli dendiğinde değer ve özellik olarak onun benzeri kastedilmektedir. Terim anlamı ise *mesel*, *misâl*den alınmış olup ikinci unsurun birinci unsura benzerliğini ifade eden ve dilden dile dolaşan söz demektir.⁵⁴⁴

İbn ‘Abdi Rabbih’e göre mesel, şiirden daha kalıcı, hutbelerden daha üstündür. Hiçbir söz onun kadar varlığını sürdürmez ve yaygınlaşmaz. Öyle ki meselin bu özelliği de mesel haline gelmiş ve “أَسِيرٌ مِنْ مَثَلٍ” (Meselden kalıcı ve yaygın) denmiştir.⁵⁴⁵

Farabî’nin ifadesiyle hem havas hem de avama hitap etme özelliğine sahip olan meseller, ait oldukları milletin din, dil, kültür ve yaşam koşullarında ortaya çıkan ve şekillenen dil ve edebiyat ürünüdür. Meseller insanlığın bilgi ve tecrübesine bağlı olarak ortaya çıktığına göre insanlık kadar eskidir, demek yanlış olmasa gerek.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 257.

⁵⁴⁴ el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed, *Mecma’u’l-Emsâl*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1955, I, 5.

⁵⁴⁵ İbn ‘Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-’Ikdu’l-Ferid*, Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrut, 1983, III, 3.

⁵⁴⁶ Halaylı, Kemal, *Mu’cemu Kunûzi’l-Esmâi ve’l-Hikemi*, Mektebetu Lubnân-Nâşirûn, Beyrut, 1998, sayfa: H harfi.

Arap dilinde meseller üç kısım ayrılır: *Fasîh* meseller, *muvelled* meseller ve *halk/âvam* meselleri. *Fasîh* meseller, Cahiliye döneminden İslâmî fetihlere kadarki zamanda fasîh Arapçada ortaya çıkan mesellerdir. *Muvelled* mesellerden kasıt, İslâmî fetihlerden sonra Arapların Arap olmayan milletlerle buluşması ve karışmasından sonra ortaya çıkan mesellerdir. *Avam* meselleri ise halk tarafından ammice diğer adıyla halk Arapçası ile ifade edilen mesellerdir.⁵⁴⁷

İslam âlimleri ilk dönemlerden itibaren mesellere ilgi göstermiş ve bu konuda pek çok eser yazmışlardır. el-Mufaddal ed-Dabî'nin (ö. 170/786) *Emsâlu'l-'Arab*'ı, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/839) *Kitâbu'l-Emsâl*'ı, Ebû Hilâl el-'Askerî'nin (ö. 395/1005) *Cemheretu'l-Emsâl*'ı ve Ahmed b. Muhammed el-Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Mecma'u'l-Emsâl*'ı meseller hakkındaki önde gelen kitaplardandır.

Mutezilenin önder şahsiyetlerinden olan İbrahim en-Nazzâm'a (ö. 221/836) göre, mesellerde dört özellik vardır ki bunlar başka sözde bir araya gelmez: Sözün kısa oluşu, manayı tam olarak ifade etmesi, güzel bir teşbih ve kaliteli bir kinaye içermesi.⁵⁴⁸

Meseller, cahiliye döneminde bir tür hikâye olarak görülüyordu. Çünkü mesel, insanların bildiği, tekrarına ihtiyaç duyulmayan hikâyelerin bir nevi özetidir. Ancak zamanla mesellerin hikâyeleri unutulunca, âlimler onların hikâyelerini yazmaya koyuldular. "Her meselin bir hikâyesi vardır." derken işte bu kastedilmektedir.⁵⁴⁹

'Âmilî, meselleri çoğu zaman tek tek değil çok sayıda meseli bir arada dizi halinde nakletmektedir. Meselleri naklederken *faslun fi emsâli'l-'arab* gibi genel bir ifade kullandığı gibi *faslun fi emsâli'l-'ammeti ve'l-muvelledîn* gibi mesellerin hangi grup insana ait olduğunu belirten ifadeler de kullanmaktadır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Halaylı, *a.g.e.*, sayfa: Vâv harfi.

⁵⁴⁸ el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed, *Mecma'u'l-Emsâl*, Dârul-Ma'rife, Beyrut, 1955, I, 6.

⁵⁴⁹ Rekân, *a.g.e.*, s. 65.

⁵⁵⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 345.

‘Âmilî’nin *Emsâlu’l-Arab* başlığı ile naklettiği mesellerden bazıları şunlardır:

- «إِذَا كُنْتَ مُنَاطِحًا فَنَاطِحَ بَدَوَاتِ الْقُرُونِ»: Kafa tokuşturacaksan boynuzu olanlarla tokuştur.
- «إِيَّاكَ أَنْ يَضْرِبَ لَسَانُكَ عُقُوكَ»: Dikkat et, dilin yüzünden boynun vurulmasın.
- «رُبَّ أَكْلَةٍ تَمْنَعُ أَكْلَاتٍ»: Bazı yemekler vardır ki, çok yemeğe mani olur.
- «رُبَّ أَخٍ لَكَ لَمْ تَلِدْهُ أُمَّكَ»: Annenin doğurmadığı nice kardeşlerin vardır.
- «السُّؤَالُ أُنتَى وَالْجَوَابَ ذَكْرٌ»: Soru/istekmüennes cevap müzekkerdir.⁵⁵¹

Avam ve Muvelled mesel örnekleri:

- «الشَّاءُ الْمَذْبُوحَةَ لَا يُؤْلِمُهَا سَلْحٌ»: Boğazlanmış olan koyuna yüzmek acı vermez.
- «شَهْرٌ لَيْسَ لَكَ فِيهِ رِزْقٌ لَا تُعَدُّ أَيَّامُهُ»: Kazanmadığın ayın günlerini sayma.
- «فُلَانٌ كَالْكَعْبَةِ يُزَارُ وَلَا يُزُورُ»: Adam Ka’be gibidir ziyaretçisi çoktur ama kendisi hiç kimseyi ziyaret etmez.
- «فُلَانَةٌ كَالْإِبْرَةِ تَكْسُو النَّاسَ وَهِيَ عَرِيَانَةٌ»: Adam iğne gibidir, giydirir ama kendisi çıplaktır.⁵⁵²

‘Âmilî kimi zaman da manzum meseller nakleder. İşte bazı örnekler:

أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ وَكُلُّ نَعِيمٍ لَا مَحَالَةَ زَائِلٌ

Allah dışındaki her şey boştur istisnasız bütün nimetler yok olacaktır.

إِذَا كَانَ رَبُّ الْبَيْتِ بِالْذَفِّ مُوَلَّعًا فَشَيْمَةٌ أَهْلِ الْبَيْتِ كُلِّهِمُ الرِّقْصُ

Aile reisi tef tutkunu ise çoluk çocuğu dansöz olur.

⁵⁵¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 345.

⁵⁵² Âmilî, *a.g.e.*, I, 345.

وَالرِّزْقُ يُخْطِئُ بَابَ عَاقِلٍ قَوْمِهِ وَيَبِيئُ بَوَابًا بَبَابِ الْأَحْمَقِ

Rızık akıllı adamın evini tanımaz, ahmağın kapıcısı olur.⁵⁵³

‘Âmilî kimi zaman da naklettiği meselleri açıklar. Mesela Ramazan ayı ile ilgili şu meseli ve farklı ifade biçimlerini nakleder ve açıklar:

Arap atasözlerinden biri de “وَقَعَ رَمَضَانُ فِي الْوَأَوَاتِ” sözüdür. Bununla Ramazandan yirmi günün geçtiğini ve *atıf vâvı* ile ifade edilebilecek sayıya ulaştığını kast ediyorlar.

“وَقَعَ الشَّهْرُ فِي الْأَيَّامِ” sözü de aynı anlamdadır. Bununla da “الْحَادِي” ve “وَالْعِشْرِينَ” ve “الثَّانِي وَالْعِشْرِينَ” gibi “ين” / *yâ*’ ve *nûnlu* sayılara ulaşıldığı kast edilmektedir. Bu cümleden olarak avam da “إِذَا وَقَعَ رَمَضَانُ فِي الْأَيَّامِ” yani “Ramazan eninlere düştüğünde (son yirmi güne girdiğinde) Şevvâl saklandığı yerden çıkar.”⁵⁵⁴

‘Âmilî, kimi atasözünü ise hikâyeleri ile birlikte nakleder. Bu uygulamayı farklı yerlerde tek tek atasözünü ve hikâyesini zikrederek yaptığı gibi⁵⁵⁵ bu konuya bölüm ayırdığı da oluyor.⁵⁵⁶ ‘Âmilî’nin, hikâyeleri ile birlikte naklettiği atasözlerinden bazı örnekler:

- “دَكَرَنِي فُوكِ جَمَارِي أَهْلِي” (Ağzın kaybolan eşeklerimizi hatırlattı.) atasözünün aslı sudur: Bir adam kaybolan iki eşeğini ararken peçeli bir kadın görür. Kadını çok beğenir ve eşekleri unutup kadının arkasından gider. Sohbet koyulaşır kadın peçesini açınca ağzının çok geniş ve çirkin olduğunu görür. Kadının ağzı ona eşekleri hatırlatınca bu sözü söyler.⁵⁵⁷

- “بَدَاكَ أَوْكَنَا وَفُوكَ نَعْمَحَ” (Ağzın üfürdü ellerin bağladı.) sözünün hikâyesi şöyledir: Nehrin karşı tarafına geçmek isteyen bir adam, tulumu şişirir fakat ağzını sağlam bir şekilde bağlamaz. Nehrin ortasında tulumun

⁵⁵³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 346.

⁵⁵⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 435.

⁵⁵⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 446.

⁵⁵⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 405.

⁵⁵⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 405.

havası kaçar ve adam boğulma tehlikesi yaşayınca orada bulunan birinden yardım ister. Yardım istediği o kimse de bu sözünü söyler.⁵⁵⁸

Dua ve Münâcâtlar

İslâmî edebiyat türlerinden biri de dua ve münâcâtlardır. “ن ج و” kökünden türeyen *münâcât*, fısıldaşmak ve bir sırrı paylaşmak anlamındadır. Genellikle yalvarmak, yakarmak, dua ve tazarruda bulunmak manasında kullanılmaktadır. Edebiyat terimi olarak daha çok Allah’a yakarış maksadıyla yazılmış manzum ve mensur eserler kastedilmektedir. Doğrudan ve samimiyetle Allah’a yönelmenin bir gereği olarak münâcâtlarda duygulu ve rikkatli bir üslup kullanılmaktadır.⁵⁵⁹

‘Âmilî’nin ilmî ve dinî kişiliğini dikkate aldığımızda *el-Keşkül*’e aldığı dualar arasında iki duanın öne çıktığını görüyoruz. Bunlardan biri ‘Âmilî’nin *duâ* başlığı ile verdiği ve Şii çevrelerde *Du ‘âû’l-Huceb* ya da *Du ‘âû’l-İhticâb* olarak bilinen duadır.⁵⁶⁰ Diğeri ise *Du ‘âû’s-Simât*’tır.⁵⁶¹

Du ‘âû’l-Huceb: *Du ‘âû’l-İhticâb* olarak da adlandırılan bu dua, Şii kaynaklarında geçmektedir. Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber’e (s) dayandırılmaktadır. Her ne kadar delilikten kurtulma ve doğumun kolaylaşması gibi özel durumlarda etkili olduğu belirtilse de, gerek dünya gerek ahiretle ilgi her türlü muradın gerçekleşmesinde etkili olduğuna inanılmaktadır.⁵⁶²

Du ‘âû’s-Simât: *Du ‘âû’ş-Şebûr* olarak da bilinen ve Cuma günü ikinci vaktinin sonunda okunması müstehab olarak kabul edilen bu dua, Şii çevrelerde meşhur olan dualardan olup asırlarboyunca okuna gelmiştir. Ca’fer es-Sâdık’tan rivayet edildiği belirtilen ve içinde *İsm-*

⁵⁵⁸ Âmilî, *a.g.e.*, II, 406.

⁵⁵⁹ Güngör, Zülfişkar, *Türk-İslâm Edebiyatı*, ed: Ali Yılmaz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 152; Mâcîc, Muhsin, “Münâcât”, *DİA*, XXXI, 563-565.

⁵⁶⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 129.

⁵⁶¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 242.

⁵⁶² el-Kaşânî, es-Seyyid Abbas, *Masâbîhu’l-Cinân*, Dâru’l-Fıkh li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, Kum, 1422, s.180.

i A 'zamn olduğu ifade edilen bu dua ile her türlü ihtiyaca en hızlı icabetin gerçekleştiğine inanılmaktadır.⁵⁶³ Şiilerce *Şeyhu't-Tâife* (grubun lideri) olarak nitelenen meşhur filozof ve kelimci Nasıruddîn et-Tûsî de bu duaya kitaplarında yer vermiştir.⁵⁶⁴

el-Keşkûl'de yer alan dualardan biri de Ehl-i Sünnet'in hadis kaynaklarında yer almayan fakat 'Âmilî'nin Hz. Peygamber'e nispet ederek naklettiği şu duadır:

İnsanlığın efendisinden nakledilen bir duada şöyle demiştir: Kim kötülük üzere ölmek ve amel defterinin kötü olmasını istemiyorsa her namazdan sonra şu duayı okusun: Allah'ım benim ümidim amelim değil senin rahmetindir. Rahmetin, benim günahımdan daha çoktur. Senin rahmetine layık olmasam da, rahmetin beni de kuşatacak niteliktedir. Çünkü rahmetin her şeyi içine alacak genişliktedir. Ben de bir şey olduğuma göre beni de kuşatacağımı umuyorum.⁵⁶⁵

'Âmilî'nin naklettiği dualar arasında tecrübe ile etkili olduğu tespit edilen dualar da vardır. Mesela:

- Tavus der ki: Bir gece Ali b. el-Huseyn'in şöyle dua ettiğini duydum: "عَبِيدُكَ بِفَنَائِكَ، سَائِلٌ بِفَنَائِكَ، مُسْكِينُكَ بِفَنَائِكَ" (Kulcağızın dergâhına sığınmış, bir dilenci dergâhınakapına gelmiş, miskinindergâhınailtice etmiş...). Tavus der ki: her ne için bu duayı yaptıysam Allah duamı kabul etti.⁵⁶⁶

'Âmilî sadece dua nakletmekle kalmaz dua ve münacatın önemini belirten hikâyeler de nakleder. Şu hikâyede namazdan sonra dua etmenin önemi anlatılmaktadır:

Bir adam Abdullah b. Mubarek'in yanında namaz kıldı ve namazı bitirir bitirmez kalkıp gitti. Abdullah b. Mubarek elbisesinden tutup şöyle dedi: Rabbine arz edeceğin bir ihtiyacın yok mu?⁵⁶⁷

⁵⁶³ el-Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut, 1983, LXXXVII, s. 96-102.

⁵⁶⁴ et-Tûsî, Muhammed b. el-Hasan, *Misbâhu'l-Mutehecced*, Muessestu'l-A'lemî, Beyrut, 1998, s.298.

⁵⁶⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 226.

⁵⁶⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 141.

⁵⁶⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 164.

Bu hikâyede ise dua ve münacatın önemi ve ne büyük bir nimet olduğu anlatılmaktadır:

Yahudi bir din adamı bir defasında şöyle dua etti: “Nicedir günah işliyorum, sana karşı geliyorum ama seni cezalandırmıyorsun?!” Bunun üzerine Allah, o zamanın peygamberine şunu vahiyetti: “Ona de ki, nicedir seni cezalandırıyorum senin haberin yok, senden münâcâtın lezzetini almadım mı?!”⁵⁶⁸

Şu hikâyede ise makamı ve gücü ne olursa olsun insanın duaya muhtaç olduğu dile getirilmektedir:

Me'mûn, ölümünden önceki hastalığı sırasında bir çulun serilmesini ve üstüne kül serpilmesini istedi. Onun üstünde ağrıdan kıvrınarak şöyle diyordu: Ey iktidarı sonsuz olan, iktidarı geçici olana merhamet et!⁵⁶⁹

Sevânih

“س ن ح” kelime anlamı itibariyle ortaya çıkan, insana görünen ve ona doğru gelen şey manasındadır. Aynı kökten ism-i fâ'il olan “سناح” ise sağ taraftan gelen kuş ya da ceylan anlamındadır. Daha sonra mecaz olarak “سَنَحَ لِي رَأْيٍ / شِعْرٌ فِي كَذَا” (Aklıma bir fikir / ilham geldi.) anlamında kullanılır olmuştur.⁵⁷⁰ Çoğulu *sevânih* olan *sânih* kelimesi uğurlu demektir. Onun zıddı olan *bârih* kelimesi uğursuz anlamındadır.⁵⁷¹

el-Keşkûl'ün önemli yönlerinden biri de, Bahâuddîn el-'Âmilî'nin kimi zaman *sevânih*, kimi zaman da *sânihe* başlığı ile verdiği kendisine ait bölümlerdir. *Sevânih*'Âmilî'nin, özellikle hac yolunda aklına gelen ve duygu yönü güçlü olan metinlerdir. Bu metinlerin bir kısmı *el-Keşkûl*'de bir kısmı da Farsça olarak yazdığı *Nân u Helvâ* adlı eserinde yer almaktadır. Zaten *Nân u Helvâ*'nın diğer adı *Sevânihu*

⁵⁶⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 229.

⁵⁶⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 240.

⁵⁷⁰ İbn Fâris, Ebu'l-Hasan Ahmed, *Mu'cemu Makâyisü'l-Luğa*, Dâru'l-Fikr, III, 104; ez-Zebîdî, Muhammed Murtaâ, *Tâcu'l-'Arûs*, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1969, VI, 488.

⁵⁷¹ ez-Zebîdî, Muhammed Murtaâ, *Tâcu'l-'Arûs*, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1969, VI, 488.

Seferi'l-Hicâz'dir.⁵⁷² *el-Keşkûl*'deki “مِنْ سَوَانِحِ سَفَرِ الْحِجَازِ” (Hicaz seferinden bir *sânihası*)⁵⁷³ ifadesi ile *Nân u Helvâ*'nın girişindeki şu cümleler de bu durumu daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Bunlar, Allah'ın Evini ve Kâinatın Efendisini (Salat ve selamın en güzeli onun üzerine olsun) ziyaret yolunda aklıma gelen ve hissettiğim bazı duygu ve düşüncelerdir. İsteyen arkadaşı ve dostlara benden bir hatıra/hatırlatma ve ahde vefa olsun diye onları bu kâğıtlarda kayıt altına aldım. Sadece Allah'a tevekkül eder, O'na sığınır ve O'ndan yardım isterim.⁵⁷⁴

Her ne kadar kimi araştırmacılar, *sevânih* başlıklı bu metinleri Bahâduddîn el-Âmilî'nin geliştirdiği yeni bir edebi tür olarak görse de⁵⁷⁵ bunu abartılı bir değerlendirme olarak görmek gerekir. Zira tür dendiğinde sadece bir kişiye ait metinler kastedilemez, başkalarının da benzer eserler ortaya koyması gerekir. Ayrıca edebiyat eleştirisi yapan kitapların hiçbirinde böyle bir türden söz edilmemektedir. Nitekim İranlı meşhur edebiyatçı Said Nefisî, 'Âmilî'nin bu türden şiirlerinin yer aldığı *Nân u Helvâ* adlı eserini ayrı bir edebi tür olarak görmemiş ve ona mesneviler bölümünde yer vermiştir.⁵⁷⁶

el-Keşkûl'de yer alan sânihaların çoğu mensur olduğu halde *Nân u Helvâ*'dakilerin tümü manzumdur. Zaten nazım şeklinde olup da *el-Keşkûl*'de yer alan metinler, *Nân u Helvâ*'dan alınan metinlerdir. Mesela *el-Keşkûl*'de yer alan şu şiir, *Nân u Helvâ*'da yer alan “فِي التَّاسْفِ وَالذَّمَامَةِ عَلَى صَرْفِ الْعُمْرِ” (Ömrün boşa geçmesine pişmanlık) başlıklı şiirin kısa bir bölümüdür:

يَا نَدِيمِي فَمَ فَقَدَ ضَاقَ الْمَجَالُ قَدْ صَرَفْنَا الْعُمْرَ فِي قَيْلٍ وَقَالَ
إِنَّهَا تَهْدِي إِلَى خَيْرِ السَّبِيلِ وَاسْقِنِي تِلْكَ الْمُدَامَ السَّلْسَبِيلِ

⁵⁷² Huccetî, Muhammed Bakır, “Bahâduddîn ve Âsâruhu”, *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye Dergisi*, Dimaşk 1986, Sayı:5, s.79.

⁵⁷³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 159.

⁵⁷⁴ el-Âmilî, Bahâduddîn, “Nân u Helvâ”, *Kulliyât-ı Eş'âr u Âsâr-ı Şeyh Bahâî*, Haz. Said Nefisî, Neşr-i Çekâme, Tahran, 1372, s. 151.

⁵⁷⁵ Altuncü, *a.g.e.*, s. 84; Abbâs, *a.g.e.*, 296.

⁵⁷⁶ Nefisî, Said, *Kulliyât-ı Eş'âr u Âsâr-ı Şeyh Bahâî*, s. 147.

فَمَ أَرْزَلْ عَنِّي بِهَا رَسْمَ الْهُمُومِ إِنَّ عُمْرِي ضَاعَ فِي عِلْمِ الرُّسُومِ
 أَيُّهَا الْقَوْمُ الَّذِي فِي الْمَدْرَسَةِ كُلُّ مَا حَصَلْتُمُوهُ وَسَوَسَهُ
 فَكُرِّمُوا إِن كَانَ فِي غَيْرِ الْحَبِيبِ مَا لَكُمْ فِي النَّشْأَةِ الْأُخْرَى
 فَاعْسِلُوا بِالرَّاحِ عَنْ نَوْحِ الْفُؤَادِ كُلَّ عِلْمٍ لَيْسَ يُنْجِي فِي الْمَعَادِ

*Kîlu u kâl ile geçirdik ömrü,
 Kalk dostum kalmadı zaman.
 İçir bana şu nefis şaraptan
 İletir o en güzel yola.
 Kalk kurtar beni şu dertlerden,
 Geçti ömrüm zahiri ilimlerle.
 Hey medresedekiler,
 Vesvesedir okuduğunuz her şey.
 Sevgiliden başkasını düşünüyorsanız eğer,
 Yok ahiretten size nasib.
 Yıkayın öyleyse gönül aynasını şarab ile
 Kurtarmaz ahirette her ilim.⁵⁷⁷*

Mensur sânihalarda ‘Âmilî farklı konular ele almaktadır. Kimi zaman başından geçen bir olayı ve ona bağlı olarak görüş ve sitemini dile getirir. Mesela:

Bir gün toplumun ileri gelenlerinin ve makamları yüksek şahsiyetlerin de bulunduğu bir ortamda benden söz edilir. Orada bulunanlardan biri, özünde ikiyüzlü olup ortama göre davranan, aslında inatçı olup halim-selim görünen biri, düşmanca davranıp “İnsan kardeşinin etini yemek ister mi?!” [49. Hucurât, 12] ayetini hatırlamadan gıybet ve iftiralara başlar, kendisinde hiç eksik olmayan kötülükleri bana isnat eder. Benim bunlardan haberdar olduğumu ve bu davranışlarını bildiğimi öğrenince, bana uzun bir mektup yazıp pişmanlığını ifade etti. Olanları unutup kendisini af etmemi istedi. Ona şöyle bir cevap yazdım: “Hesap gününde terazimdeki iyilik kefesinin ağır basması için bana hediye ettiğin sevaptan dolayı teşekkür ederim, Allah senden razı olsun! Zira rivayete göre Hz. Peygamber (s) şöyle buyurmuştur: “Kıyamet gününde kişinin iyilikleri bir kefeye, kötülükleri de başka

⁵⁷⁷ Amilî, a.g.e., I, 159.

bir kefeye konur. Kötülükler ağır basar. Bir kâğıt parçası gelir ve iyilik kefesinin üstüne iner ve iyiliklerin üstün gelmesini sağlar. Kişi “Bu kâğıt nedir? Gece ya da gündüz işlediğim her amelde bununla karşılaştım.” diye sorunca Allah Teâlâ “Bu, sende bulunmadığı halde senin kendisi ile suçlandığın şeylerdir.” der.” Bu hadis gereğince bana kazandırdığın sevaptan dolayı, benim sana teşekkür etmem gerekir. Allah senden razı olsun ve senin iyiliklerini çoğaltsın. Şunu belirteyim ki, sen bana iftira da etsen, bana düşmanlık da yapsan ve bunları gece-gündüz, gizli-açık yapmaya ısrar da etsen, yine de seni hoş görürüm, sana iyilik ve vefa ile karşılık veririm. Çünkü en güzel davranış ve en büyük mutluluk budur. Ömrün kalan kısmını geçmişte kalmış meselelerde harcamaya değmez. Bu kısa ömrün son bölümü, başkalarının kusurlarını sorgulamaya yetmez. Zira eğer düşmanları cezalandırmak ve sevmediğim kimselere ders vermek istesem, onları ortadan kaldırmak için istemediğin kadar bahane ve sebep vardır.⁵⁷⁸

Mensur sânihaların önemli bir kısmı, ‘Âmilî’nin, kendine ve muhatabına yaptığı doğrudan nasihatlerdir. ‘Âmilî’nin sânihaları Batı kültüründeki bazı aforizmaları andırmaktadır. Mesela Epiktetos’un *Düşünceler ve Sohbetler* adındaki kitabına baktığımızda, onda da ‘Âmilî’nin sânihaları gibi kendisine ve muhatabına hitaben yaptığı nasihatler ve eleştiriler vardır. İşte ‘Âmilî’den bazı sâniha örnekleri:

- Kâinattaki her zerre sana en açık ve en güzel dille gece-gündüz öğüt veriyor. En etkili dil ile gizli-açık sana nasihat ediyor. Fakat aptal ve ahmak olan bunu anlamaz. Ancak can kulağı ile dinleyen bu nasihati anlayabilir.⁵⁷⁹
- Nereye ne zamana kadar sonsuz mutluluğu bırakıp fani dünyanın lezzetleri peşinde koşacaksın?! Eğer akıllı biriysen günde iki ekmeğe, yılda iki elbise ile yetin. Ta ki kıyamet gününde hayal kırıklığı yaşamayasın.⁵⁸⁰
- Bir an da olsa, göz kırpma miktarınca da olsa, kalbin Hak’tan gafil kalması en büyük kusur ve günahlardandır. Öyle ki gönül ehli olan kimseler, gaflet anında kişiyi kâfir olarak görüyorlar. Avam günahlarından dolayı cezalandırıldığı gibi havas da gafletten dolayı

⁵⁷⁸ Âmilî, *a.g.e*, I, 160.

⁵⁷⁹ Âmilî, *el-Keşkül*, I, 163.

⁵⁸⁰ Âmilî, *el-Keşkül*, I, 163.

cezalandırılır. Eğer kâmil bir insan olmak istiyorsan, mutlak surette gafillerden uzak durman gerekir.⁵⁸¹

- Behey zavallı, azmin zayıf, niyetin halis değil, amacın belirsizdir. Bu yüzden sana kapı açılmıyor, perdeler kalkmıyor. Eğer niyetin halis, azmin tam ve amacın net olsaydı, kapılar sana anahtarsız açılırdı. Yusuf'a (s), kapı açıldı. Çünkü o, günaha bulaşmak ve Züleyha'dan kaçmak konusunda niyeti halis ve azmi tam idi.⁵⁸²

- Ey gafil, saçların ağardı, nefesin daraldı fakat sen hâlâ dedikodunun, münakaşanın ve koşuşturmanın peşindesin. Yeter artık kıyamette sana fayda vermeyecek konularda dilini kes!⁵⁸³

‘Âmilî’nin bu metinlerine bakıldığında, onların dönemin edebî metinlerinin aksine garib kelimler ve zorlaştırma çabasından uzak metinler olduğu açıkça görülür. ‘Âmilî, bu metinlerde edebî bir dil ve etkili bir üslup kullanmış ise de dönemin edebî üslubunun aksine lafız ve şekli değil manayı incelemiştir.⁵⁸⁴

Vasf/Tasvir

Arap şiirin konularından biri olan *vasıf*, bir şeyi, özellikleri ve durumları bakımından tanıtmak demektir. Bu öyle bir tanıtmadır ki, vasfı yapılan nesne ya da kişi gözünün önünde canlanır hale gelir. Vasıfta öne çıkan özellik, tasvir ve temessüldür. İkisi de şekillenme ve canlanma demektir.⁵⁸⁵

Arap edebiyatında vasıf, öteden beri var ola gelen bir olgudur. Mesela at vasfı konusunda İmruu'l-Kays, Tufeyl el-Ganevî ve en-Nâbiğa el-Ca'dî, deve vasfında Tarafa b. el-'Abd, Evs b. Hacer ve Ka'b. Zuheyr, şarap vasfı konusunda el-A'şâ, el-Ahtel ve Ebû Nuvâs gibi şairler meşhur olmuştur.⁵⁸⁶

⁵⁸¹ Âmilî, *el-Keşkül*, I, 198.

⁵⁸² Âmilî, *el-Keşkül*, I, 199.

⁵⁸³ Âmilî, *el-Keşkül*, I, 199.

⁵⁸⁴ el-Kebkebi, Nûre binti Hamîd, *el-Elvânu'l-Edebiyye fî Kitâbi'l-Keşkül*, Ummu'l-Kurâ Üniversitesi Arap Dili Fakültesi Basılamamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s.265.

⁵⁸⁵ Matlub, *a.g.e.*, II, 339.

⁵⁸⁶ İbn Raşîk, Ebû Ali el-Hasan el-Kayravânî, *el-'Umde fî Mahâsini's-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakdihi*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1981, II, 296.

Her ne kadar vasıf daha çok şiirde söz konusu olsa da, nesirde de vasıf örnekleri vardır. İşte ‘Âmilî’nin naklettiği bazı mensur vasıf örnekleri:

Satranç tasviri: Muhammed b. Şeref el-Kayravânî, satranç oyununu şöyle tasvir etmiştir: Gelgitli bir savaş, hızlı atlar, süvariler, piyadeler; bir bakarsın ecel gelmiş, bir bakarsın yeniden dirilmişsin; insanın aklını alır, içki gibi sarhoş eder; insanın kaderini kararına bağlar, kararı iyi ise kazanır kötü ise kaybeder; zavallı ve fakir kimseyi yüce padişahlara yaklaştırır, öyle ki aralarında bir kareden başka mesafe kalmaz, neredeyse parmak uçları birbirine değecek; kazanan kişi, yüz hamleden sonrasını görür, evleri sağlamdır, davarları güvendedir, köpekleri pusudadır, keskin görüşlüdür, her şey kontrolü altındadır, hiçbir fırsatı kaçırmaz, gözü fir döner, akli plan üstüne plan yapar, eli öldürücü darbeyi vurur.⁵⁸⁷

‘Âmilî’nin naklettiği şu tasvirde sakîl (sevimsiz ve soğuk) kimselerin tasvirleri de var. Bir bedevi kendisinden tasviri istenen sakîl bir kimseyi şöyle tasvir eder:

O, görünüşü itici, her şeyiyle sevimsiz, duruşu da hareketi de soğuk, sağı solu belli olmayan dengesizin tekidir. Tekrarlanan söz gibisikicidir. Yürüyüşü o kadar ağır geliyor ki, sanki tepemde yürüyor. Anlayamıyorum, bu adamı üzerinde taşıyan dünya, nasıl Allah’ın kendisine teklif ettiği emaneti üstlenmekten kaçındı?! Böyle bir ağırlığı taşıdıktan sonra, yeryüzü neden dağlara ihtiyaç duyar ki?! Yüzü musibet günleri ve felaket geceleri gibidir. Yakın oluşu, dostların uzak oluşu gibidir. Onu görmek, ani ölüm gibidir.⁵⁸⁸

Yukarıda olduğu gibi *el-Keşkül*’de farklı tasvir örneklerine yer veren ‘Âmilî, kendisi de iyi hizmetçinin nasıl olduğunu tasvir eder. Şöyle ki:

İyi bir hizmetçinin vasıfları konusunda kalemimden şunlar döküldü: En iyi hizmetçi, sır saklayan, kötülüğe mani olan, masrafi az olan, faydası çok olan, israf yapmayan, az konuşan, iyiliğin kıymetini bilen, tatlı sözlü, zeki ve iffetli olandır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ Âmilî, *el-Keşkül*, I, 440.

⁵⁸⁸ Âmilî, *el-Keşkül*, II, 164.

⁵⁸⁹ Âmilî, *el-Keşkül*, I, 223.

Sec‘li Nesir

Sec‘ “س ج ع”, lügat bakımından güvercinin aynı sesi tekrarlayarak ötmesidemektir. İstilah yönünden ise konuşmada benzer seslerin tekrarı anlamındadır. Sec‘i nesre mahsus görenler var ise de, böyle bir şart yoktur; nesirde de şiirde de sec‘ olabilir. Sec‘, nesirde cümle sonlarındaki seslerin birbiriyle uyumlu olması şeklinde gerçekleşir.⁵⁹⁰ Bu yönüyle baktığımızda nesirdeki sec‘i şiirdeki kafiyenin karşılığı şeklinde tanımlayabiliriz.⁵⁹¹

Bu konuda *el-Keşkül*’den aktaracağımız örnekleri orijinal metinleri ile birlikte nakledeceğiz ki oradaki sec‘ler görülebilirsin. İşte ‘Âmilî’nin *el-Keşkül*’de naklettiği bazı sec‘li nesir örnekleri:

- كَانَ بَحِيَّ بُنْ مُعَاذٍ كَثِيرًا مَا يَقُولُ: أَيُّهَا الْعُلَمَاءُ إِنَّ فُصُورَكُمْ
فَيْصَرِيَّةً، وَبَيُوتَكُمْ كَيْسَرُويَّةً، وَمَوَائِكُمْ قَارُويَّةً، وَأَوَائِكُمْ
فِرْعَوْنِيَّةً، وَأَخْلَاقَكُمْ نَمْرُوديَّةً، وَمَوَائِدَكُمْ جَاهِلِيَّةً، وَمَذَاهِبَكُمْ
سُلْطَانِيَّةً، فَأَيْنَ الْمُحَمَّديَّةُ؟!

Yahya b. Muaz şu sözü çok tekrarladı: Ey âlimler, saraylarınız Kayser’in sarayına, evleriniz Kisra’nın evine, hizmetçileriniz Karun’un hizmetçilerine, eşyalarınız Firavun’un eşyalarına, ahlakınız Nemrud’un ahlakına, sofralarınız Cahiliye dönemi sofralarına, haliniz sultanların haline benzemektedir. Hani nerede Peygamber gibi yaşamak?!

- سَأَلَ بَعْضُ الْعَرَابِ امْرَأَةً فِي الْبَادِيَةِ، مَا الْحُبُّ عِنْدَكُمْ؟ فَقَالَتْ:
جُلٌّ فَلَا يَخْفَى أَوْ دَقٌّ فَلَا يُرَى، وَهُوَ كَامِنٌ فِي الْحَسْبِ كَامُونَ النَّارِ
فِي الصَّفَا، إِنَّ قَدْحَنَّهُأُورَى، وَإِنْ تَرَكَتْهُتَوَارَى.

Ariflerden biri bedevi bir kadına “Sizde sevgi nasıl tanımlanır?” diye soruncakadın şöyle cevap verdi: Gizlenmeyecek kadar büyüktür, görünmeyecek kadar küçüktür, insanın içindedir külün içindeki kor gibi, üfürürsen alevlenir, bırakırsan söner.⁵⁹³

⁵⁹⁰ el-Medenî, Sadruddin b. Ma‘ûm, *Envâru ‘r-Rabî’*, Mata‘atu’n-Nu‘mân, Necef, 1968, VI, 249.

⁵⁹¹ Durmuş, İsmail, “Seci”, *DİA*, XXXVI, 273.

⁵⁹² Âmilî, *a.g.e.*, I, 31.

⁵⁹³ Âmilî, *a.g.e.*, II, 239.

- مِنْ كَلَامِ بَعْضِ الْبُلَغَاءِ: الدُّنْيَا إِنْ أَقْبَلَتْ بِلْتًا، وَإِنْ أَدْبَرَتْ بِرَيْثٍ،
 أَوْ أَطْنَبَتْ نَبِيثًا، أَوْ أَرْكَبَتْ كَبِيثًا، أَوْ أَبْهَجَتْ هَجَبًا، أَوْ أَسْعَفَتْ
 عَفَفًا، أَوْ أَيْبَعَتْ نَعَفًا، أَوْ أَكْرَمَتْ رَمَثًا، أَوْ عَاوَنَتْ وَنَثًا، أَوْ
 مَاجَنَتْ جِنَثًا، أَوْ سَامَحَتْ مَحَثًا، أَوْ صَالَحَتْ لَحَثًا، أَوْ وَاصَلَتْ
 صِلَاثًا، أَوْ بَالَعَتْ لَعَنًا، أَوْ وَقَرَّتْ فَرَثًا، أَوْ رَوَّجَتْ وَجَبًا، أَوْ
 نَوَهَتْ وَهَثًا، أَوْ وَلَهَتْ لَهَثًا، أَوْ بَسَطَتْ سَطَطًا.

Bir edip der ki: Dünya, insanın yüzüne gülerse başını belaya sokar, ona küserse nimetlerinden mahrum bırakır, başlatırsa yarı yolda bırakır, terkisine alırsa yere düşürür, sevindirdi derken üzer, imdada yetiştirdi derken yüzüstü bırakır, yar oldu derken öldürür, ikramda bulunurken taşlar, sevgisini bildirirken öldürür, hoş görürken mahveder, barışırken lanet eder, var oldukça yakar, ümit verir hayal kırıklığına uğratar, çok vaat eder yalan söyler, evlendirirken kısırlaştırır, meşhur ederken gözden düşürür, üzerken oyalır, bir taraftan verir diğer taraftan alır.⁵⁹⁴

Bilmeceler

Arap dilinde bilmece için “الأُغْلُوطَةُ، الأَحْجِيَّةُ، الأَدْعِيَّةُ، المُعَمَّى” gibi farklı kelimeler kullanılsa da⁵⁹⁵ ekseriyetle “لُغْزٌ” kelimesinin çoğulu olan “الغاز” ifadesi kullanılmaktadır. Sözlük anlamı itibariyle *luğz*, aktavşan ve fare gibi hayvanların içinde saklanmak için kazdıkları çukur demektir. Terim anlamı ise zahiri anlamı bakımından ilginç ve imkânsız, kastedilen anlamı bakımından ilginç ve mümkün olan söz demektir.⁵⁹⁶

es-Salâh es-Safedî’ye göre *luğz*, birden çok şey için geçerli olan özellikleri bir şey için söylemektir. Zihin söz konusu özelliğin zikredilen özelliklerden hangisine sahip olduğu konusunda hayrette kalır. Çünkü o özellikler bir yönüyle geçerli, diğer yönüyle geçerli değildir.⁵⁹⁷

⁵⁹⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 255.

⁵⁹⁵ Kemal, ‘Abdulhayy, *el-Ehâcî ve ‘l-Elğâz el-Edebiyye*, Nâdi’t-Tâif el-Edebî, Taif, 1401, s. 11.

⁵⁹⁶ İbn Manzûr, Muhammed b. Mukarram, *Lisânu ‘l-Arab*, Dâru ‘l-Ma‘ârif, Kahire, t.y., V, 4047.

⁵⁹⁷ Matlub, Ahmed, *Mu‘cemu ‘n-Nakdi ‘l-Arabî*, Dâru ‘ş-Suûni’s-Sekâfiyyeti ‘l-‘Amme, Bağdad, 1989, II, s.221.

el-Keşkûl'de birkaç bilmece yer almaktadır. Bunlardan ikisi, Bahâuddîn el-Âmilî'ye ait, diğerleri ise alıntıdır. Müellife ait olan bilmecelerden biri dört sayfa uzunluğunda olup nahiv kaidelerine dairedir,⁵⁹⁸ diğeri ise iki sayfalık olup İbn Sina'nın tıp konusundaki *el-Kânun* adlı kitabına dairedir. Tıp ilmine dair temel bilgilerin de yar aldığı bilmecenin bir bölümü şöyledir:

Bahâuddîn el-Âmilî âcizane der ki: Değerli arkadaşlar ve kardeşler, benim öyle bir dostum var ki, yolu Calinos yolu, mesleği Hipokrat mesleği, nefesi Hz. İsa nefesi, izahları felsefe izahları gibidir. Hem havas hem de avam nezdinde makbuldür. İkiyüzlülük bilmeyen bir arkadaş, masrafı olmayan bir hizmetçi, ücret istemeyen bir öğretmendir. Saygı ve tevazu beklemez, elbisesi deridendir, ne kibirlidir ne de kıskanç, zaman geçmesine rağmen yaşlanmaz gençliğini korur, bütün milletler ve dinlerde sözü geçerlidir... Sonu başlangıcının yarısıdır.⁵⁹⁹ Noktalı harfleri noktasız harflerinden daha çoktur. Başı büyük bir dağdır, sonu ise denizde yaşar.⁶⁰⁰ Beş harflidir...⁶⁰¹

‘Âmilî’nin bilmecelerinin büyük bir kısmı mensur olmakla birlikte manzum bilmeceleri de vardır. Dönemin Kudüs müftüsü olan eş-Şeyh Ömer’e gönderdiği şiirinde Kudüs (القُدْس) hakkında bir bilmece sorar. Şöyle ki:

يَا سَيِّدًا قَدْ حَازَ مِنْ سَائِرِال	فُنُونٍ حَظًّاوَأَفِرًا لَا يُنَالُ
مَا بَلْدَةٌ أَوْلَاهَا سُورَةٌ؟	بَلْ جَبَلٌ صَعْبٌ بَعِيدُ الْمَنَالُ
وَمَا سِوَى آخِرِهَا قَدْ عَدَا	اسْمًا وَفِعْلًا وَهُوَ حَزْفٌ يُقَالُ
وَعَجْزُهَا إِنْ يَنْتَقِصَ نِصْفُهُ	مِنْ صَدْرِهَا فَهِيَ طَعَامٌ خَلَالُ

Ey muhtelif ilimlerden büyük hisse sahibi efendim!

⁵⁹⁸ Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 208.

⁵⁹⁹ “ن” harfinin Ebced hesabındaki değeri 50, “ق” harfinin ise 100’dür.

⁶⁰⁰ “قَانُونٌ” kelimesindeki ilk harf Kaf dağına işaretler, sonrası ise *nûn*dur o da büyük balık ve balına demektir.

⁶⁰¹ Âmilî, *el-Keşkûl*, I, 212.

İlk harfî bir sûre ya da ulaşılmaz imkânsız bir dağ adı olan şehir hangisidir?

*Son harfî dışındaki kısmı, isim, fiil ve edattır.*⁶⁰²

*Son harfî ilk harfinden düşürüldüğünde helal bir yemek olur.*⁶⁰³

Kendi bilmeceleri dışında ‘Âmilî’nin naklettiği bilmeceler de vardır. Mesela şu bilmece manzum olup kapı (باب) hakkındadır:

مَا اسْمٌ إِذَا عَسَنَتْهُ فَعَسُهُ كَطَرِدِهِ

يُبَاعُ لَكِنْ حِفْظَ مَا لِ الْمُشْتَرِي فِي رَدِّهِ

Tersine çevirdiğinde kendisi olan isim hangisidir?

*Satılır fakat müşterinin malının korunması onun kapatılmasındadır.*⁶⁰⁴

Şiir

Lügat manası bilmek ve anlamak olan *şî'r* (شعر) kelimesinin⁶⁰⁵ terim anlamı, bilerek kafiyeli ve vezinli şekilde söylenen söz demektir. Şiiri şiir yapan temel unsurlar his, hayal, ilham, lafız-mâna ilişkisi, vezin-kafiye, kasıt ve niyet şeklinde belirlenebilir. Şiir yazma kastı ve niyeti olmadan vezinli ve kafiyeli söylenmiş sözler şiir sayılmaz. Binaen aleyh bazı âyet ve hadislerde vezin ve kafiye bulunması, onların şiir olduğu anlamına gelmez.⁶⁰⁶

Edebi eserlerin ve aktivitelerin en eskisi şiirdir. Çünkü şiir, insanın hissiyatı ve tabiatına bağlı olarak ortaya çıkan bir edebi türdür. Diğerleri gibi bilgi ve medeniyete bağlı olarak ortaya çıkan ve gelişen

⁶⁰² “قد” kelimesi, boy manasında isim, yeter manasında fiil ve mazi fiile tahkik anlamı katması bakımından da edat olarak kullanılabilir.

⁶⁰³ Ebced hesabına göre “س” harfinin karşılığı 30, “ق” harfinin karşılığı 100’dür. 100’den 30 çıkarıldığında “عين” harfinin karşılığı olan 70 kalmaktadır. Bu harf “ق” harfi yerine kullanıldığında “عَدَس” kelimesi ortaya çıkmaktadır ki, o da mercimek demektir. (Bu bilmecenin tahlili için bkz: Delâl Abbas, *a.g.e.*, s. 424)

⁶⁰⁴ Âmilî, *el-Keşkûl*, II, 349.

⁶⁰⁵ el-Firuzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu 'l-Muhît*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2005, s.416.

⁶⁰⁶ et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istilâhâti 'l-Funûn*, Mektebetu Lubnan Naşîrûn, Beyrut, 1996, I, 1030.

bir tür değildir. İlk Arap Şiirinin ne zaman ortaya çıktığı ve nasıl bir Şiir olduğu konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak Şunu söyleyebiliriz ki, Arap Şiiri sırasıyla normal söz, secili söz, recez ve kaside aŐamalarından geçerek bilinen Şeklini almıştır.⁶⁰⁷

Tabiathları, dilleri, tek düze hayatları ve yaşadıkları evre itibariyle Sm kavimler içinde Şiire en yatkın ırk olan Araplarda Şiire ilgi duymayan, Şiir söylemeyen kişi yok gibidir. Şair savaş halinde düŐmanlara kılıçlardan tesirli hiciv okları fırlatan bir silŐordu, barışta ise bir övünç ve kıvanç vesilesi olarak toplumda büyük itibara sahipti ve hiyerarŐide kabile reisinden sonra yer alıyordu. Cahiliye dönemi Arabistan'ında Şiiri teşvik eden vesileler ve onu besleyen çevreler vardı. Haram aylarda kurulan Ukz, Zlmez gibi panayırarda hakem huzurunda düzenlenen Şiir yarıŐmaları, ayrıca Hre ve Gassn sarayları ile bazı Hicaz merkezleri bunların başında yer alır. VI. yüzyıldan önceki devirlerde bazı Şairler kabilelerinden ayrılarak gezzin methiyeciler haline gelmiş, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mutelemmis, Nbiga ez-Zubyânî ve Hassn b. Sâbit gibi Şairler meliklere methiye sunup ödül almak için Lahm ve Gassn saraylarını deta tavaf eder hale gelmiŐti. Kadim Şiirin gelişmesinde bu sarayların büyük etkisi olmuş, olden gelen sert Şiir dili bu muhitlerde Őehirli zevkiyle temas neticesinde yumuŐamıŐ, tekellüflü ve garip ifadeler yerini basit ve kolay olanlara bırakmıştır.⁶⁰⁸

İslâm fetihleri sona erip iktisadî hayatın geliŐmesiyle zenginliğin ve refahın artması, eğlenceye yöneliŐin hızlanması, Irak Őehirlerinde Fars, Rum, Türk, Hint ve Sind gibi çeşitli ırk, din ve kültürlere mensup insanların yaşaması neticesinde "mcn" adı verilen, ahlâk dışı, dinî inanç ve değerlerle alay eden zındıklık Şiirleri yaygınlık kazanmıştır. Eyybiler ve Memlkler zamanında Şiire ilgi devam etmiş, Şairlerin sayısı artmıŐ, fakat kaliteli Şiir azalmıştır. Selhaddn-i Eyyb'den itibaren Eyybilerde ve ardından Memlkler döneminde Őairlere verilen dller Şiirin kısmen gelişmesine imkân sağlamış ise de bu devirlerde Şiir kazanç aracı olmaktan çıkmış, her sınıf ve meslekten

⁶⁰⁷ ez-Zeyyât, Ahmed, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru Nahdati Mısr, Kahire, t.y., s. 28.

⁶⁰⁸ Durmuş, İsmail, "Şiir", *DA*, XXIX, 146.

insanın, daha çok eğlence, teselli veya rekabet için yazdığı bir merak alanı haline gelmiştir. Geleneksel tema ve türlerin yanında yeni tema ve türler ortaya çıkmış, kadim şiirden iktibas, intihal ve nazîreler artmıştır. Manadaki eksikliği gidermek için abartı ve güzel sanatlarla süslü üslûba başvurulmuştur.⁶⁰⁹

İslâm beldelerinin Haçlılar tarafından istilâsı, Moğol tahribatı, veba salgınları, yöneticilerin halka karşı sert muamelesi, iktisadî hayatın çöküşü gibi sebeplerle Peygamber övgüleri ve istiğfar şiirleri gelişmiş, birçok insan toplumdan uzaklaşıp bir kenara çekilmiş, dua ve istiğfarla meşgul olmaya yönelmiştir. Bundan dolayı Allah'a yakarış ve Peygamber övgüleriyle ondan şefaata talebini dile getiren şiirler hiçbir devirde görülmeyen ölçüde artmıştır. Peygamber övgüleri, Bağdat'ın Hülâgû tarafından tahrip edilmesi sırasında şehid edilen Yahyâ b. Yûsuf es-Sarsarî ile başlamış, Bûsürî'nin *Kasîdetü'l-Burde*'si ve diğer şiirleriyle zirveye ulaşmıştır. *Kasîdetü'l-Burde*'den ilham alınıp her beytinde bir edebî sanatın icra edildiği, *bedîiyye* adı verilen Hz. Peygamber'in methine dair uzun kasideler ilgi ve yoğunluk bakımından bu dönemlerin bütün şiir temalarını ve türlerini bastırmıştır.⁶¹⁰

Şiir tasnifleri, dilden dile, kültürden kültüre değişiklik arz eden bir meseledir. Batıda epik, lirik ve dramatik şiir çeşitleri söz konusu iken Arap şiiri konusunda yapılan tasniflerin çoğu, bir çeşide irca edilmektedir. O da lirik şiir olarak ifade edebileceğimiz *ğînâî* şiirdir. *Ğînâî* şiir, şairin duygu ve hissiyatını dile getiren şiirdir.⁶¹¹

Başlangıçta Arap kelamı nesirden ibaretti, nazım yoktu. Araplar ahlaki değerlerini, soylarının asaletini, tarihteki önemli olayları, ayrı kaldıkları vatanlarını, kahramanlarını ve misafirperverliklerini anlatma ihtiyacını hissettiler. Çünkü insanları bu değerlere yönlendirmek ve onları çocuklarına öğretmek istiyorlardı. Bunun üzerine aruz

⁶⁰⁹ Durmuş, *a.g.e.*, XXIX, 149.

⁶¹⁰ Durmuş, *a.g.e.*, XXIX, 150.

⁶¹¹ eş-Şâyib, Ahmed, *Usûlu'n-Nakdi'l-Edebî*, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1994, s.309; ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, t.y. s. 30-31.

veznini geliştirdiler ve bu vezinle gerçekleştirilen szede de şiir adını verdiler.⁶¹²

Arap edebiyatında şiir, genelde *ağrâd* (أغراض) esasına dayalı tasnif edilir. *Ağrâd* kelimesinin müfredi olan *ğarad* bir şeye özlemle ilgi duymak demektir. Edebiyattaki anlamı ise, şairin, şiirindeki hedefi ve amacıdır.⁶¹³ Bu tariften hareketle diyebiliriz ki şiirin *ağrâd*ı demek, amacı ve konusu demektir.

Şiir çeşitlerini *medih* ve *hicâ* ' şeklinde iki çeşide indirgeyenler olduğu gibi *nesib*, *medih*, *iftihâr*, *risâ* ', *iktidâ* ' ve *istincâz*, ' *itâb*, va ' *id*, *hicâ* ' ve *i'tizâr* şeklinde bu sayıyı dokuza kadar çıkaranlar da olmuştur.⁶¹⁴ Konusu ve amacı bakımından Arap şiirinin bu kadar farklı tasnife tabi tutulmasının sebebi, burada kullanılan kavramların birbiriyle keşişen ve mutedâhil kavramlar olmasıdır.⁶¹⁵ Şiirin *medih* ve *hicâ* ' diye iki kısma ayrıldığını söyleyenler, diğer türleri yok sayıyor değiller. Onlar başkalarınınca ayrı tür olarak kabul edilen şiirleri bu iki türden birine dâhil etmektedirler.⁶¹⁶

Arap edebiyatı tarihinde gerileme dönemi olarak kabul edilen Abbasilerden sonraki dönemde,⁶¹⁷ nesir alanında olduğu gibi şiirde de gerileme yaşanmıştır. Bu dönemin edebiyat ve şiirinde şu özellikler ne çıkmaktadır:

1- Bu dönemde ehil olsun olmasın, herkes şiir yazmaya çalışmış; şiir yazmak, kültürlü ve ilim sahibi olmanın bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.

⁶¹² İbn Raşik, Eb Ali el-Hasan, *el-'Umde fi Mehâsini 'ş-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakdihi*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1981, I, 19-20.

⁶¹³ Matlûb, *a.g.e.*, II, 140.

⁶¹⁴ Bedevî, Ahmed Ahmed, *Ususu'n-Nakdi'l-Edebi 'İnde'l-'Arab*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, 1996 s. 134.

⁶¹⁵ er-Râfi 'i, Mustafa Sadık, *Târihu Âdâbi 'l-'Arab*, Mektebetu'l-İlman, Kahire, 1997, II, 69.

⁶¹⁶ el-Kayravânî, el-Hasan b. Raşik, *el-'Umde fi Mahâsini 'ş-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakdihi*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1981, I, 121.

⁶¹⁷ Dayf, şavkî, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi 'ş-Şi'ri 'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y., s. 292; el-Fâhûri, Hannâ, *el-Câmi ' fi Târîhi 'l-Edebi 'l-'Arabî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1986, s. 1023.

2- İslam topraklarının genişlemesi birlikte Arap olmayan Müslümanlar da Arapça şiir yazmaya başlamıştır.

3- Yöneticilerin çoğunun Arap olmaması sebebiyle şiire olan ilgi ve destek azalmıştır.

3- Bu dönemde şiirde tasannu‘ (manayı geri planda bırakan zorlamalı süslemeler ve edebi sanatlar) ön planda olduğu için, kelime oyunları, zorlamalı kafiyeler, sadece noktalı ya da sadece noktasız harflerden oluşan kelimelerden şiirler oluşturma, beyitlerin ilk harflerinden bir isim oluşacak şekilde sıralamaya dayalı tekellüflü şiirler öne çıkmıştır. Bu yapı, şiirde güçlü üslup ve mananın ortaya çıkmasına mani olmuştur.⁶¹⁸

Dönemindeki şiirin genel özellikleri böyle olan ‘Âmilî’nin şiirlerine baktığımızda, söz konusu olumsuzluklardan göreceli de olsa uzak olduğunu görüyoruz. Çünkü o, Arap, Fars ve Hint kültürlerine vakıf, fıkihtan felsefeye pek çok alanda söz sahibi ve duygu dünyası da zengin olan bir âlimdir.⁶¹⁹

Bir Şair Olarak Bahâuddîn el-’Âmilî

Hem Arapça hem de Farsça şiirleri olan ‘Âmilî, medîh, gazel, risâ’ ve dinî şiir gibi pek çok konuda yazmıştır. Bununla birlikte yazdığı şiirlerin büyük bir kısmı dinî şiir türünden olup vaaz, nasihat ve Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt mensuplarına övgüye dairdir. Rubâîler, ve beyitler halinde şiirleri olduğu gibi 150’den fazla beyitten oluşan kasideleri de vardır.⁶²⁰ ‘Âmilî ile aynı dönemde yaşayan Şihâbuddîn el-Hafâcî, onun hem Arapça hem de Farsça güzel şiirlerinin olduğunu ancak Farsça şiirlerinin daha çok ve daha güzel olduğunu belirtir.⁶²¹

⁶¹⁸ Altûncî, a.g.e., s. 72; Abbas, a.g.e., 354.

⁶¹⁹ Abbas, a.g.e., 355.

⁶²⁰ Altûncî, a.g.e., s. 73.

⁶²¹ el-Hafâcî, Şihâbuddîn Mahmud, *Reyhaneu'l-Elibbâ ve Zehretu'l-Hayati'd-Dunya*, Matbaa-i ‘Âmire, İst., 1273, s. 104.

‘Âmilî’nin iki dilde de şiir yazabilecek düzeyde Arapça ve Farsça bilmesi, Arap ve Fars şiirine bazı katkılar sunmasına imkân vermiştir. Mesela Aruz vezninin bahirlerinden biri olan *habeb* diğer adıyla *mutedarik*⁶²² bahrini Fars şiirinde ilk kullanan o olmuştur. Fars şiirinde yaygın olarak kullanılan dubeyt diğer adıyla rubâî tarzında yazdığı Arapça şiirlerle Arap şiirinde bulunmayan bir boyut kazandırmıştır.⁶²³ Dönemin şiirlerinin çoğunda olduğu gibi ‘Âmilî, şiirde cifr hesabıyla tarih düşme yöntemini bir şiiri hariç hiçbirinde kullanmamıştır.⁶²⁴

‘Âmilî’nin, Arapça şiirlerine tahsis ettiği bir eseri yoktur. Onun şiirleri başta el-Keşkûl olmak üzere diğer eserlerinde dağınık olarak bulunmaktadır. Ancak kendisine yakın bir dönemde yaşayan Muhammed Rıza b. el-Hasan el-Hurr el-’Âmilî (ö. 1110/1699) onun hem Farsça hem de Arapça şiirlerini bir araya getirerek bir divan oluşturmuş ise de bu divan şu an için mevcut değildir.⁶²⁵ Yakın zamanda yapılan iki çalışmada Arapça ve Farsça şiirleri ayrı kitaplarda neşredilmiş bulunmaktadır. Arapça şiirleri Suriyeli araştırmacı Muhammed Altûncî,⁶²⁶ Farsça şiirleri ise Said Nefisî⁶²⁷ tarafından bir araya getirilerek yayımlanmıştır.

‘Âmilî’nin Ansiklopedik bir âlim olması, onun şiirlerine de yansımıştır. Zira şiirlerinde Fıkıh, Felsefe ve Astronomi gibi pek çok ilim dalından kavramlar kullanmıştır. Ancak onun, şairlikten önce bir âlim olması, şiirinde duygudan uzak ilmi dil ve üslup kullandığı şeklinde anlaşılmalıdır. Zira o bir âlim olduğu kadar tasavvufta da söz sahibi olan bir şahsiyettir.

⁶²² Tural, Hüseyin, *Arap Edebiyatında Aruz*, Ensar Yayınları, İst. 2011, s. 201.

⁶²³ Abbas, a.g.e., s. 356.

⁶²⁴ Abbas, a.g.e., 363.

⁶²⁵ Abbas, a.g.e., s. 358.

⁶²⁶ Altûncî, a.g.e., s. 97.

⁶²⁷ Bkz. Nefisî, Said, *Kulliyât-ı Eş’âr-u Âsâr-ı Şeyh Behâî*, Neşr-i Çekâme, Tahran, 1372 h.ş.

Şiir Muhtevası Bakımından el-Keşkûl

el-Keşkûl'deki şiirlere ve şiir naklindeki üsluba baktığımızda şu hususların öne çıktığını görüyoruz:

- 1- el-Keşkûl'ün 'Âmilî için gördüğü işlevlerden biri de kendisi, babası, dedesi ve yakınlarına ait şiirleri kayıt altına alan ve muhafaza eden bir eser olmasıdır. 'Âmilî babasına ait şiirleri bazen direkt olarak naklettiği gibi⁶²⁸ bazen de farklı başlıklarla sunmaktadır. Mesela der ki, babam bu beyitleri bana sık sık okurdu:

صِلْ مَنْ دَنَا وَتَنَاسَ مَنْ بَعْدَا لَا تُكْرِهَنَّ عَلَى الْهَوَىٰ أَحَدَا
قَدْ أَكْثَرْتَ حَوَاءَ مَا وُلِدْتَ فَأَبَا جَفَا وَلَدٌ فَخُذْ وَلَدَا

Yakın dur sana yaklaşıp, unut uzaklaşanı

Sebepsiz yere kimseden nefret etme

Havva çok çocuk doğurmuş

*Seni rahatsız ederse biri, dost edin diğeri*⁶²⁹

Âlim bir aileden olan 'Âmilî, dedesine ait şiirler de nakletmektedir. "Dedemin bir mecmuasından/el yazısından"⁶³⁰ gibi ifadelerinden anlaşılıyor ki 'Âmilî'nin dedesine ait bazı eserler kendisine intikal etmiştir. İşte 'Âmilî'nin bu eserlerden alıntılarla naklettiği şiirlerden birisi şudur:

كَمْ تَذْهَبُ يَا عُمْرِي فِي خُسْرَانِ! مَا أَغْفَلَنِي عَنْكَ وَمَا أَلْهَانِي!
إِنْ لَمْ يَكُنْ الْآنَ صَلاَحِي فَمَتَى؟ هَلْ بَعْدَكَ يَا عُمْرِي عُمْرٌ تَائِي؟

Ne çabuk zayı olup gidiyorsun, ey ömrüm?!

Senden çok gafil kaldım, başka şeylerle çok meşgul oldum!

⁶²⁸ Âmilî, a.g.e., I, 108, 125, 129, 108; II, 156.

⁶²⁹ Âmilî, a.g.e., I, 107.

⁶³⁰ Âmilî, a.g.e., I, 218, 223.

İyi insan olmak, şimdi değilse ne zaman?

Başka bir ömür mü var, senden sonra ömrüm?!⁶³¹

2- Şiirin Arap edebiyatındaki egemenliği tartışmasızdır. Zira şiir, asırlar boyunca Arap dili ve kültürünün beççiliğini yapmış ve onu korumuştur. Konusu ne olursa olsun neredeyse hiçbir kitap yoktur ki onda şiir kullanılmamış olsun. Bu gücüyle Arap şiiri, Arap nesrini de etkisi altına almış ve klasik Arap hikâyesinde bolca kullanılmıştır.⁶³²

el-Keşkül'de yer alan şiirlerin çoğu doğrudan alıntılanmışken bir kısmı da bir hikâye ya da olay vesilesiyle irat edilen şiirlerdir. Mesela Hallac-ı Mansur'a ait olan şu mısralar, doğrudan şiir olarak yazılmış mısralar değil idam edilmesi sırasında söylediği mısralardır:

لَبَّيْكَ يَا عَالِمًا سِرِّي وَنَجْوَانِي	لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ يَا قَصْدِي وَمَعْنَانِي
أَدْعُوكَ بَلْ أَنْتَ تَدْعُونِي إِلَيْكَ	نَاجَيْتُ إِيَّاكَ أَمْ نَاجَيْتَ إِيَّانِي
حُبِّي لِمَوْلَائِي أَضْنَانِي وَأَسْقَمَنِي	فَكَيْفَ أَشْكُو إِلَى مَوْلَائِي مَوْلَانِي
يَا وَيْحَ رُوحِي مِنْ رُوحِي وَيَا	عَلَيَّ مِنْ مَنِي فَبَائِي أَصِلْ بَلْوَانِي

Buyur ey sırrımı ve fısıltularımı bilen

Buyur buyur ey gayem ve anlamım

Sana sesleniyorum diyeceğim

Ama bana öyle geliyor ki seslenen sensin

Ben mi seninle fısıldaştım yoksa sen mi?!

Efendime olan sevgim hasta ve yorgun düşürdü beni

Efendime, efendimi nasıl şikayet ederim?!

Yetti artık ruhumun çektiği ruhumdan

Ne yazık ki benim asıl musibetim, benim!⁶³³

⁶³¹ Âmilî, a.g.e.,I, 218.

⁶³² Rekân, a.g.e.,289.

⁶³³ Âmilî, a.g.e.,I, 243.

‘Âmilî benzer bir örneği de İbnu’l-Cevzî’den nakletmektedir. Anlatıldığına göre İbnu’l-Cevzî’nin Nesîmu’s-Sabâ adında bir karısı vardı. Onu boşadı fakat pişman oldu. Bir gün camide vaaz ederken eski karısı da camiye kendisini dinlemeye geldi. Ancak eski karsının önünde iki kadın oturdu ve onu görmesine engel oldular. Bunun üzerine İbnu’l-Cevzî şu beyti okudu:

أَيَا جَبَلِيَّ نُعْمَانَ بِاللَّهِ خَلِيًّا نَسِيمَ الصَّبَا يَخْلُصُ إِلَيَّ نَسِيمَهَا

Ey Nu'man dağları, Allah aşkına aradan çekilin

*Nesîmu's-Sabâ rüzgârının bana gelmesine engel kalmasın!*⁶³⁴

3- Ebû Bekr b. Ebî Davud (ö. 316/928) der ki: “Arap olan herkes, az ya da çok, şiir söyleyebilir. Bu, onların tabiatında vardır. Bu söz Arap erkekler için geçerli olduğuna göre Arap kadınlar için de geçerli olması gerekir. Çünkü tabiatları, dilleri ve kabiliyetleri aynıdır, farklı olan sadece cinsiyetleridir.”⁶³⁵

Arap edebiyatı kaynaklarında çok sayıda şair kadın olduğuna dair kimi görüşler ve deliller var ise de, erkeklerle kıyaslandığında kadın şairlerin sayısı ve etkinliğinin son derece az olduğu bir gerçektir. Hayatın bütün alanlarında olduğu gibi şiir alanında da kadınların ikinci planda kalmaları ve şiir ravilerinin hemen tümünün erkek olması bunun başlıca sebeplerinden sayılmaktadır.⁶³⁶

‘Âmilî, Arap kadın şairlerin en meşhuru olan el-Hansâ⁶³⁷ başta olmak üzere kadın şairlerden de şiirler nakletmektedir. ‘Âmilî el-Hansâ’nın şiirdeki gücüne dair şu hikâyeyi nakleder:

Beşşâr der ki: Kadınların şiirlerinde illaki bir kadınlık eseri vardır. Kendisine “el-Hansâ için ne dersin?” diye sorulduğunda şöyle dedi: O, tam bir erkektir.

⁶³⁴ ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 59.

⁶³⁵ er-Râfi‘î, *a.g.e.*, II, 57.

⁶³⁶ Sağır, Fâtma, *Esâlibu'l-Beyân fi 'ş-Şi'ri'n-Nisebiyyi'l-Kadim*, Basılmamış doktora tezi, Ebû Bekr Bilkayd Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Tilimsân, 2013, s.28-33.

⁶³⁷ Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, Çev.: Rahmi Er ve Azmi Yüksel, Vadi Yayınları, Ankara, 2012, s. 39.

Bu hikâyeden sonra ‘Âmilî el-Hansâ’ dan şu iki beyti zikreder:

فَمَا بَلَغَتْ كَفَّ أَمْرِي مُتَّأَوِلٍ مِنْ الْمَجْدِ إِلَّا حَيْثُ مَا نِلْتُ أَطُولُ
وَلَا بَلَغَ الْمُهْدُونَ فِي الْقَوْلِ وَإِنْ أَكْثَرُوا إِلَّا وَمَا فِيكَ أَفْضَلُ

*Şerefte senin ulaştığın noktaya hiç kimse ulaşamamıştır
Övülen hasletlerin en üstünü sendedir.*⁶³⁸

‘Âmilî’ nin kendilerinden nakiller yaptığı kadın şairlerin çoğu bedevi kadınlardır. Bedevi bir kadına ait olan şu beyitlerde sabır tavsiye edilmekte ve sabrın, sabır taşından daha acı olduğu belirtilmektedir:

أَيُّهَا الْإِنْسَانُ صَبِرًا إِنَّ بَعْدَ الْعُسْرِ يُسْرًا
إِشْرَبِ الصَّبْرَ وَإِنْ كَا نَ مِنَ الصَّيْرِ أَمْرًا

Sabret ey insan

Zorluktan sonra kolaylık gelir

İç sabrı kana kana

*Her ne kadar sabır taşından acı olsa da*⁶³⁹

‘Âmilî, Türkân adında, fasîh ve şiir yeteneği yüksek olan bir kadından bahseder. Bir adamdan kendisine gelen ve sert sözler içeren bir mektuba Türkân şu mısralarla cevap verir:

قَدْ رَأَيْنَا تَنْكُرًا وَسَمِعْنَا تَنْقُصًا
وَأَتَانَا بِتَابُكُم أَمْسٍ فِي كَفِّهِ عَصَا
وَتَخَرَّصْتُمُ الدُّنُو بَ عَلَيْنَا تَخْرُصَا
فَعَلِمْنَا بِأَنَّكُمْ تَشْتَهُونَ التَّخْلُصَا

⁶³⁸ Âmilî, a.g.e.,II, 150.

⁶³⁹ Âmilî, a.g.e.,II, 71.

*İstenilmediğimi gördüm, hakaretler duydum
Mektubun, elinde sopayla, bana ulaştı dün
Atmışsın üstüme bütün suçu
Demek ki benden kurtulmak istiyorsun!*⁶⁴⁰

4- ‘Âmilî, tasavvufta mecnun, meczup ve behlül gibi sıfatlarla nitelenen şahsiyetlerden⁶⁴¹ de şiirler nakletmektedir. Bunların başında Semnûn el-Muhibb (ö. 298/911) gelmektedir. Semnûn el-Muhibb’den şöyle bir olay ve şiir nakleder:

Birileri Semnûn el-Muhibb’i Dicle nehrinin kıyısında bir boynuzla baldırına vururken görür. Yaralanıncaya kadar vurur, sonra da şu beyitleri okur:

كَانَ لِي قَلْبٌ أَعِيشُ بِهِ ضَاعَ مِنِّي فِي تَقَابِهِ
رَبِّ فَارْزُدْهُ عَلَيَّ فَقَدْ ضَاقَ صَدْرِي فِي تَطْلُبِهِ

*Bir kalbim vardı yaşıyordum onunla
Kayboldu dolaşırken orada burada
Bana geri gönder onu Rabbim
Sıkıldım onu aramaktan*⁶⁴²

Başka bir şiirinde de Semnûn şöyle der:

ثَرِيدُ مِنِّي اخْتَبَارَ سِرِّي وَقَدْ عَلِمْتَ الْمُرَادَ مِنِّي
وَلَيْسَ لِي فِي سِوَاكَ حَظٌّ فَكَيْفَ مَا شِئْتَ فَاخْتَبِرْنِي

*Beni imtihan etmek istiyorsun
Hâlbuki ne istediğimi biliyorsun
Senden başka bir muradım yok*

⁶⁴⁰ Âmilî, a.g.e.,II, 216.

⁶⁴¹ Uludağ, Süleyman, *DİA*, “Behlül” maddesi, V, 351.

⁶⁴² Âmilî, a.g.e.,I, 290.

*İmtihan et beni nasıl istersen*⁶⁴³

5- ‘Âmilî bazen bir şiir naklettikten sonra anlam bakımından ona yakın olan başka bir şiir daha nakletmektedir. Mesela Sâhib b. ‘Abbâd’a (ö. 385/995) ait bu şiiri naklettikten sonra benzer içeriğe sahip olan iki beyit daha nakleder:

رَقَّ الرَّجَاجُ وَرَقَّتِ الْخَمْرُ وَتَشَاكَلَا فَتَشَابَهَ الْأَمْرُ
فَكَأَنَّما خَمْرٌ وَلَا قَدَحٌ وَكَأَنَّما قَدَحٌ وَلَا خَمْرُ

Bardak da şarap da şeffaflaştı

Birbirine o kadar benzedi ki, bir şeymiş gibi göründü

Sanki kadeh var şarap yoktur

Ya da şarap var kadeh yoktur.

Benzer beyitler olarak naklettiği diğer iki beyit ise şunlardır:

وَكَأْسٍ قَدْ شَرِبْنَاها بِطُفٍ تَخَالَ شَرَابِنَا فِيها هَوَاءُ
وَزِنَا الكَاسَ فَارِغَةً وَمَلَأَى فَكَانَ الوَزنُ بَيْنَهُمَا سَوَاءُ

Kibarca içtiğimiz nice kadeh

İçinde şarabımız hava gibiydi

Kadehi tarttık boş ve dolu olarak

Sanki iki durumda da aynı ağırlıktaydı.

‘Âmilî buna benzer olarak şu beyitleri de zikreder:

نَقُلْتُ رُجَاجَاتٍ أَتَنَّا فُرْعَا حَتَّى إِذَا مَلِنْتُ بِصَرْفِ الرَّاحِ
خَفَّتْ فَكَادَتْ أَنْ تَطِيرَ بِمَا حَوَتْ فَكَذَا الجُسُومُ تُخَفَّفُ بِالْأَرْوَاحِ

Boş gelen kadehler ağırdı

Saf şarapla dolduklarında

⁶⁴³ ‘Âmilî, a.g.e.,I, 290.

O kadar hafiflediler ki, nerdeyse uçacaklardı.

*Beden de öyledir, içine ruh girince hafifler.*⁶⁴⁴

6- Çalışmamızın nesir bölümünde geçtiği gibi ‘Âmilî bedevi Araplardan çok sayıda hikâye nakletmektedir. Şiir olarak ise o miktarda olmasa da onlardan bazı beyitlere de el-Keşkûl’de yer verir. Mesela:

“Ödül günü-ceza günü” uygulamasının sahibi ve Arapların İslam öncesi en meşhur krallarından olan Nu‘man b. el-Munzir, toplumun ileri gelenleri ile oturuyorken bir bedevi huzuruna girdi ve şu beyitleri okudu:

لَهُ يَوْمَ بُؤْسٍ فِيهِ لِلنَّاسِ أَبُوْسٌ	وَيَوْمَ نَعِيمٍ فِيهِ لِلنَّاسِ أَنْعُمٌ
فَيَقْطُرُ يَوْمَ الْجُودِ مِنْ كَفِّهِ النَّدَى	وَيَقْطُرُ يَوْمَ الْبُؤْسِ مِنْ كَفِّهِ الدَّمُ
فَلَوْ أَنَّ يَوْمَ الْبُؤْسِ لَمْ يَثْنِ كَفَّهُ	عَنِ النَّاسِ لَمْ يَصْبِحْ عَلَى الْأَرْضِ
وَلَوْ أَنَّ يَوْمَ الْجُودِ فَرَعَ كَفَّهُ	لَبَدَّلَ النَّدَى مَا كَانَ بِالْأَرْضِ

Bir ceza günü var ki o günde insanlar için kötülükler vardır

Bir ödül günü var ki o günde insanlar için güzellikler vardır

Ödül gününde elinden cömertlik, ceza gününde ise kan akar

Ceza gününde elini kapatmazsa yeryüzünde suçlu kalmaz

*Ödül gününde elini açarsa yeryüzünde mahrum kalmaz.*⁶⁴⁵

6- ‘Âmilî’nin naklettiği şiirler arasında “ilkler ve enler” olarak tanımlayabileceğimiz şiirler de vardır. “İlkler” bölümüne Ebû Nuvas’ın ilk şiirini örnek olarak verebiliriz.⁶⁴⁶ “Enler” bölümünde ise ‘Âmilî’nin “en rakîk şiir” ve “en zarif şiir” gibi sıfatlarla nitelediği şiirler örnek olarak vermek mümkündür. ‘Âmilî en rakîk/ince şiir için şu olayı nakleder:

⁶⁴⁴ Âmilî, a.g.e.,II, 42.

⁶⁴⁵ Âmilî, a.g.e.,II, 42.

⁶⁴⁶ Âmilî, a.g.e.,I, 296.

فَتَدُنَّنَا تُمْ لَمْ يُحْدِثِينَ فَتَلَانَا

Bir bedevi Sa'leb

وَهُنَّ أضعفُ خَلْقِ اللَّهِ إِنْسَانَا

يَصْرَعَنَّ ذَا اللَّبِّ حَتَّى لَا حِرَاكَ

Öldürür bizi huri gözlüler

Bir daha da diriltmezler

Akıllı yiğitleri yere serer, yerinden kalkamaz hale getirirler

Oysa onlar Allah'ın yarattığı en zayıf varlıklardır.

Bedevi “Bu, halkın ağzında sakız haline gelmiş bir şiirdir, başka bir şiir söyle.” deyince Sa'leb “Bedevi kardeş, o zaman sen bir tane söyle.” dedi. Bunun üzerine bedevi, Muslim Sarî‘ el-Gavâni'nin şu beyitlerini okudu:

نُبَارِرُ أَقْرَانَ الْوَعَى فَنَقْدُهُمْ وَيَعْلُبُنَا فِي السِّلْمِ لَحْظُ الْكَوَاعِبِ

وَلَيْسَتْ سِهَامُ الْحَرْبِ تُفْنِي وَلَكِنْ سِهَامٌ فَوْقَتْ فِي الْحَوَاجِبِ

Kahramanlarla savaşıp onları biçiyoruz

Barışta güzellerin bakışı mağlup ediyor bizi

Bizi öldüren savaşta oklar değil

Kaşlara yerleştirilen oklardır (gözler).

Sa'leb, orada bulunanlara “Bu mısraları dilinize hançerlerle kazıyın!” dedi.⁶⁴⁷

En zarîf şiire de ‘Âmilî şu örneği verir:

حَدُّكَ ذَا الْأَشْعَرِيِّ حَنَفْنِي حَدُّكَ ذَا الْأَشْعَرِيِّ حَنَفْنِي

حُسْنُكَ مَا زَالَ شَافِعِي أَبَدًا يَا مَالِكِي كَيْفَ صِرْتَ مُعْتَزَلِي

Üzerine sarkmış olan saçlarınla yanağın bana hakikati gösterdi

Budur benim için en doğru yol

⁶⁴⁷ Âmilî, a.g.e.,II, 382.

Şefaatçim olacaktır güzelliğin sonsuza dek

Nasıl beni terk edersin ey sahibim?!⁶⁴⁸

7- Amilî bazı şiirleri naklederken onları nazmeden şahsiyetlere önem atfederek ve onlar hakkında övücü sözler kullanarak nakleder. “Yüce ve şerefli şeyh Lütfüllah’ın bir şiiri:”⁶⁴⁹ “es-Seyyid er-Radî aleyhi’s-selâmın bir şiiri (Allah, ondan istifade etmeyi nasibetsin!)”⁶⁵⁰ “Yüce Üstat Şeyh Muhammed el-Bekrî’nin bir şiiri (Allah, daima onadan istifade etmeyi nasib etsin!)”⁶⁵¹ ve “Ariflerin şahı Şeyh Muhyiddîn b. Arabî’nin (kuddise sirruhu) bir şiiri:”⁶⁵² şeklindeki giriş ifadeleri bu türden bazılarıdır.

8- ‘Âmilî, bazen bir şiir nakleder sonra da çoğunlukla aynı konudan olmak üzere “آخِر” ifadesiyle farklı şairlerden pek çok şiir nakleder.⁶⁵³ Bazen de bir şiir naklettikten sonra “وَلَهُ” ya da “وَلَهُ أَيْضًا” başlığı ile aynı şairden bir dizi şiir zikreder.⁶⁵⁴ Kimi zaman da “قَالَ” gibi genel ifadeler kullanır ve söyleyenini belirtmeden şiirler nakleder.

9- el-Keşkûl’de yer alan dikkat çekici şiir türlerinden biri de meslekler hakkında nazmedilen şiirlerdir. ‘Âmilî, İbn Adevî’den farklı mesleklerdeki insanlar bir dizi şiir nakletmektedir. Şöyle ki:

Tüccar hakkında şiir:

وَتَاجِرٍ أَبْصَرَ عَشَاقَهُ وَالْحَرْبُ فِيمَا بَيْنَهُمْ تَائِرٌ

⁶⁴⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 321.

⁶⁴⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 407.

⁶⁵⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 127-129.

⁶⁵¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 36.

⁶⁵² Âmilî, *a.g.e.*, I, 41.

⁶⁵³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 277

⁶⁵⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 291.

⁶⁵⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 69.

⁶⁵⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 45, 53, 55.

⁶⁵⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 40, 50.

قَالَ: عَلَامَ اقْتَدَلُوا هَاهُنَا؟ قُلْتُ: عَلَى عَيْنِكَ يَا تَاجِرُ

Bir tüccarı gördüm, etrafında sevenleri

Aralarında bir kavgadır, gidiyor

Dedi: Bunlar niye kavga ediyorlar?

*Dedim: Senin paran/kara gözün karakaşın için.*⁶⁵⁸

Genç vaiz hakkında:

الْوَاعِظِ الْأَمْرُدُ هَذَا الَّذِي قَدْ حَيَّرَ الْأَبْصَارَ وَالْأَعْيُنَا

وَلَفْظُهُ يَأْمُرُنَا بِالْتَّقَى وَلَحْظُهُ يَأْمُرُنَا بِالْخَنَا

Şu tüyleri çıkmamış vaiz

İnsanı hayran bırakıyor

Sözü takvayı emrediyor

*Gözü ise kötü şeyleri.*⁶⁵⁹

Sütçü hakkında:

قُلْتُ لَهُ: طِبْتَ يَا فَتَى لَبْنَا وَفُقْتَ حُسْنًا وَرُقْتَ إِحْسَانًا

قَلْبِي لَبَّائِمٌ وَخَالَفَنِي فَقَالَ لَمَّا عَشِيفْتُ: لَبَّائَا

Dedim: Sütün ne güzel!

Ne kadar yakışıklı ve iyisin!

Kalbim beni değil seni dinliyor.

*Dedi: Bunun sebebi senin aşkındır.*⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ Âmilî, a.g.e.,I, 299. Şiirde geçen “العين” kelimesi hem göz hem de altın para anlamına gelmektedir. Bkz.: er-Râzî, Zeynu’l-Dîn Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtârû’s-Sihâh*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1988, s. 466.

⁶⁵⁹ Âmilî, a.g.e.,I, 299.

⁶⁶⁰ Âmilî, a.g.e.,I, 299.

10- ‘Âmilî’ nin el-Keşkûl’de yer verdiği şiir çeşitlerinden biri de eşya ve hediye üzerinde yazılı olan şiirlerdir.

Şihâbuddîn Ahmed b. Yusuf es-Safedî, kılıcının üstünde şu şiiri yazdı:

أَنَا أْبَيْضٌ كَمْ جِئْتُ يَوْمًا أَسْوَدًا فَأَعَدْتُهُ بِالنَّصْرِ يَوْمًا أْبَيْضًا
أَخْتَالَ مَا بَيْنَ الْمَنَائِيَا وَالْمُنَى وَأَجُولُ فِي وَقْتِ الْقَضَايَا

Beyazım fakat karanlık günlerde ortaya çıkarım

Ve zaferle onları ak güne çeviririm

Ölümler arzular arasında kibirli kibirli dolaşırım

*Kader ve sorunlar zamanında boy gösteririm.*⁶⁶¹

Kapı üzerinde yazılmış olan bir şiir:

Şah Şucâ‘ (Muzaffer hanedanının ikinci padişahı) Mekke’de Safâ kapısının yanında bir ribât (fakirlerin barınacağı han) yaptırdı ve kapısına şu iki beyti yazdırdı:

بِبَابِ الصَّفَا بَيْتٍ أَحَلَّ بِهِ الصَّفَا لِمَنْ هُوَ أَصْفَى فِي الْوِدَادِ مِنْ
تُبَاعِدُهُ الْأَعْدَاءُ بِالْمُلْكِ وَالْعِدَى وَلَيْسَ بِصَبِّ مَنْ تَمَسَّكَ بِالْعُدْرِ

Safa kapısında bir ev var ki, oraya girdiğimde huzur bulurum

Sevgisi yağmurdan daha saf olan birine aittir

İdari işler ve düşmanlarla mücadele oradan uzak kalmasına sebep oluyor

*Tabi ki, mazerete sığınan âşık olamaz.*⁶⁶²

Bağdat’ta bir vali kapısının üstüne şu şiiri yazdırdı:

وَمِنَ الْمُرُوءَةِ لِقَاتِي مَا عَاشَ دَارًا فَآخِرَةَ
فَأَفْنَعُ مِنَ الدُّنْيَا بِهَا وَأَعْمَلُ لِدَارِ الْآخِرَةِ

⁶⁶¹ Âmilî, a.g.e.,I, 319.

⁶⁶² Âmilî, a.g.e.,I, 146.

هَاتِيكَ وَإِفِيَّةً بِمَا وَعَدْتِ وَهَذِهِ سَاخِرَةٌ

Hayatta olduğu sürece güzel bir evde yaşamak herkesin hakkıdır

Onunla yetin, gerisinde ahirete çalış

Ahiret yurdu sözünü yerine getirir, fakat dünya yarı yolda bırakır.⁶⁶³

Mezar taşı üstünde yazılı olan bir şiir:

قَدْ أَنَاخَتْ بِكَ رُوحِي فَاجْعَلِ الْعَفْوَ قِرَاهَا

فَهِيَ تَخْشَاكَ وَتَرْجُو كَ فَلَا تَقْطَعْ رَجَاهَا

Beni sana misafir etti ruhum

Ona bağışlama ikram et

O, senden korkuyor ve affını umuyor

Ne olur, kesme ümidini!⁶⁶⁴

‘Âmilî el-Keşkûl’de hediyeler üzerine yazılmış olan şiirler de nakleder. İşte birkaç örnek:

Değerli bir zat hediye olarak gönderdiği kürsünün üstünde şu şiiri yazdı:

أَهْدَيْتُ شَيْئًا يَقِلُّ لَوْلَا أُحْدِثُكَ الْقَالَ وَالتَّبْرُكُ

كُرْسِيِّ تَفَاءَلْتُ فِيهِ لَمَّا رَأَيْتُ مَقْلُوبَهُ يَسُرُّكَ

Değeri düşük bir hediyedir

Eğer içindeki sır ve manevi değeri olmazsa

Bir kürsüdür, şunu fark ettim

⁶⁶³ Âmilî, a.g.e.,I, 108.

⁶⁶⁴ Âmilî, a.g.e.,I, 44.

Tersine çevirdiğinde,⁶⁶⁵ seni sevindiriyor, demektir.⁶⁶⁶

Mucîruddîn Muhammed b. Temîm (ö. 684/1285), sevgilisine gönderdiği gülün üstüne şu beyitleri yazdı:

سَيَقْتُ إِلَيْكَ مِنَ الْحَدَائِقِ وَرُدَّةً وَأَتَتْكَ قَبْلَ أَوَانِهَا تَطْفِيلًا
طَمَعَتْ بِلَثْمِكَ إِذْ رَأَتْكَ فَجَمَعَتْ فَمَهَا إِلَيْكَ كَطَالِبٍ تَقْدِيلًا

Bahçelerden derilmiş bir gül sana gönderildi

Daha olgunlaşmadan gonca olarak geldi

Seni gördüğünde öpmeyi arzuladı

Bir öpücük istercesine ağzını topladı.⁶⁶⁷

Ebû İshak es-Sâbî (ö. 384/994) bir bayramda ‘Adudu’d-Devle’ye bir usturlap hediye etti ve onunla birlikte şu beyitleri okudu:

أَهْدَى إِلَيْكَ بَنُو الْأَمْلَاكِ فِي مَهْرَجَانٍ جَدِيدٍ أَنْتَ تُبْلِيهِ
لَكِنَّ عَبْدَكَ إِبْرَاهِيمَ حِينَ رَأَى سَمُوًّا قَدْرِكَ عَنْ شَيْءٍ يُسَامِيهِ
لَمْ يَرْضَ بِالْأَرْضِ يُهْدِيهَا إِلَيْكَ أَهْدَى لَكَ الْفَلَكَ الْأَعْلَى بِمَا فِيهِ

Zenginler sana pahalı hediyeler verdiler

Çok önem verdiğin bir bayramda

Fakat kulun İbrahim gördüğünde

Senin değerinin her şeyin üstünde olduğunu

Sadece yeryüzünü hediye etmeye razı olmadı

Gökyüzünü ve içindekilerini de hediye etmek istedi.⁶⁶⁸

⁶⁶⁵“كُرسِي” kelimesi tersine çevrildiğinde “كُرسِك” olur, o da “seni sevindiriyor” demektir.

⁶⁶⁶Âmilî, a.g.e.,I, 319.

⁶⁶⁷Âmilî, a.g.e.,I, 419.

⁶⁶⁸Âmilî, a.g.e.,II, 157.

11- ‘Âmilî, kimi zaman kötü şiir örneği de vermektedir. Bu konuda naklettiği şu örnek aynı zamanda şiire eleştiri örneğidir:

كَأَنَّا وَالْمَاءُ مِنْ حَوْلِنَا قَوْمٌ جُلُوسٌ حَوْلَهُمْ مَاءٌ

Biz ve bizi kuşatan su

Etrafı su ile çevirili, oturmuş bir topluluk gibiyiz.

Bu şiiri İbnu'l-Verdî (ö. 749/1349) şu beyitlerle eleştirir:

وَشَاعِرٍ أَوْقَدَ الطَّبَعِ الذِّكْيَ لَهُ فَكَأَدَ يُحْرِقُهُ مِنْ فَرْطِ إِذْكَاءِ

أَقَامَ يُجْهِدُ أَيَّامًا قَرِيحَتَهُ وَشَبَّهَ الْمَاءَ بَعْدَ الْجُهْدِ بِالْمَاءِ

Bir şair fitri zekâsını çalıştırdı

Öyle bir çalıştırdı ki nerdeyse onu yakacaktı.

Günlerce bütün gücüyle düşündü taşındı

Nihayetinde benzete benzete suyu yine suya benzetti.⁶⁶⁹

12- ‘Âmilî bazı âlimlerin şiirlerini muhafaza etmek istercesine, çok sayıda şiirini zikreder, bir kısmını da tam olarak nakleder. Şîa tarihinde eş-Şehîdu’s-Sânî olarak bilinen Zeynuddîn b. Ali el-’Âmilî’nin (ö. 965/1558) oğlu olan Hasan b. Zeyniddîn el-’Âmilî’nin şiirlerini arka arkaya nakleder.⁶⁷⁰ Bahâuddîn el-’Âmilî’nin böyle bir amaçla bu şiirleri nakletmiş olmasından daha doğal bir şey olamaz. Zira eş-Şehîdu’s-Sânî babasının hocasıdır. Bu şiirler ise onun oğlunun dolayısıyla da bir mânâda kendi babasının öğrencilik arkadaşının şiirleridir.

‘Âmilî’nin el-Keşkûl’e aldığı şiirlerin çoğu, kısa alıntılar halinde iken bazıları oldukça uzun şiirlerdir. Bu konuda en çok göze çarpan Ömer b. Fârid’in (ö. 632/1235) şiirleridir. Mesela *et-Tâiyye es-Suğrâ*’sından naklettiği şiir 47 beyitten oluşmaktadır.⁶⁷¹ ‘Âmilî’nin

⁶⁶⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 343.

⁶⁷⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 110-115.

⁶⁷¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 205-208.

ondan naklettiği şiirlerin hemen tümü diğerlerine nazaran uzun sayılabilecek şiirlerdir.⁶⁷² Bunun yanı sıra Ebu'l-Feth el-Bustî (ö. 400/1010),⁶⁷³ Tuğrâî el-İsfahânî'den (ö. 513/1120)⁶⁷⁴ ve Ömer b. el-Verdî (ö. 749/1349)⁶⁷⁵ alıntılacağı şiirler de oldukça uzun şiirlerdir. Mesela Ömer b. el-Verdî'ye ait olan nasihat içerikli şiir 72 beyittir.

13- el-Keşkûl'de nakledilen şiir türlerinden biri de atasözleri ve hikmetli sözlerin manzum olarak ifade edilmesidir. 'Âmilî güzel bir söz naklettikten sonra, bazen onun şiir halini de nakleder. Bu, bir hadis olabileceği gibi bir atasözü ya da bir zata ait güzel bir söz de olabilir.

Pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da Hz. Ali'nin sözleri öne çıkmaktadır. Mesela Hz. Ali kendisine ait olan "Sırrın esirindir; eğer onu söylersen sen onun esiri olursun" sözünü bir de manzum olarak ifade etmiştir. Şöyle ki:

صُنِ السِّرَّ عَنْ كُلِّ مُسْتَخْبِرٍ وَحَازِرٍ فَمَا الْحَزْمُ إِلَّا الْحَذْرُ
أَسِيرُكَ سِرُّكَ إِنْ صُنْتَهُ وَأَنْتَ أَسِيرٌ لَهُ إِنْ ظَهَرَ

Koru sırrını herkesten

Dikkatli ol, kararlılık dikkatli olmaktır

Korudukça sırrın esirindir

*Ortaya çıktığında sen onun esiri olursun*⁶⁷⁶

'Âmilî'nin naklettiği örneklerden birinde ise bir bilgeye ait olan "Fakirliğin güzel bir şey olduğunun göstergelerinden biri de insanların fakirleşmek için değil zenginleşmek için günah işlemeleridir." sözü Mahmud el-Varrâk (ö. 220/835) tarafından şiirleştirilmiştir. Şöyle ki:

إِنَّكَ تَعْصِي لِتَنَالِ الْغِنَى وَلَسْتَ تَعْصِي لِلَّهِ كَيْ تَقْتَفِرَ

⁶⁷² Âmilî, *a.g.e.*, II, 22, 35, 38, 107, 205, 224, 226, 245, 392, 396.

⁶⁷³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 314-315.

⁶⁷⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 397-400.

⁶⁷⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 306-309.

⁶⁷⁶ Âmilî, *a.g.e.*, I, 338.

يَا غَائِبَ الْفَقْرِ أَلَا تَنْزَجُ عَيْبَ الْبَغَىٰ أَكْثَرَ لَوْ تَعَدَّبُ

Zenginleşmek için günah işlersin

Fakirleşmek için günah işlemezsin

Ey zengin, uzak dursana

*Eğer düşünürsen zenginlik kusuru daha büyüktür.*⁶⁷⁷

14- Şiirde sarikât ve sakatât: Hırsızlık yapmak anlamındaki *es-serika* kavramı, Arap Edebiyatında bir şairin başka bir şaire ait olan mânâ veya üslubu kendi şiirinde kullanması demektir. Bu, sınırları tayin edilemeyecek kadar geniş bir konudur. Hangi şiirin serika, hangisinin gasb ya da hangisinin intihal olduğu şiir eleştirmenleri tarafından tesbit edilmeye çalışılmışsa da herkesçe kabul edilen bir görüşe ulaşlamamıştır.⁶⁷⁸

‘Âmilî el-Keşkûl’un bir bölümünde sarikât şiirlerinin yanı sıra şairlerin yanlışları ve sürçmeleri manasındaki sakatâtlarından da söz eder ve iki türden de örnekler verir. Bu bölümde ‘Âmilî, birbirinden kötü şiirler nakleder. Günümüzde en iyi film seçimi için programlar yapıldığı gibi en kötü olanlar için de çeşitli listeler yapılmaktadır. Arap şiirindeki kötü ve en kötü şiirleri belirleme de günümüzdeki bu uygulamayı hatırlatmaktadır.⁶⁷⁹

15- el-Keşkûl’de Arap şiirinin her rengine yer veren ‘Âmilî, benzeri çok az olan ilginç şiirler de nakletmektedir. Amilî’nin Nâsıruddîn et-Tûsî’den naklettiği ve Mantık kavramlarıyla hakikatin çelişmesini dile getiren şu beyitlerde el-Keşkûl’deki dikkat çekici beyitlerden biridir:

مَا لِقِيَاسِ الَّذِي مَا زَالَ مُشْتَهَرًا لِلْمَنْطِقِيِّينَ فِي الشَّرْطِيِّ تَسْئِدِ

⁶⁷⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 152.

⁶⁷⁸ el-Kayravânî, Hasan b. Reşik, *el-'Umde fî Mahâsini 'ş-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakdihî, Dâru'l-Cil, Beyrut, t.y., II, 280; Matlûb, a.g.e., II, 40.*

⁶⁷⁹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 364- 366.

أَمَّا رَأُوا وَجْهَ مَنْ أَهْوَى وَطَرَّتْهُ فَالْشَّمْسُ طَالِعَةٌ وَاللَّيْلُ مَوْجُودٌ

Anlamıyorum, şu mantıkçıları

Neden hâlâ şartlı kıyası kabul ediyorlar?!

Görmüyorlar mı, sevgilimi ve onun zülfünü?

*Aynı anda hem güneş var hem de gece.*⁶⁸⁰

Şair burada, sevgilinin yüzünü güneşe, saçını ise geceye benzetiyor. Yüz ile saç bir arada olduğuna göre aynı anda güneş ve gece var olabilir, sonucuna ulaşıyor. İslam düşünce tarihinin meşhur filozof ve kelamcılarından biri olan Nâsruddîn et-Tûsî (ö. 672/1274), burada mantık ilminin temel bir kuralından hareket ederek mantıkî bir sonuca değil edebî bir sonuca ulaşıyor.

‘Âmilî’nin, Muhyuddîn b. Arabî’den naklettiği şu beyitler de el-Keşkûl’deki dikkat çekici beyitlerdendir:

عَدَدَ الْخَلَائِقِ فِي الْإِلَهِ عَقَانِدًا وَأَنَا اعْتَقَدْتُ جَمِيعَ مَا اعْتَقَدُوهُ

İnsanlar tanrı hakkında çok farklı inançlara sahiptirler

*Ben ise onların inandıklarının tümüne inanıyorum.*⁶⁸¹

إِذَا تَبَدَّى حَبِيبِي بِأَيِّ عَيْنٍ أَرَاهُ بَعَيْنِهِ لَا بَعَيْنِي فَمَا يَرَاهُ سِوَاهُ

Sevgilim görüldüğünde hangi gözle onu görürüm?

*Kendi gözümle değil onun gözüyle, böylelikle sadece onu görürüm.*⁶⁸²

لَقَدْ كُنْتُ قَبْلَ الْيَوْمِ أَنْكِرُ صَاحِبِي إِذَا لَمْ يَكُنْ دِينِي إِلَى دِينِهِ دَانِي

وَقَدْ صَارَ قَلْبِي قَابِلًا كُلَّ صُورَةٍ فَمَرَعَى لِغِرْلَانٍ وَدِيرٍ لِرُهْبَانٍ

⁶⁸⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 107.

⁶⁸¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 290.

⁶⁸² Âmilî, *a.g.e.*, I, 80.

وَبَيْتٍ لِأَوْثَانٍ وَكَعْبَةٍ طَائِفٍ وَأَلْوَاخٍ تَوْرَاةٍ وَمُصْحَفٍ فُرَّانٍ
 أَدِينُ بِدِينِ الْحَبِّ أَنَّى تَوَجَّهْتُ رَكَائِبُهُ فَالِدِينُ دِينِي وَإِيمَانِي

Daha önce yabancı sayıyordum

Dinimden olmayanları

Sonra her çeşidi kabul eder oldu gönliüm

Ceylanlar için mera, rahipler için kilise oldu.

Bazen puthane bazen Ka 'be 'dir

Bazen Tevrat bazen Kur 'an 'dır

Sevgi benim dinim ve imanımdır

O nerde olursa ben oradayım.⁶⁸³

16- el-Keşkûl'deki bazı şiirler, öğretim ve bilgilendirme amaçlıdır. 'Âmilî'nin es-Sirâc el-Verrâk'tan (ö. 695/1295) naklettiği *vâvın* çeşitlerine dair şiir,⁶⁸⁴ i'râbta mahalli olmayan cümlelere dair şiir⁶⁸⁵ ve satranç oyununa dair bilgi veren şiir,⁶⁸⁶ bu konuda verilebilecek örneklerdendir.

17- el-Keşkûl'de yer alan ve şiir konusunda zikre değer hususlardan biri de şiirin etkisi hakkındaki hikâyeler ve şiirlerdir. 'Âmilî'nin bu konuda, aynı bölümde yaptığı alıntılar arasında öne çıkan örnekler, şiirden etkilenip bayılanlara dairdir. Bu durum daha çok tasavvuf ehlinde söz konusu olmaktadır. Burada vereceğimiz iki örnek de tasavvufun önde gelen şahsiyetlerinden olan İbrahim Edhem (ö. 162/779) ve Ebû Bekr eş-Şiblî (ö. 334/945) hakkındadır. Şöyle ki:

İbrahim Edhem yolda giderken birisinden şu beyti duyunca bayılır ve yere düşer:

⁶⁸³ Âmilî, *a.g.e.*,I, 38.

⁶⁸⁴ Âmilî, *a.g.e.*,I, 437.

⁶⁸⁵ Âmilî, *a.g.e.*,I, 386.

⁶⁸⁶ Âmilî, *a.g.e.*,I, 437.

كُلُّ ذَنْبٍ لَكَ مَغْفُورٌ رَّسِيوَى الْإِغْرَاضِ عَنِّي

Benden yüz çevirmen hariç bütün günahlarımı affediyorum.

Benzer bir olayı eş-Şibli de yaşar. O da yolda giderken duyduğu bir şiirden dolayı bayılır.⁶⁸⁷

Başka bir etkilenme biçimi ise total olan birinin, şiirin verdiği şevk ve vecd ile hiçbir sorunu yokmuş gibi kalkıp dans etmesidir. Ali b. el-Hâşim adında total bir kişi birinden şu şiiri duyunca kalkıp dans eder, fakat daha sonra yine eski haline döner:

يَا مُظْهِرَ الشُّوقِ بِالسَّانِ لَيْسَ لِذَعْوَاكَ مِنْ بَيَانِ
لَوْ كَانَ مَا تَدَّعِيهِ حَقًّا لَمْ تَدُقِ الْعَمَضَ إِذَا تَرَانِي

Ey özlediğini iddia eden, doğru söylemiyorsun.

Eğer doğru söyleseydin, beni gördüğünde uyuyamazdın.⁶⁸⁸

‘Âmilî’nin, gazel ve aşk şiirinin piri olarak kabul edilen Abbas b. Ahnef’den (ö. 192/808) naklettiği şu olay da şiirin etkisini ortaya koymasına bakımından güzel bir örnektir:

İshak b. İbrahim el-Mavsılı diyor ki: Bir gün Abbas b. Ahnef yanıma geldi ona İbnü’-d-Dumeyne’nin “أَلَا يَا صَبَا نُجِدُ مَتَى هِجْتِ مِنْ نُجِدٍ” mısraıyla başlayan beş beytini okudum. Coştı, kendinden geçti ve orada bulunan sopayı aldı ve “Bu sopayla kafama vuracağım, bu ne güzel şiirmiştir!” dedi. Biz de ona “Kendine acı, sakın yapma!” dedik.⁶⁸⁹

Bu olayda bahsi geçen beyitler şunlardır:

أَلَا يَا صَبَا نُجِدُ مَتَى هِجْتِ مِنْ نُجِدٍ فَقَدْ زَادَنِي مَسْرَاكَ وَجُدًا عَلَى وَجْدِي
أِنْ هَتَفْتَ وَرَفَاءً فِي رَوْقِ الضُّحَى عَلَى فَنِّ عَصَنِ النَّبَاتِ مِنَ الرَّنْدِ

⁶⁸⁷ Âmilî, *a.g.e.*, I, 154.

⁶⁸⁸ Âmilî, *a.g.e.*, I, 154.

⁶⁸⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 96.

بَكَدَتْ كَمَا يَبْكِي الْوَلِيدُ.....دُ وَلَمْ أَزَلْ جَلِيدًا وَأَبْدَيْتُ الَّذِي لَمْ أَكُنْ أَبْدِي
وَأَصْبَحْتُ قَدْ قَضَيْتُ كُلَّ لَبَانَةٍ تِهَامِيَّةٍ وَأَشْهُ.....تَاتَقَ قَلْبِي إِلَى نَجْدِ
إِذَا وَعَدْتِ زَادَ الْهُوَى لِإِنْتِظَارِهَا وَإِنْ بَخَلْتِ بِأَلْوَعْدِ مَثْ عَلَى الْوَعْدِ

Ey Necd"ten esen yel! Her estiğinde

Gece esintin aşkıma aşk katarak onu arttırdı

Güvercin parlak kuşluk vaktinde

İğde ağacının taze dalında her öttüğünde

Yavrunun ağladığı gibi ağlayacak mıyım?

Ve sakladıklarımı gösterecek miyim?

Tihâme'deki her ihtiyacımı temin etmiş olarak sabahladım

Gönlüm Necd'i özledi

Söz verdiği zaman beklemekten aşkım artar

Söz vermekten çekindiğinde ise sözü için ölürüm.⁶⁹⁰

18- ‘Âmilî, “İstanbul müftüsü tefsir sahibi fâzıl ve muhakkik” olarak nitelediği Ebu’s-Suûd Efendi’den 54 beyit nakleder. Naklettiği bu beyitler Ebu’s-Suûd Efendi’nin 92 beyitten oluşan *el-Kasîdetu’l-Mîmîyye*’sindedir. Ebu’s-Suûd’un Ebu’l-Alâ el-Maarrî’ye muâraza olarak yazdığı bu kasideye İzzeddin Abdulazîz ez-Zemzemî ve Musluhiddîn Lârî gibi zatlar tarafından nazire, Abdurrahman Âlemşâh ve Radyüddin Muhammed b. İbrahim el-Halebî gibi âlimler tarafından da şerh yazılmıştır.⁶⁹¹

‘Âmilî, Ebu’s-Suûd’un bu kasidesini zarafet ve akıcılığın zirvesinde olmakla nitelerken,⁶⁹² yukarıda da geçtiği gibi pek çok âlim onu, nazire yazılmaya ve şerh edilmeye değer bulurken, hukuk tarihçisi Ahmet Akgündüz’ün, Ebu’s-Suûd Efendi hakkındaki şu

⁶⁹⁰ İbnu’Dumeyne, Abdullah, Dîvân İbni’d-Dumeyne, Dâru’l-‘Urûbe, Kahire, 1379, s. 84.

⁶⁹¹ Akgündüz, Ahmet, *DİA*, X, 371.

⁶⁹² ‘Âmilî, *a.g.e.*, I, 30.

değerlendirmesi yadrganacak niteliktedir: “Ebüssuûd Efendi devrin geleneğine uyarak Türkçe ve Arapça bazı şiirler kaleme almışsa da, onda bir sanat kabiliyeti olduğunu söylemek oldukça güçtür.”⁶⁹³

‘Âmilî, Ebu’s-Suûd Efendi’nin şiirinin sonunda kullandığı beğenme ifadelerinin hemen hemen aynısını eş-Şerif er-Radî (ö. 406/969) ve Ebu’l-Hasan et-Tihâmî (ö. 416/1025) gibi dil ve edebiyat üstatlarının şiirleri için de kullanmakta ve şöyle demektedir: “Bu şiir, güzellik ve kalitenin en üst seviyesindedir.”⁶⁹⁴

el-Keşkûl’de Edebi Sanatlar

Bilindiği gibi Memluklu ve Osmanlı dönemlerindeki şiiri, önceki dönemlerin şiirinden ayıran en belirgin özellik, şekil ve süs boyutudur. *el-Muhassinâtu’l-bedî’îyye* olarak tanımlanan edebi sanatların ihdası ve kullanımı bu dönemlerde zirve noktasına ulaşmıştır.⁶⁹⁵ Osmanlı döneminde yaşamış olan bir âlim olarak ‘Âmilî de bu durumdan etkilenmiş ve pek çok edebi sanat örneği nakletmiştir. *el-Keşkûl’de* yer alan başlıca sanatlar ve sanat örnekleri şunlardır:

İstibtâ’: *Ta’lik*, *muzâ’af* ve *muvecceh* gibi başka kelimelerle de ifade edilen bu sanat, Sekkâkî (ö. 626/1229) tarafından *istibtâ’* olarak adlandırılmıştır. *İstibtâ’*, bir konu sebebiyle bir kişinin o konudaki sıfatını dile getirirken, başka bir sıfatını da zikretmek demektir. Bu sıfatın zikri, övmek için olabileceği gibi yermek için de olabilir.⁶⁹⁶

‘Âmilî de bu sanatı *istibtâ’* olarak ifade eder ve ona dair şöyle bir örnek nakleder:

Bir Iraklı, *kadın*ın da hazır bulunduğu bir ortamda bayram hilalini gördüğünü söyler. Ancak kadı, onun şahitliğini reddeder ve o günü bayram olarak ilan etmez.

Bunun üzerine adam şöyle der:

⁶⁹³ Akgündüz, Ahmet, *DİA*, X, 367.

⁶⁹⁴ ‘Âmilî, *a.g.e.*, II, 273.

⁶⁹⁵ Emîn, Bekrî Şeyh, *Mutâla’ât fi’ş-Şi’ri’l-Memlûkî ve’l-Usmânî*, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1986, s. 163-164.

⁶⁹⁶ el-Medenî, Ali Sadruddîn b. Ma’sûm, *Envâru’r-Rabî’ fi Envâ’i’l-Bedî’*, Matba’atu Nu’mân, Necef, 1968, VI, 148.

إِنَّ قَاضِيَنَا لِأَعْمَى أَمْ تَرَاهُ يَتَّعَامَى
سَرَقَ الْعِيدَ كَأَنَّ الْعِيدَ دَأْمَ مَوَالِ الْيَتَامَى

Kadımız kördür ya da kör gibi davranıyor.

*Bayramı çaldı, herhalde bayramı yetim malı ile karıştırıyor.*⁶⁹⁷

Burada istitbâ‘ sanatı, körlük sıfatının yanında yetim malının çalınmasından bahsedilmesiyle gerçekleşmiştir.

Husnu’t-ta‘lil: İnce ve edebi bir mana için, bir olaya ya da duruma gerçek sebebi dışında başka bir sebep göstermek demektir.⁶⁹⁸ ‘Âmilî, es-Salâh es-Safedî’den (ö. 764/1363) şöyle bir husnu’t-ta‘lil örneği nakleder:

لَا تَحْسَبُوا أَنَّ حَبِيبِي بَكَى لِي رِقَّةً، يَا بَعْدَ مَا تَحْسَبُونَ
فَمَا بَكَى مِنْ رِقَّةٍ إِنَّمَا أَرَادَ أَنْ يَسْقِي سَيْفَ الْجُفُونِ

Sanmayın ki sevgilim bana acıdığı için ağlıyor, keşke öyle olsa!

*Acıdığı için değil, kılıç gibi olan kirpiklerini sulamak içindir ağlaması.*⁶⁹⁹

Burada husnu’t-ta‘lil, ağlamanın, acımaya değil kılıca benzetilen kirpikleri sulamak sebebine bağlanması şeklinde gerçekleşmiştir.

Teşbih: Kelime olarak benzetme manasına gelen teşbih, edebi bir kavram olarak bir şeyin başka bir şeye bir ya da birden çok açıdan benzetilmesi anlamına gelir.⁷⁰⁰ Teşbih, *muşebbeh* (benzetilen), *muşebbehbih* (kendisine benzetilen) ve teşbih edatı olmak üzere üç unsurdan meydana gelir. Birbirine benzetilen iki şey arasında mana ya

⁶⁹⁷ Âmilî, *a.g.e.*, II, 184.

⁶⁹⁸ Cevdet Paşa, Ahmet, *Belâgât-i Osmaniyye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1323, s. 149.

⁶⁹⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 50.

⁷⁰⁰ el-Kayrâvânî, el-Hasan b. Raşîk, *el-'Umde fî Mahâsini's-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakdihi*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1981, I, 286.

da sığata da *vechu* 'ş-*şebeh* (benzetme yönü) denir.⁷⁰¹ Belâgat ilminin en önemli konularından biri olan teşbihin, *el-maklûb*, *el-mutlak*, *el-meşrû*t ve *el-ma 'kûs* gibi pek çok türü vardır.⁷⁰²

Teşbih çeşitlerinden söz eden 'Âmilî,⁷⁰³ Arap dilindeki en güzel teşbih örneği olarak nitelediği şu hikâyeyi nakleder:

En güzel teşbih örneklerinden birisi, Farazdak'ın naklettiği şu şiirde yer almaktadır: Adî b. er-Rikâ' "عَرَفَ الدِّيَارَ تَوْهُمَا فَأَعْتَادَهَا" (Tesadüfen mekânı tanıdı ve oraya alıştı) mısrası ile başlayan kasidesini okuduğunda yanındaydım. Ceylan yavrusunun boynuzunu tasviri sadedinde "تُرْجِي أَغْنُ كَأَنَّ ابْرَةَ رَوْفِيهِ" (Öyle bir ceylan yavrusu sürüyor ki, boynuzunun ucu) mısrasına ulaştığında, tamam dedim, bunun işi bitti, artık toparlayamaz. Bu kurumuş siyahî Arap bunun devamını nasıl getirebilir ki diye kendisine acidım. Ancak "قَلَّمَ أَصَابَ مِنَ الدَّوَاةِ" (müreккеbe batmış kalem ucu gibidir) mısramı söyleyince acımam kıskançlığa dönüştü.⁷⁰⁴

'Âmilî, çok sayıda olmasa da el-Keşkûl'de bazı teşbih örneklerine yer verir. Bunlardan biri de, Mısırlı vezir ve şair İbn Mekânîs'ten (ö. 794/1392) naklettiği ve şiirin güzel örneklerinden biri olarak nitelediği beyitlerdir. 'Âmilî bu şiirde teşbihin hareketlerde ve duruşta olduğunu söyler. Şöyle ki:

إِبْرِيقُنَا عَائِفٌ عَلَى قَدْحٍ كَأَنَّهُ الْأُمُّ تُرْضِعُ الْوَلِدَا
أَوْ عَابِدٌ مِنْ بَنِي الْمَجُوسِ إِذَا تَوَهُمَ الْكَأْسُ شُقْلَةً سَجْدَا

Bardaktan ayrılamayan çaydanlığımız

Çocuğunu emziren anne gibidir.

Ya da dindar bir mecûsî gibidir,

*Bardağı bir alev olarak algıladığında ona secde eder.*⁷⁰⁵

⁷⁰¹ Vehbe, Mecdî & el-Muhendis, Kâmil, *Mu 'cemu 'l-Mustalahâti 'l-'Arabîyye fi 'l-Luğati ve 'l-Edeb*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1984, s. 99.

⁷⁰² el-Kefevî, Ebu'l-Bakâ', *el-Kulliyât*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1998, s. 272.

⁷⁰³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 322.

⁷⁰⁴ Âmilî, *a.g.e.*, II, 93.

⁷⁰⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 114.

Tevriye: Kelime anlamı itibariyle bir şeyi gizleyip başka bir şeyi ortaya ve öne çıkarmak demek olan tevriye, terim olarak iki anlamı olan bir kelimedenden yakın anlamı değil uzak anlamı kastetmek demektir. Buradaki yakın anlamlılık lafzın manaya delaletinin açık oluşundan, uzak anlamlılık ise delaletin gizli oluşundan kaynaklanmaktadır.⁷⁰⁶

‘Âmilî, el-Keşkûl’ün başlıca kaynaklarından olan Salah es-Safedî’den çok sayıda tevriye örneği nakletmektedir. İşte bazı örnekler:

Örnek 1:

مَا أَبْصَرَ النَّاسَ صَبْرِي عَلَى بَلَائِي وَكَرْبِي
الصَّمْتُ دَأْبُ لِسَانِي وَقَدْ تَكَلَّمْتُ قَلْبِي

*Görmüyorlar sabrımı başıma gelen musibet ve belaya karşı
Dilimin âdetidir susar, kalbim ise yaralıdır.*⁷⁰⁷

Bu şiirde tevriye “تكلّم” fiilindedir. Burada yakın anlam “konuşmak” iken, şair uzak anlam olan “yaralama” manasını kastetmiştir. Bilindiği gibi “كلّم” kök kelimesinin anlamlarından biri de yaralamaktır.⁷⁰⁸

Örnek 2:

أَمَلْتُ أَنْ تَتَعَطَّفُوا بِوَصَالِكُمْ فَرَأَيْتُ مِنْ هَجْرَانِكُمْ مَا لَا يُرَى
وَعَلِمْتُ أَنَّ بَعَادَكُمْ لَا بُدَّ أَنْ يَجْرِيَ لَهُ دَمْعِي دَمًا وَكَذَا جَرَى

*Bana acıyarak vuslatta bulunacağınızı umuyordum
Fakat hicranınızdan başıma gelmeyen kalmadı
Şunu anladım: Bu öyle bir hicrandır ki*

⁷⁰⁶ el-Medenî, Sadruddîn b. Ma’sûm, *Envâru’r-Rabî’ fî Envâ’i’l-Bedî’*, Matba’atu’n-Nu’mân, Necef, 1968 V, 5.

⁷⁰⁷ ‘Âmilî, a.g.e.,I, 263.

⁷⁰⁸ İbrahim Mustafa ve Arkadaşları, *el-Mu’cemu’l-Vasîlî*, Çağrı Yayınları, İst., 1989, s. 796.

Gözlerimin onun için kan akıtması gerekir, nitekim de öyle oldu.⁷⁰⁹

Bu şiirde tevriye “جرى” fiilindedir. *Cerâ* fiili hem “akmak” hem de “meydana gelmek ve gerçekleşmek” anlamlarına gelir. Bağlamda akmaktan söz edildiği için ilk akla gelen, fiilin bu anlamda kullanılmış olmasıdır. Fakat şair tevriye yaparak bu yakın anlamı değil uzak anlam olan “meydana gelmek ve gerçekleşmek” anlamını kastetmiştir.⁷¹⁰

Tazmin: Bir şairin kendi şiirine başka bir şairden mısra ya da mısralar alması demektir. Şair, tazmin yaptığında bunu belirtmesi gerekir. Zira bir şair başkasından aldığı bir mısra ya da beyti kendi şiiriymiş gibi alırsa veya kelimeler değiştirmek suretiyle başka bir şaire ait olan bir manayı kendisine aitmiş gibi kullanırsa, bu tazmin olmaz hırsızlık olarak kabul edilir. Eğer şiir meşhur olup şairlerce biliniyorsa tazminde şiirin kime ait olduğunu belirtmeye gerek yoktur.⁷¹¹ Mesela Yezid b. Muaviye’ye nisbet edilen “أَدِنُ كَأَسَا وَتَأُولُهَا أَلَا ” beytini Hâfız-ı Şîrâzî olarak meşhur olan Şemsuddîn b. Muhammed (ö. 792/1390) divanındaki ilk gazelinde tazmin etmektedir.⁷¹²

Bu açıdan el-Keşkûl’e baktığımızda görüyoruz ki ‘Âmilî kendi şiirlerinde tazmin sanatı kullandığı gibi bu sanatı içeren şiirler de nakletmektedir. ‘Âmilî uzun sayılabilecek bir şiirinde kendisinden kısa bir süre önce vefat eden Abdurrahman Câmî’nin (ö. 998/1492) “فاح ریح الصَّبَا وَصَاحِ النَّيْكِ” mısrasına tazmin olarak bir şiir yazmıştır. İşte o şiirden bazı beyitler:

قَالَ لِي: مَا تُرِيدُ؟ قُلْتُ لَهُ: يَا مَنْى الْقَلْبِ قُبْلَةً مِنْ فَيْكِ

قَالَ: خُذْهَا فَقَدْ ظَفِرْتَ بِهَا قُلْتُ: زِدْنِي! فَقَالَ: لَا وَأَبِيكَ

⁷⁰⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 40.

⁷¹⁰ Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu‘cemu’l-Luğati’l-‘Arabîyyeti’l-Mu‘âsıra*, ‘Alemlu’l-Kutub, Kahire, 2008, I, 367.

⁷¹¹ Cevdet Paşa, Ahmet, *Belâgât-i Osmaniye*, s. 163.

⁷¹² Şîrâzî, Hâfız, *Dîvân-ı Gazeliyyât*, İntişârat-ı Safî Alişah, Tahran, 1388 h.ş., s. 1.

ثُمَّ وَسَدْتُهُ الْيَمِينِ إِلَى أَنْ دَنَا الصُّبْحُ قَالَ لِي: يُخْفِيكَ
قُلْتُ: مَهْلًا فَقَالَ: قُمْ فَلَقَدْ فَاحَ رِيحُ الصَّبَا وَصَاحَ الدِّيَكُ

Dedi ki, ne istiyorsun? Dedim ki, ağızdan bir öpücük, ey gönlümün arzusu!

Dedi ki, hadi al, kazandın. Dedim ki bir daha, dedi ki hayır asla!

Sonra sağ kolumu ona yastık ettim. Sabah olunca, dedi ki, bu kadar yeter.

Dedim ki acele etme, dedi ki kalk, sabah rüzgârı esti, horoz öttü.⁷¹³

‘Âmilî’nin babasından naklettiği bir şiirde de aynı mısra tazmin edilmiştir.⁷¹⁴ Ancak ‘Âmilî bu mısraı şiirinin son mısrası olarak, babası ise ilk mısrası olarak tazmin etmiştir.

‘Âmilî, içinde tazmin sanatı bulunan şiirler de nakletmiştir. Salah es-Safedî’ye ait olan şu beyitlerdeki “لَا يَسْأَلُونَ عَنِ السَّوَادِ الْمُقْبِلِ” mısrası Hassân b. Sâbit’e aittir:⁷¹⁵

دَبَّ الْعِدَارُ فَظَنَّ مِنْهُ لِأَنِّي أَتَيْتُ أَكُونُ عَنِ الْعَرَامِ بِمَعْرَلِ
لَا كَانَ ذَاكَ فَإِنِّي فِي مَعْشَرِ لَا يَسْأَلُونَ عَنِ السَّوَادِ الْمُقْبِلِ

Olgunluk yaşına gelince sevgilim sandı ki

Aşkından vazgeçeceğim

Allah etmesin! Çünkü ben

Gördüğü her karartının arkasına düşenlerden değilim.⁷¹⁶

İstihdam sanatı: İki veya daha çok anlamı olan bir kelimeyi anlamlarından birini kastederek kullanmak, daha sonra da bir zamirle

⁷¹³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 109.

⁷¹⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 108.

⁷¹⁵ el-Merzûkî, Ahmed b. Muhammed, *Emâlî el-Merzûkî*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1995, s.228.

⁷¹⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 106.

o kelimeye göndermede bulunarak diğer anlamını kastetmek, ya da iki zamir kullanarak her bir zamir ile ayrı manalara atıfta bulunmak demektir. Birinci çeşide örnek:

إِذَا نَزَلَ السَّمَاءُ بِأَرْضِ قَوْمٍ رَعَيْنَاهُ وَإِنْ كَانُوا غَضَابًا

Birinin toprağına yağmur yağdığında

*Oranın sahipleri kızsda da hayvanlarımızı orada otlatırız.*⁷¹⁷

Buradaki *semâ* kelimesinden “yağmur”, “رَعَيْنَاهُ” ifadesinde bulunan ve *semâ* kelimesine dönen zamirden kasıt ise onun diğer anlamı olan “bitki” kastedilmektedir.⁷¹⁸

Şu örnekte ise dört istihdam var:

وَرُبَّ غَزَالَةٍ طَاعَتْ بِقَلْبِي وَهُوَ مَزْعَاهَا

نَصَبْتُ لَهَا شِبَاكًا مِنْ نُضَارٍ ثُمَّ صَدَّنَّهَا

وَقَالَتْ لِي وَقَدْ صِرْنَا إِلَى عَيْنٍ قَصَدْنَاهَا

بَدَّلْتُ الْعَيْنَ فَأَخَذَهَا بِطَاعَتِهَا وَمَجْرَاهَا

Gönlümde ne ceylanlar var!

Gönlüm zaten onların otlağıdır.

Altından bir kapan kurdum

Sonra onları avladık

Bir pınara doğru gidiyorken bana şöyle dedi:

*Altını harcadın, göze sürme çek, güneşin doğuşu sırasında, pınar başında.*⁷¹⁹

⁷¹⁷ Âmilî, a.g.e.,I, 418.

⁷¹⁸ el-Medenî, Sadruddîn b. Ma'sûm, *Envâru'r-Rabî' fî Envâ'i'l-Bedî'*, Matba'atu'n-Nu'mân, Necef, 1968 I, 307.

⁷¹⁹ Âmilî, a.g.e.,I, 418.

Son mısradaki “العَيْن” kelimesinden altın, ona dönen birinci zamirden (فَأَكْخَلَهَا) göz, ikinci zamirden (بَطَّلَعَهَا) güneş, üçüncü zamirden (مَجْرَاهَا) ise pınar kast edilmektedir.

Tevcîh Sanatı: Kelime anlamı bakımından yönlendirmek manasına gelen tevcîh, edebi bir sanat olarak şairin şiirinde kullandığı kişi isimleri veya ilmi kaideleri başka anlamlara yönlendirmesi ve o manalarda kullanması demektir.⁷²⁰

‘Âmilî’nin naklettiği tevcîh ihtiva eden bazı şiirler, birinci kısma yani kişi isimlerine, bazıları isim ise farklı ilim dallarındaki kaidelere dair örneklerdir. Kişi isimlerine dair iki örnek vermektedir. Her iki örnek de aruzla alakalı olup ikisinde de aruzun kurucusu olan Halil b. Ahmed el-Ferâhidî’nin isminde tevcîh sanatı kullanılmıştır. Bu sanatın kullanıldığı örneklerden biri şudur:

وَبِي عَرُوضِي سَرِيغِ الْجَفَا وَجَدِي بِهِ مِنْ جَفَاهُ طَوِيلِ
قُلْتُ لَهُ: قَطَعْتَ قَلْبِي أَسَى فَقَالَ لِي: التَّقْطِيعُ دَابُّ الْخَلِيلِ

*Aruzcu bir sevgilim var, çok zulmeden
Ona olan aşkım da onun zulmü gibi büyüktür
Dedim ki, kalbimi parçaladın, beni üzdün
Dedi ki, sevgili böyledir, paramparça eder.*⁷²¹

Burada *el-Halîl* isminde tevcîh sanatı *et-taktî* kelimesinde de tevriye sanatı vardır. Çünkü *taktî* kelimesinin yakın anlamı, vezni bulmak için şiiri bölümlere ayırmak iken,⁷²² burada uzak anlam olan parçalamak manası kastedilmiştir.

İktibas Sanatı: Kelime anlamı itibariyle ateşten bir parça almak manasına gelen iktibas, edebi bir terim olarak nesir ya da şiirde, Kur’an’dan olduğunu belirtmeden, ondan bir bölüme yer vermek

⁷²⁰ el-Hillî, Safiyuddîn, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-Bedi'iyye*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1992, s. 122.

⁷²¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 120.

⁷²² Altûncî, Muhammed, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'l-Edeb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, I, 274.

demektir.⁷²³ Başlangıçta tazmin sanatının bir türü olarak değerlendirilen iktibas, hicri VI. yüzyıldan itibaren bu sanatın kapsamından çıkarılarak Kur'an ve hadis tazminine iktibas adı verilmiştir. Ancak Kur'an'dan yapılan nakillerin iktibas olduğunda ittifak bulunduğu halde hadis iktibaslarını tazmin kapsamı içinde görenler de vardır. Bazı âlimler, iktibasın kapsamını genişleterek bütün ilim dallarından yapılan nakillerin iktibas olduğunu söylemişlerdir.⁷²⁴

‘Âmilî, el-Keşkûl’de nahiv, sarf, fıkıh ve reml (bir tür kum falı) ilimlerinden iktibasların olduğu şiir örnekleri nakletmektedir.

Nahiv ilminden iktibasın bulunduğu örnek:

مَرَضْتُ وَلِي جِيرَةً كُلُّهُمْ عَنِ الرَّشْدِ فِي صُحْبَتِي حَائِدٌ
فَأَصْبَحْتُ فِي النَّقْصِ مِثْلَ الَّذِي وَلَا صَلَاةَ لِي وَلَا عَائِدٌ

*Hastalandım, çok komşum var
Fakat kimse beni görmek istemiyor
O kadar yalnızım ki
Sılası ve aidi olmayan ismi 'l-mevsule döndüm!*⁷²⁵

Sarf ilminden iktibasın bulunduğu bu şiirde “İltikâu’s-sakineyn muhaldir.” kuralına atıfta bulunmaktadır:

يَا سَاكِنًا قَلْبِي الْمَعْنَى وَأَيْسَ فِيهِ سِوَاكَ ثَانِي
لَأَيِّ شَيْءٍ كَسَرْتَ قَلْبِي وَمَا التَّقَى فِيهِ سَاكِنَانِ؟

*Ey dertli kalbimin sakini
Orada senden başkasına yer yok
Neden kalbimi kırdın?*

⁷²³ el-Medenî, II, 217.

⁷²⁴ Durmuş, İsmail, *DİA*, “İktibas”, XXII, 52.

⁷²⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 106.

*Onda iki sakın bir araya gelmez ki!*⁷²⁶

Fıkıh ilminden iktibasın bulunduğu bu beyitlerde ise “Ekin ekene aittir.” Kuralına atıfta bulunulmaktadır:

أُنْبِتَ وَرْدًا نَاضِرًا نَاطِرِي فِي وَجْنَةِ كَالْقَمَرِ الطَّالِعِ
فَلِمَ مَنَعْتُمْ شَفَتِي لَثْمَهُ وَالْحَقُّ أَنَّ الزُّرْعَ لِلزَّرْعِ؟

Gözüm müthiş bir gül büyüttü
Ay gibi parlak bir yanakta
Neden onu öpememe mani oluyorsunuz?
Bilmez misiniz, ekin ekenidir.

‘Âmilî, daha sonra babasının buna cevabını da nakleder. Bu cevabi şiirde ise yine fıkıhın bir kuralı olan “Kölenin ektiği ekin, efendisine aittir” kuralına atıfta bulunulmaktadır:

لِأَنَّ أَهْلَ الْحَبِّ فِي حَيِّنَا عَبِيدُنَا فِي شَرَعِنَا الْوَاسِعِ
وَالْعَبْدُ لَا مُلْكَ لَهُ عِنْدَنَا فَزَرْعُهُ لِلسَّيِّدِ الْمَاعِ

*Bizim anlayışımızda seven köledir
Kölenin mülkü olmaz, kölenin ektiği efendisinindir.*⁷²⁷

‘Âmilî’nin Şiirleri ve el-Keşkül’deki Alıntı Şiirler

el-Keşkül’de yer alan şiirleri farklı bakımlardan değerlendirme imkanı vardır. Şiirlerin ait oldukları dönemler, çeşitleri ve konuları gibi. Nitekim Nûre el-Kevkebî, el-Keşkül’deki şiirleri hem dönem hem de konu bakımından ele almıştır. Ancak bize göre bu şiirleri konularına göre tasnif etmek ve değerlendirmek daha isabetli olur. Çünkü Bahâüddin el-’Âmilî’nin şiirde de nesirde de dönem veya zaman ölçüsü ya da kriteri yoktur. Daha önce de belirttiğimiz gibi

⁷²⁶ Âmilî, a.g.e.,II, 100.

⁷²⁷ Âmilî, a.g.e.,I, 106.

onun için önemli olan naklettiği manzum ya da mensur metnin içeriği ve etkinliğidir.

‘Âmilî’nin şiiirlerinin başlıca kaynağı el-Keşkûl’dur. Binaenaleyh oradaki şiiirleri ele alırken ‘Âmilî’ye ait olan ve ona ait olmayanlar bakımından ele almamız daha uygun olur. Yaptığımız tesbite göre el-Keşkûl’de ‘Âmilî’ye ait kırkın üzerinde şiiir vardır. Herât şehrinin tasvirine dair şiiirinde olduğu gibi yüzü aşkın beyitten oluşan şiiirleri olduğu gibi⁷²⁸ tek beyitten oluşan şiiirleri de vardır. Mesela:

لَا يُعِزُّ اللَّهُ مَنْ ذَلَّلْنَا كَلُّ مَنْ ذَلَّلْنَا ذَلَّ لَنَا

Allah, bizi alçaltmak isteyenleri yüceltmez

*Bize boyun eğdirmek isteyenler bize boyun eğeceklerdir.*⁷²⁹

el-Keşkûl incelediğinde yarından çoğunun şiiir olduğu görülmektedir. Bunlar, ait oldukları dönemler ve içerdikleri konular bakımından aralarında büyük farklılıklar olan şiiirlerdir. Yani el-Keşkûl’de hemen her dönemden ve her konuda şiiir bulmak mümkündür. Cahiliye döneminden şiiirler olduğu gibi İslamî dönem, Emevî dönemi ve Abbasi dönemi ve Hicri 11. asra kadar ki bütün dönemlerden şiiirler mevcuttur. Yine şiiirin ağıradı olarak ifade edilen konu ve amacı bakımından da çok farklı şiiirler el-Keşkûl’de mevcuttur. Dinî şiiirler çoğunlukta olmakla beraber, el-Keşkûl’de gazel, mersiye, hiciv, fahiye, hasret ve sitem gibi şiiirin hemen her türünü bulmak mümkündür.⁷³⁰

‘Âmilî, İmruu’l-Kays,⁷³¹ Tarafa b.’Abd,⁷³² ve Zuheyr b. Ebî Sulmâ⁷³³ gibi Muallaka şairlerinden alıntılar yaptığı gibi Kays b. el-

⁷²⁸ ‘Âmilî, a.g.e., I, 147.

⁷²⁹ ‘Âmilî, a.g.e., I, 264.

⁷³⁰ el-Kebkebî, a.g.e., s. 21.

⁷³¹ ‘Âmilî, a.g.e., I, 322.

⁷³² ‘Âmilî, a.g.e., I, 364.

⁷³³ ‘Âmilî, a.g.e., I, 365.

Hatîm,⁷³⁴ el-‘Aşâ,⁷³⁵ ve Hâtim et-Tâi⁷³⁶ gibi Cahiliye döneminin diğer şairlerinden de nakiller yapmaktadır. el-Keşkül’de Cahiliye dönemi kadın şairlerinden Zerkâ’ el-Yemâme’den de şiirler mevcuttur.⁷³⁷

Her ne kadar ‘Âmilî, Cahiliye dönemi şairlerinden alıntılar yapmış ise de onun esas kaynağı, Edebiyat tarihi kitaplarında geçtiği şekliyle İslamî dönem, Abbasi dönemi, Emirlikler dönemi ve Osmanlı dönemi şairleri olmuştur. Esasında el-Keşkül’ün kaynakları söz konusu olduğunda, bazı araştırmacıların yaptığı gibi⁷³⁸ zaman kriterine göre değerlendirme ve tasnif yapmak çok da doğru değildir. Zira daha önce de belirttiğimiz ‘Âmilî için böyle bir dert yok. Bir bilgiyi, bir hikâyeyi ya da bir şiiri el-Keşkül’e alırken onun için tek ölçü, el-Keşkül’ün hazırlanma amacıdır. Bu amaç da nakledeceği metnin nadir, dikkat çekici, eğitici ve eğlendirici olmasıdır. Başka bir ifade ile bu amaçlar çerçevesinde kayda değer olmasıdır. Bu yönüyle baktığımızda el-Keşkül’deki alıntı şiirlerinin değerlendirme ve tasnifinde konu ve şairleri esas almak daha açıklayıcı olacaktır.

Ağrâdu’ş-şi’r (konu ve amaç) açısından baktığımızda el-Keşkül’deki şiirlerde şu türlerin öne çıktığını görüyoruz:

Dinî şiir

Daha önce de ifade edildiği gibi ‘Âmilî’nin şiirlerinde en çok önce çıkan dinî içerikli şiirlerdir. Bunu yadırgamamak gerekir, çünkü sonuçta ‘Âmilî, şair vasfından daha çok âlim vasfı ile tanınan bir şahsiyettir. Nitekim şu mısralarında kendisi de bu durumu ifade etmektedir.

فَرَمْتُ شَيْئًا مُشْغَلًا لِبَالِي عَمَّا أَقَاسِيهِ مِنَ الْبَلْبَالِ
فَلَمْ أَجِدْ أَبْهَى مِنَ الْأَشْعَارِ وَلَيْسَ نَظْمُ الشِّعْرِ مِنْ شِعَارِي

⁷³⁴ Âmilî, *a.g.e.*,I, 364.

⁷³⁵ Âmilî, *a.g.e.*,I, 54.

⁷³⁶ Âmilî, *a.g.e.*,II, 397.

⁷³⁷ Âmilî, *a.g.e.*,I, 317.

⁷³⁸ Bkz: el-Kebkebî, *a.g.e.*, s. 22-88.

*Acısını çektiğim derdimi
Bana unutturacak bir şeyler aradım
Şiirden daha iyi bir yol bulamadım
Hâlbuki şiir yazmak bana göre değildir.⁷³⁹*

‘Âmilî dinî şiirlerinde Hz. Peygamber (s), Ehl-i Beyt, hac mekânları ve Şîa nezdinde kutsal sayılan mekânların methi, vaaz ve nasihat gibi konular öne çıkmaktadır.

‘Âmilî, Hz. Peygamber’i rüyada gördükten sonra şöyle bir şiir yazmıştır:

وَلَيْلَةٌ كَانَتْ بِهَا طَالِعِي	فِي زُرُورَةِ السَّعْدِ وَأَوْجِ الْكَمَالِ
قَصَرَ طَيْبُ الْوَصْلِ مِنْ عُمْرِهَا	فَلَمْ تَكُنْ إِلَّا كَحَلِّ الْعِقَالِ
وَاتَّصَلَ الْفَجْرُ بِهَا بِالْعِشَا	وَهَكَذَا عُمْرُ لَيْالِي الْوِصَالِ
إِذْ أَخَذْتُ عَيْنِي فِي نَوْمِهَا	وَأَنْتَبَهَ الطَّالِعُ بَعْدَ الْوَبَالِ
فَزُرْتُهُ فِي اللَّيْلِ مُسْتَعْطِفًا	أَفْدِيهِ بِالنَّفْسِ وَأَهْلِي وَمَالَ
وَأَشْتَكِي مَا أَنَا فِيهِ مِنَ الْبِ	لْوَى وَمَا لِقَاهُ مِنْ سُوءِ حَالِ
فَأَظْهَرَ الْعَطْفَ عَلَيَّ عَبْدِهِ	بِمَنْطِقِ يُزْرِي بِعَقْدِ اللَّانِ
وَنِلْتُ مَا نِلْتُ عَلَى أَنْبِي	مَا كُنْتُ أُسْتَوْجِبُ ذَاكَ النَّوَالِ

*Şansımın zirvede olduğu bir gecede
Vuslat sevinci kısalttı geceyi
Göz açıp kapayınca bitti
Sanki yatsı ile sabah bitişikti
Zaten vuslat geceleri böyle kısa olur.
Göz dalınca uykuya
Şans uyandı, onca şansızlıktan sonra
Merhamet dilemek için ziyaret ettim onu gece vakti*

⁷³⁹ Âmilî, a.g.e., I, 148.

*Feda olsun ona canım, çocuklarım ve malım
Dertlerimi ve kötü halimi arz ettim kendisine
Kulunu şefkatle karşıladı
Öyle bir şefkat ki inci kolyeden daha kıymetli
Alacağımı aldım ben
Hâlbuki bunu hak etmiyordum⁷⁴⁰*

‘Âmilî, şu beytilerde ise Hz. Peygamber’in (s) ravzasına olan özlemine dile getirmektedir:

لِلشَّوْقِ إِلَى طَيْبَةِ جَفْنِي بَاكِ لَوْ أَنَّ مَقَامِي فَأَكَّ الْأَفْلَاكِ
يَسْتَحْقِرُ مَنْ مَشَى إِلَى رَوْضَتِهَا مَشَى عَلَى أَجْنَحَةِ الْأَمَلَاكِ

*Hangi makamda olursam olayım
Ağlıyor gözlerim Medine’ye olan özlemimden.
Onun ravzasına doğru yürümek
Daha güzeldir meleklerin kanadı üzerinde yürümekten.⁷⁴¹*

Şu beyitte ise ‘Âmilî, hac mekânlarına olan sevgisini dile getirmektedir:

يَا قَوْمِ بِمَكَّةَ أَنَا ذَا ضَيْفٍ ذِي زَمَزَمَ ذِي مَنَى وَهَذَا الْخَيْفِ
كَمْ أَعْرُكَ مُقَلَّتِي لِأَسْتَيْقِنَ هَلْ فِي الْيَقِظَةِ مَا أَرَاهُ أَمْ ذَا طَيْفِ

*Ey ahali! Ben Mekke’de misafirim
Bu Zemzem, bu Minâ, şu ise el-Hayf mescididir.
Kaç kezdir okşuyorum gözlerimi, emin olmak için
Acaba gördüğüm gerçek mi, yoksa hayal mi?⁷⁴²*

‘Âmilî, Şîa mezhebinde kutsal olarak kabul edilen mekânlara özlemine de şiirlerinde dile getirmektedir. Şu beyitlerde ‘Âmilî, Meşhed’deki İmam Rıza türbesi hakkındaki duygularını ifade etmektedir:

⁷⁴⁰ ‘Âmilî, a.g.e., I, 146.

⁷⁴¹ ‘Âmilî, a.g.e., I, 101.

⁷⁴² ‘Âmilî, a.g.e., I, 24.

هَذِهِ قُبَّةٌ مَوْلَا يَ بَدَتْ كَالْقَبَسِ
فَأَخْلَعَ النَّعْلَ فَقَدْ جَزَّ تَ بِوَادِي الْقُدْسِ

*Bu, efendimin kubbesidir
Musa'nın gördüğü ateş gibi göründü
Ayakkabılarını çıkar
Çünkü sen kutsal vadiye ulaştın.*⁷⁴³

‘Âmilî’nin el-Keşkûl’de yer verdiği dini şiirlerin bir kısmı ise vaaz ve nasihat içerikli olan şiirlerdir. Bu konudaki pek çok şiirden en dikkat çeken ‘Âmilî’nin, kendisine ait olan *Riyâdu'l-Ervâh* adlı kitabından naklettiği kasidedir. Yaklaşık elli beyitten oluşan bu kasidenin bazı beyitleri şöyledir:

*Ey arzular denizine dalan kimse!
Allah seni hidayet etsin bu ne gevşekliktir?
Ömrünü cehalet ve günahla tükettin
Yavaş ol ey mağrur yavaş ol
Gençlik geçti sen hâlâ gafilsin
Körlük ve şaşkınlık elbisesi içinde böbürleniyorsun
Daha ne kadar hayvanlar gibi şaşkın şaşkın dolaşırsın
Elinde fırsat varken değerlendirmezsin
Arzularının arkasında gitmekten başka bir şey yapmazsın
Nefsin her zaman asi
Kalbin günahlarda boğulmuş
Perçeminden tutulacağı gün vay haline
Ağaran saçlar başının üstünde sana sesleniyor:
“Haydi, gitme vaktidir!” diye, fakat sen gafil ve bihabersin
Günah denizindesin, vaize kulak vermiyorsun
Vaazını uzatsa da
Kalbin gaflet ve şaşkınlıktan kurtulmuyor
Cehaletin gittikçe artıyor
Değersiz dünyayı kazanmak için
Sabah akşam çalışıyorsun.*⁷⁴⁴

⁷⁴³ Âmilî, a.g.e., I, 125.

⁷⁴⁴ Âmilî, a.g.e., I, 170.

Dini şiir çerçevesinde ele alabileceğimiz şiirlerin bir kısmı da ölümlle ilgili olanlardır. ‘Âmilî’ye ait olan şu beyitlerde bu konu ele alınmaktadır:

إِنَّ هَذَا الْمَوْتَ يَخْرُهُ كُلُّ مَنْ يَمْشِي عَلَى الْغَيْرِ
وَيُعِينُ الْعَقْلَ لَوْ نَظَرُوا لَرَأَوْهُ الرَّاحَةَ الْكُبْرَى

Bu ölümlü sevmez

Yeryüzünde yürüyen herkes

Akil yardımcı olur, şayet düşünselerdi

*Onu en büyük rahatlama olduğunu görürlerdi*⁷⁴⁵

‘Âmilî’nin dikkat çekici şiirlerinin başında Şîa inanç sisteminin önemli unsurlarından olan el-Mehdi/el-İmâm el-Muntazar hakkındaki *Vesîletu’l-Fevz ve’l-Emân fî Medhi Sâhibi’z-Zaman* adlı şiiridir. Bu önemi ve uzunluğu sebebiyle bu şiir Şeyh Ahmed el-Minînî (1172/1758) tarafından şerh edilen şiir bir ek olarak el-Keşkûl’ün sonuna eklenmiştir. 77 beyitten oluşan bu şiir, Şîa inancında on ikinci imam olarak kabul edilen Muhammed b. Hasan el-Askerî’nin âhir zamanda mehdi olarak gelişine dairdir. Esasında Şîi olmayan Ahmed el-Minînî, dönemin yöneticilerinden Muhammed Efendi Haşimzâde el-Haşimî’nin şiiri çok beğenmesinden dolayı şerh edip kendisine sunar. ‘Âmilî’nin, bu şiiri Son İmam’ın çıkışını hızlandırmak ve buna teşvik etmek için yazdığını belirten el-Minînî, bu tür düşünceleri yanlış ve ham hayal olarak niteler.⁷⁴⁶

Vesîletu’l-Fevz ve’l-Emân fî Medhi Sâhibi’z-Zaman şiiri, sadece Son İmam’ın zuhuru ile ilgili değil, esasında müellifin duygu, inanç ve düşünce dünyasını yansıtan bir şiirdir. *el-Bahru’t-tavîlin* vezninin seçilmesi ve kafiyelerin genişlik, enginlik, hasret ve üzüntü konularında olması şiirdeki heyecan ve coşkunun büyüklüğünü göstermektedir.⁷⁴⁷ İşte şiirin bu özelliğini gösteren ilk mısralar:

⁷⁴⁵ Âmilî, a.g.e., II, 143.

⁷⁴⁶ Âmilî, a.g.e., II, 431.

⁷⁴⁷ Abbas, a.g.e., s. 370.

سَرَى الْبَرْقُ مِنْ نَجْدٍ فَجَدَّدَ تَدْكَارِي عُهُودًا بِخُرُوبِ وَالْمُعْذِيبِ وَذِي قَارِ
 وَهَيَّجَ مِنْ أَشْوَاقِنَا كُلَّ كَامِنٍ وَأَجَّجَ فِي أَحْشَانِنَا لَأَعِجَ النَّارِ
 أَلَايَا لَيْلَاتِ الْغُؤَيْرِ وَحَاجِرِ سُقِيتَ بِهَامٍ مِنْ بَيْتِ الْمُزْنِ مِذْرَارِ
 وَيَا جِيرَةَ بِالمَازِمِينَ خِيَامَهُمْ عَلَيْنِكُمْ سَلَامٌ اللهُ مِنْ نَازِحِ الدَّارِ

*Necid'ten bir şimşek çaktı anılarımı tazeledi
 Cüzva, el-Uzeyb ve Zi-Kâr'daki anıları
 Bütün o gizli özlemlerimizi harekete geçirdi canlandırdı
 İçimizdeki aşk ateşini alevlendirdi
 Ey Guveyr ve Hacir gececikleri
 Yağmur yüklü bulutlarla bolca sulanasın!
 Ey Mezimeyn'de çadırları bulunan komşular!
 Evinden çıkandan sizlere selam olsun!⁷⁴⁸*

Görüldüğü gibi şair burada hatıralarının olduğu zaman ve mekâna karşı özlem ve hasretini ifade etmektedir.

Bu girişten sonra şair, zamanın kötülüğünden dem vurarak şöyle der:

خَلِيلِي مَالِي وَالزَّمَانِ كَأَنَّمَا يُطَالِبُنِي فِي كُلِّ أَنْ بِأَوْتَارِ
 فَابْعَدْ أَحْبَابِي وَأَخْلَى مَرَابِعِي وَأَبْدَلْنِي مِنْ كُلِّ صَفْوٍ بِأَكْذَارِ

*Dostlarım, ne oluyor şu zamana?
 Durmadan benden intikam alıyor.
 Aldı dostlarımı evimi yıktı
 Dertsiz hayatımı dertli hayata çevirdi.⁷⁴⁹*

Daha sonraki yirmiden fazla beyitte ise şair kendini över ve zamanın, kendisini diğer insanlarla bir tuttuğundan şikâyet eder. Ahlaken hoş karşılanmayan kendini övmenin, ‘Âmilî gibi ilim ve

⁷⁴⁸ Âmilî, a.g.e.,II, 432.

⁷⁴⁹ Âmilî, a.g.e.,II, 437.

irfanla tanınan bir şahsiyet tarafından yapılması farklı yorumlara neden olmuştur. Kasidenin şârihi olan el-Minîni, nefis tezkiyesinin ve kendini beğenmenin İslamî ilkelere aykırı olduğunu belirterek ‘Âmilî’yi eleştirirken,⁷⁵⁰ araştırmacı Nûre el-Kebkebî ise el-Îmâm el-Muntazar’ı övmeye layık olabilmek için ‘Âmilî’nin bu ifadeleri kullandığını söylemektedir.⁷⁵¹

“خَلِيفَةَ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَظِلَّهُ عَلَى سَاكِنِ الْعَبْرَاءِ مِنْ كُلِّ دِيَارٍ” (Rabbulâlemîn’in halifesi ve gölgesidir / Yeryüzündeki herkesi gölgelendirir.)⁷⁵² beytiyle şair, asıl konuya girer ve otuza yakın beyitte el-Îmâm el-Muntazar’ı metheder ve vasıflarını sıralar. Şair, el-Îmâm el-Muntazar’ı ‘Allah’ın yeryüzündeki halifesi ve gölgesi’, ‘urvetu’l-vuska’, ‘hucetullâh’ ve ‘zamanın anahtarları elinde olan’ gibi sıfatlarla niteler ve dinin, Allah’ın kitabı ve kullarının düşmanlardan korunması konusunda kendisinden yardım ister.

Burada dikkat çekici olan hususlardan birisi, ‘Âmilî’nin Mehdi’yi methederken matematik alanındaki bilgisini kullanmasıdır. Mehdi’nin ilminin bütün beşeri ilimlerin üstünde olduğunu dile getirirken şöyle der:

وَمُقْتَدِرٍ لَوْ كَأَنَّ الصُّمَّ نَطَقَهَا بِأَجْدَارِهَا فَاهَتْ إِلَيْهِ بِأَجْدَارِ

Öyle bir güce sahiptir ki, sağrıları karekökü olmayan sayıları kareköklerini bulmakla yükümlü tutsa, kareköklerini söyleyeceklerdir.⁷⁵³

el-Minîni’nin bu beytin şerhinde belirttiği gibi 2, 5 ve 10 sayıları, kendileriyle çarpıtıldıklarında 4, 25 ve 100 sayıları ortaya çıkmaktadır. Matematikte 2, 5 ve 10 sayıları, sırasıyla 4, 25 ve 100’ün *cizri* yani karekökü olarak kabul edilmektedir. İnsanlar, 4, 25 ve 100 sayılarının karekökünü (tam sayı olarak) bilir fakat 2, 5 ve 10

⁷⁵⁰ Âmilî, *a.g.e.*,II, 468.

⁷⁵¹ el-Kebkebî, *a.g.e.*, s. 193.

⁷⁵² Âmilî, *a.g.e.*,II, 467.

⁷⁵³ Âmilî, *a.g.e.*,II, 471.

sayılarının *cizri*ni bilemezler.⁷⁵⁴ İşte yukarıdaki beyitte şair matematikteki bu bilgiyi kullanarak Gaib İmam'ı normal insan gücünü aşan bilgi ve donanıma sahip olmakla methetmiştir.

Uzun medihlerden sonra şair erken gelmesi ve kendilerini kurtarması için yardım istemekte ve Gaib İmam'a şöyle seslenmektedir:

أَيَا حُجَّةَ اللَّهِ الَّذِي لَيْسَ جَارِيًا	بِغَيْرِ الَّذِي يَرْضَاهُ سَابِقُ أَقْدَارِ
أَعِنْتَ حَوْرَةَ الْإِيمَانِ وَأَعْمُرَ	فَلَمْ يَبْقَ فِيهَا غَيْرُ دَارِسِ آثَارِ
وَأَنْقَذَ كِتَابَ اللَّهِ مِنْ يَدِ غُصْبَةٍ	عَصَوْا وَتَمَادَوْا فِي عُثْوِ
وَأَنْعِشْ قُلُوبًا فِي انْتِظَارِكَ	وَأَضْجِرْهَا الْأَعْدَاءُ آيَةً إِضْجَارِ
وَحَلِّصْ عِبَادَ اللَّهِ مِنْ كُلِّ غَاشِمٍ	وَطَهِّرْ بِلَادَ اللَّهِ مِنْ كُلِّ كُفَّارِ
وَعَجِّلْ فِدَاكَ الْعَالَمُونَ بِأَسْرِهِمْ	وَبَادِرْ عَلَيَّ اسْمِ اللَّهِ مِنْ غَيْرِ

Ey Allah'ın insanlar üzerindeki delili ve rahmeti

Senin rızan olmazsa kader işlemez

Yetiş imdadına iman diyarının, şenlendir ocakları

Zira kalmadı orada harap olmayan menzil

Kurtar Allah'ın kitabını,

Durmadan zarar veren âsi gurubun elinden

Seni bekleyen yaralı kalpleri tedavi et

Düşmanlar onları çok yaraladı.

Kurtar Allah'ın kullarını bütün zalimlerden.

Temizle İslam diyarını her kâfirden

Ne olursun acele et, bütün dünya sana feda olsun!

*Bekleme, Allah aşkına çabuk gel!*⁷⁵⁵

Şair, kasidesini ilk bölümde olduğu gibi şiirini övgü ile bitirmekte ve şöyle demektedir:

⁷⁵⁴ Amilî, a.g.e.,II, 472.

⁷⁵⁵ Amilî, a.g.e.,II, 486-494.

أَلَيْكَ الْبَهَائِي الْحَقِيرُ يَرْفُهَا
كَغَانِيَةٍ مَيَّاسَةٍ الْقَدِّ مِعْطَارِ
تَعَارُ إِذَا قَيْسَتْ لَطَافَةَ نَظْمِهَا
بِنَفْحَةِ أَزْهَارٍ وَنَسْمَةِ أَسْحَارِ
إِذَا رَدَدْتُ زَادَتْ قَبُولًا كَأَنَّهَا
أَحَادِيثُ نَجْدٍ لَا تَمَلُّ بِتَكَرَّرِ

*Bu hakir Bahât takdim ediyor sana bu kasideyi
Misk kokulu, zarafetinden tir tir titreyen bir güzel gibi olan bu
kasideyi*

*Onun zarif ve şık dizimi,
Seher rüzgârı ve çiçek kokusundan daha üstündür
Tekrarladıkça lezzeti daha da artar
Bikkınlık vermeyen Necid hikâyeleri gibidir.⁷⁵⁶*

Vesîletu'l-Fevz ve'l-Emân fî Medhi Sâhibi'z-Zaman kasidesinin dışında da 'Âmilî, Gaib İmam ve Ehl-i Beyt'e olan muhabbetini ifade etmek için pek çok şiir yazmıştır. 34 beyitten meydana gelen bir şiirinde de 'Âmilî bu konudaki duygularını şu mısralarla ifade etmiştir:

يَا كِرَامًا صَبْرْنَا عَنْهُمْ مُحَالٌ
إِنَّ حَالِي عَنْ جَفَاكُمْ شَرُّ حَالٍ
إِنْ أَتَى مِنْ حَيْكُم رِيحُ الشَّمَالِ
صِرْتُ لَا أَدْرِي يَمِينِي مِنْ شَمَانٍ
يَا أَخْلَانِي بِخُرُوزِي وَالْعَعِيقِ
مَا يُطِيقُ الْهَجْرَ قَلْبِي مَا يُطِيقُ
هَلْ لِمِشْتَقِي إِيْنِكُمْ مِنْ طَرِيقِ
أَمْ سَدَدْتُمْ عَنْهُ أَبْوَابَ الْوَصَالِ
لَا تَلُومُونِي عَلَى فَرْطِ الضُّجْرِ
لَيْسَ قَلْبِي مِنْ حَدِيدٍ أَوْ حَجْرٍ
فَاتَ مَطْلُوبِي وَمَحْبُوبِي هَجْرٌ
وَالْحَسَا فِي كُلِّ آنٍ فِي اشْتِعَالِ
كَانَ لِي قَلْبٌ دَمُولٌ لِلْجَفَا
ضَاعَ مِنِّي بَيْنَ هَاتِيكَ التَّلَانِ

Ey yokluğuna dayanamadığımız yüce kimseler!

⁷⁵⁶ Âmilî, a.g.e.,II, 486-494.

*Sizden uzak olmaktadır benim için en kötü şey.
 Estiğinde kuzey rüzgârı sizin tarafınızdan
 Ayıramaz olurum sağımı solumdan
 Ey Akîk ve Cezva'daki dostlarım!
 Dayanamaz kalbim, bu hicranı taşıyamaz
 Yok mu hasretinizi çekene bir yol?
 Yoksa kapattınız mı ona bütün kapıları?
 Bu dur durak bilmeyen sızlanışlarımdan dolayı kınamayın beni,
 Zira taş değil kalbim, demir değil.
 Eremedim muradıma, kaçtı elimden sevgilim
 Yanıyor içim her an.
 Vardı ayrılığa tahammül edecek bir kalbim,
 Kaybettim onu şu tepelerde bir yerde.⁷⁵⁷*

Alıntı şiirler bakımından baktığımızda ise el-Keşkûl'deki şiirlerin önemli bir kısmının dini şiir olduğunu görüyoruz. Burada öne çıkan şiirler ise Hz. Ali'ye ait olan şiirlerdir. 'Âmilî Hz. Ali'ye ait şiirleri çoğunlukla "Hz. Ali'ye nisbet edilen divandan" başlığı ile nakletmektedir.⁷⁵⁸

Hz. Ali'ye ait şiirlerin çoğu, vaaz ve öğüt içerikli olan şiirlerdir. Mesela:

النَّفْسُ تَبْكِي عَلَى الدُّنْيَا وَقَدْ أَنْ السَّلَامَةَ فِيهَا تَرَكْ مَا فِيهَا
 لَا دَارَ لِلْمَرْءِ بَعْدَ الْمَوْتِ يَسْكُنُهَا إِلَّا الَّتِي كَانَ قَبْلَ الْمَوْتِ بَانِيهَا

*Nefis ağlar dünya için
 Oysa bilir ki kurtuluş, onu terk etmektedir
 Öldükten sonra kişinin oturacağı tek ev
 Ölmeden önce inşa ettiği evdir.⁷⁵⁹*

'Âmilî'nin naklettiği İmam Zeynu'l-Âbidîn'e ait olan şu beyitlerde ise musibet anında nasıl davranılacağı anlatılmaktadır:

⁷⁵⁷ Âmilî, a.g.e.,I, 189.

⁷⁵⁸ Âmilî, a.g.e.,I, 157, 158, 159; II, 53, 74, 346.

⁷⁵⁹ Âmilî, a.g.e.,II, 106.

وَإِذَا بُلِيتَ بِعُسْرَةٍ فَاصْبِرْ لَهَا صَبِرَ الْكَرِيمِ فَإِنَّ ذَلِكَ أَحْزَمُ
لَا تَشْكُونَ إِلَى الْخَلَائِقِ إِنَّمَا تَشْكُو الرَّحِيمَ إِلَى الَّذِي لَا يَرْحَمُ

*Başına bir bela veya sıkıntı geldiğinde sabret
Asillerin sabrı gibi olsun, böylesi daha etilidir
Sakin derdini insanlara şikâyet etme! Bunu yapmak,
Sonsuz merhamet sahibini, merhamet etmeyene şikâyet
etmektir.⁷⁶⁰*

‘Âmilî, ‘Sufi Şiirleri’ başlığı ile bir bölüm açmakta ve orada onlardan bir dizi şiir nakletmektedir. Mesela:

- قُلْتُ لِلنَّفْسِ إِنْ أَرَدْتِ رُجُوعًا فَارْجِعِي قَبْلَ أَنْ تُسَدَّ الطَّرِيقُ
- وَلَوْ قِيلَ لِي مَاذَا تُرِيدُ مِنْ لَقُلْتُ مُنَائِي مِنْ أَحَبِّي الْقُرْبُ
فَكُلُّ بَلَائِي فِي رِضَاهُمْ غَنِيمَةٌ وَكُلُّ عَذَابٍ فِي مَحَبَّتِهِمْ عَذْبُ

*Dönmek istediğinde nefis, dedim ki:
Yol kapanmadan önce dön!
Bana sorulsaydı eğer “En büyük arzun nedir?” diye
“Dostlara yakın olmak” derdim.
Onlar razı iseler bütün sıkıntılar ganimettir.
Sevgilerini kazanmak uğruna çektğim her azap tatlıdır.⁷⁶¹*

Vasf

Kelime anlamı itibarıyla bir şeyi süslemek ve özelliklerini söylemek manasına gelen vasf şiirin bir amacı olarak şairin, göz önüne sermesine bir şeyin özelliklerini zikretmesi demektir.⁷⁶²

‘Âmilî’nin vasf türünden şiirlerine farklı örnekler verilebilse de, Herat şehrinin vusfına dair 100 beyitlik kasidesi, bu konudaki en dikkat çekici örneklerden biridir. Besmele hamdele ve salvele ile

⁷⁶⁰ Âmilî, a.g.e., I, 74.

⁷⁶¹ Âmilî, a.g.e., I, 369.

⁷⁶² Matlûb, a.g.e., II, 440.

başlayan şiir, giriş ve şehrin genel özellikleri bölümlerinden sonra havası, suyu, kadınları, ürünleri, üzümü, karpuzu, Mirza medresesi ve Herat'ın en güzel bölgesi olarak kabul edilen Gâzergâh'ın vasfı konularına ayrılmış bölümlerden oluşmaktadır. Şiir, şairin Herat özlemi hakkındaki sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır.

‘Âmilî’nin *ez-Zâhire* olarak adlandırdığı bu kasideden seçtiğimiz bazı mısralar şöyledir:

بَدِيعَةٌ شَائِقَةٌ شَرِيفَةٌ	إِنَّ الْهَرَآةَ بَلَدَةٌ لَطِيفَةٌ
كَأَنَّهُ مِنْ نَفَحَاتِ الْجَنَّةِ	هَوَاؤُهَا مِنَ الْوَبَاءِ جُنَّةٌ
يَعْدِلُ مَاءَ النَّيْلِ وَالْفِرَاتِ	لَوْ قِيلَ إِنَّ الْمَاءَ فِي الْهَرَآةِ
فَكَمْ عَلَى ذَلِكَ مِنْ شَهِيدِ	لَمْ يَكْ ذَاكَ الْقَوْلُ بِالْبَعِيدِ
ذَوَاتُ أَلْحَاطِ مَرَاضٍ سَاحِرَةٍ	نَسَاؤُهَا مِثْلُ الظَّبَائِ النَّافِرَةِ
لَا ضَرَرَ فِيهَا وَلَا مَخَافَةَ	تِمَارُهَا فِي غَايَةِ اللِّطَافَةِ
فَإِنَّهُ قَدْ نَالَ أَعْلَى الرُّطْبِ	وَأَسْنَتْ مُخْصِيًّا لَوْصَفِ الْعَبِّ
أَرْقُ مِنْ قَلْبِ الْعَرِيبِ قَشْرُهُ	أَدَقُّ مِنْ فِكْرِ اللَّيْبِ بَزْرُهُ
فِي وَصْفِهِ ذُو الْفِطْنَةِ الْخَبِيرُ	بَطِيخُهَا مِنْ حُسْنِهِ يَجِيرُ

Herat kuşkusuz hoş bir şehirdir, müthiş güzel ve yücedir

Havası hastalıklara mânidir, sanki cennetten bir esintidir.

Herat'ın suyu, Nil ve Fırat'a denktir denilse

Abartılmış olmaz, pek çok delil vardır bunun için.

Kadınları ürkek ceylanlar gibidir, gözleri baytın ve büyüleyicidir

Meyvesi çok lezzetlidir, zararsız ve korkusuzdur

Üzümü vasfedecek güçte değilim; zira en güzel yaş hurma kadar güzeldir.

Çekirdeği zeki olan kimsenin fikrinden daha ince,

Kabuğu gurbette olan kimsenin kalbinden daha yumuşaktır.

*Karpuzu güzelliğiyle, zeki uzmanları hayrete düşürür*⁷⁶³

‘Âmilî, meyve ve sebze tasvirine dair şiirler de nakletmektedir. Abdullah b. Zekerîyya el-Kazvî’nin (ö. 682/1283) ‘*Acâibu’l-Mahlukât* adlı kitabından naklettiği şu beyitlerde elma tasviri yapılmaktadır:

هُوَ رُوحُ الرُّوحِ فِي جَوْهَرِهَا وَلَهَا شَوْقٌ إِدْبَاهَا وَطَرَبُ
وَدَوَاءُ الْقَلْبِ يُنْزِي ضَعْفَهُ وَيُجَلِّي الحُزْنَ عَنْهُ وَالْكَرْبُ

*O, özü itibarıyla ruhun ruhudur, özlenir ve sevilir
Kalbin ilacıdır, ona güç verir, üzüntü ve kederini giderir.*⁷⁶⁴

Şu beyitlerde ise patlıcan tasviri yapılmaktadır:

وَبَازِنُجٍ بُسْتَانٍ أَنْيَقِ رَأْيَتْهُ وَالْوَانُهُ تَحْيِي بِمُقْلَةٍ وَامِقِ
قُلُوبَ طِبَاءٍ أَفْرَدَتْ عَنْ كُبُودِهَا عَلَى كُلِّ قَلْبٍ عَاشِقٍ كَفَّ بِأَشِيقِ

*Güzel bostanda yetişen ne patlıcanlar gördüm!
Rengi aşığın gözlerini andırır
Ciğerlerinden ayrılmış ceylan kalbi gibidir
Âşık kalpler için kartalın pençesi gibidir.*⁷⁶⁵

‘Âmilî’nin naklettiği vasf örneklerinden biri de ‘Amr b. Ma’dikerib’in (ö. 21/643) savaşa dair tasviridir:

الحَرْبُ أَوَّلُ مَا يَكُونُ فَتِيَّةً تَسْعَى لِزَيْنَتِهَا لِكُلِّ جَهُولِ
حَتَّى إِذَا اسْتَعْرَتْ وَشَبَّ عَادَتْ عَجُوزًا غَيْرَ ذَاتِ خَلِيلِ
شَمَطَاءَ جَزَّتْ رَأْسُهَا وَتَنَكَّرَتْ مَكْرُوهَةً لِلشِّمِّ وَالتَّقْبِيلِ

⁷⁶³ Âmilî, *a.g.e.*, I, 147-153.

⁷⁶⁴ Âmilî, *a.g.e.*, I, 153.

⁷⁶⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 125.

*Başlangıçta savaş, süs ve karizma için
Maceradan maceraya koşturun genç gibidir.
Kızılsıp alevlendiği zaman
Kimsesi olmayan yaşlı kadın gibidir;
Saçları ağarmış ve dökülmüş kadın gibi
Koklanmak ve öpülmek istenmeyen bir kadın gibi...⁷⁶⁶*

Cimri vasfına dair bir örnek:

رُبَّ أَضْيَافٍ بِقَوْمٍ نَزَلُوا فَفَرَرُوا أَضْيَافَهُمْ لَحْمًا وَجَرٍ
وَسَقَوْهُمْ فِي إِنَاءٍ كَلَع لَبْنَا مِنْ دَمٍ مَخْرَاطٍ فَنِيرٍ

*Birilerinin evine misafirler geldi
Onlara kokuşmuş ve kurtlanmış et yedirdiler
Kirlı kapta, içine fare düşmüş olan hasta devenin sütünü
içirdiler.⁷⁶⁷*

Kahve vasfına dair beyitler:

أَنَا الْمَعْتُوقَةُ السَّمْرَا وَأَجَلَى فِي الْفَنَاجِينِ
وَعُودُ الْهِنْدِ لِي عِطْرٌ وَذِكْرِي شَاعَ فِي الصَّيْنِ

*Benim, esmer sevgili
Fincanlarda görünürüm
Kokum tütsü kokusu gibidir
Çin'e kadar yayılmış namum.⁷⁶⁸*

Biri sağ gözünde diğeri ise sol gözünde şaşı olan iki kişinin yan yana oturuşunu vasseden şu beyitlerde ilginç manzara ortaya çıkmaktadır:

أَعُورٌ بِالْيَمْنَى إِلَى جَنْبِهِ أَعُورٌ بِالْيَسْرَى قَدْ انْضَمَّ

⁷⁶⁶ Matlûb, a.g.e., I, 165.

⁷⁶⁷ Âmilî, a.g.e.,I, 220.

⁷⁶⁸ Âmilî, a.g.e.,I, 300.

فَقُلْتُ يَا قَوْمُ انظُرُوا وَاعْجَبُوا مِنْ أَعْوَرِينَ اِخْتَنَفَا أَعْمَى

Sağ göz şaşsı olan birinin yanına
Sol gözü şaşsı olan biri oturmuştu.
Dedim ki: Bakın ne ilginç bir manzara!
İki şaşsı bir âmâyâ sarılmış.⁷⁶⁹

Zıkr ettiğimiz vasıf örnekleri dışında ‘Âmilî, yaban eşek,⁷⁷⁰ yağmur ve kar⁷⁷¹ gibi daha pek çok konuda manzum vasf örneği nakletmektedir.

Mersiye

Bilindiği gibi mersiye ölümünden sonra bir kimse için ağlamak, onun güzel sıfatlarını sıralayıp kendisini methetmek demektir. Ölüm anları duyguların daha da kabardığı ve egemen olduğu zamanlardır. Dolayısıyla da böyle bir ortamda söylenen normal sözler bile etkili olurken, burada okunan bir şiir çok daha etkili olacaktır. Nitekim bir bedeviye, ‘Neden Arapların en güzel şiirleri mersiyelerdir?’ diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: ‘Çünkü biz ‘Ciğirimiz yanıyor.’ deriz.⁷⁷²

Arap şiirinin temel konu ve amaçlarından birinin mersiyeler olmasının sebebi şiirdeki duygu ile ölüm andındaki duygunun birleşiminden kaynaklanan duygu yoğunluğu olsa gerektir.

Amilî’nin el-Keşkül’deki tek mersiyesi babasının vefatı üzerine yazdığı kasidedir. Küçük yaşta iken annesi ve abisinin vefatı ile babasının kendisinden uzakta Bahreyen’de yaşaması, babasının vefatının, üzerinde daha da etkili olmasına neden olmuştur. Yani bir anlamda ‘Âmilî’nin, annesi ve kardeşine olan özlemi de babası hakkında yazdığı bu mersiyeğe yansımıştır. 23 beyitten oluşan kasidenin bazı mısraları şöyledir:

⁷⁶⁹ Âmilî, a.g.e.,I, 301.

⁷⁷⁰ Âmilî, a.g.e.,II, 14.

⁷⁷¹ Âmilî, a.g.e.,I, 394.

⁷⁷² Matlûb, a.g.e., II, 7.

قَفِ بِالطُّنُولِ وَسَلِّهَا أَيْنَ سَلَّمَاهَا وَرَوِّ مِنْ جُرْعِ الْأَجْفَانِ رِيَّاهَا
 وَرِدِّ الطَّرْفِ فِي أَطْرَافِ وَرُوحِ الرُّوحِ مِنْ أَرْوَاحِ أَرْجَاهَا
 وَإِنْ يَفْتِكُ مِنَ الْأَطْلَالِ مَخْبِرُهَا فَلَا يَفُوتُكَ مَرَاهَا وَرِيَّاهَا
 أَقَمْتَ يَا بَحْرُ بِالْبَحْرَيْنِ فَاجْتَمَعَتْ ثَلَاثَةٌ كُنَّ أَمْثَالًا وَأَشْبَاهَا
 ثَلَاثَةٌ أَنْتَ أُسْدَاهَا وَأَعْرُزُهَا جُودًا وَأَعْدُبَهَا طَمَعًا وَأَحْلَاهَا

*Harabelerinin üzerinde dur ve "Nerede Selma?" diye sor
 Ve sula oradaki ağaçları gözyaşlarıyla
 Gezdir gözlerini etrafta,
 Dinlendir ruhunu oradaki hatıralarla.
 Oradan haber verecek kimseyi bulamazsan da
 Çevreyi ve yeşilliği kaçırmış olmazsın.
 Ey Bahr! Bahreyn'de ikamet ettin
 Böylece birbirine benzer üç bahr (deniz) oluştu.
 Üç deniz ki sen onların en cömerdi ve en bereketlisiydin,
 Tadı en güzel ve en hoş olanıydın.⁷⁷³*

‘Âmilî’nin naklettiği mersiyeler arasında dikkat çeken mersiyelerden biri Hz. Fâtıma’nın mersiyesidir. Anlatıldığına göre, babası Hz. Peygamber’in vefatı üzerine Hz. Fâtıma, Hz. Peygamber’in mezarından bir parça toprak yüzüne serpti ve şu beyitleri okudu:

مَاذَا عَلَى مَنْ شَمَّ تُرْبَةَ أَحْمَدٍ أَلَا يَسْتُمُّ مَدَى الزَّمَانِ عَوَالِيَا
 صُبَّتْ عَلَى مَصَابِيءٍ لَوْ أَنَّهَا صُبَّتْ عَلَى الْأَيَّامِ صِرْنَ لِيَالِيَا

*Ahmed’in mezar toprağını koklayan
 İlelebed misk koklamazsa ne olur ki?!
 Başıma öyle musibetler geldi ki
 Eğer günlerin başına gelseydi geceye dönüşürlerdi.⁷⁷⁴*

⁷⁷³ Âmilî, a.g.e.,I, 268.

⁷⁷⁴ Âmilî, a.g.e.,II, 393.

‘Âmilî’nin Hz. Peygamber hakkında naklettiği mersiye örneklerinden biri de Hz. Ali’nin şu beytleridir:

كُنْتُ السَّوَادَ لِنَاطِرِي فَبَكَى عَلَيْكَ النَّاطِرُ
مَنْ شَاءَ بَعْدَكَ فَأَيَّمْتُ فَعَلَيْكَ كُنْتُ أَحَاذِرُ

*Benim gözbebeğimdin sen,
Onun için sana ağladı gözlerim
Senden sonra kim ölürse ölsün,
Ben sadece senin için endişe ediyordum.*⁷⁷⁵

‘Âmilî, Şerif er-Radî’nin Ebû İshak es-Sâbî hakkındaki⁷⁷⁶ ve Ebu’l-Hasan et-Tihâmî’nin oğlu hakkındaki⁷⁷⁷ uzun mersiyeleri başka mersiyeler de nakletmektedir.

Gazel

Kelime anlamı bakımından genç erkeklerle genç kızların birbiriyle konuşması anlamına gelen gazel,⁷⁷⁸ bir edebiyat kavramı olarak aşk, kadınlarla âşıkane konuşmak, onlarla dostluk ve sohbet konularını ele alan şiir demektir.

Gazellerin başlıca konusu aşk olmakla birlikte çok farklı konularda yazıldığı görülmektedir. Aşkın verdiği mutluluk veya ıstırapı, neşe ve zevki, sevgilinin güzelliği ve ona duyulan özlemi konu edinen gazeller olduğu gibi manevi yönü ağır basan ve yol gösterici olan hakîmâne ve ârifâne gazeller de vardır.⁷⁷⁹

Bahâuddîn el-’Âmilî’nin pek çok rubaisi gazel türünden şiirler olup kimisinde sevgiliyi aya benzetmekte kimisinde de sevgiliden ayrılışı dile getirmektedir. Mesela:

⁷⁷⁵ Âmilî, *a.g.e.*, II, 347.

⁷⁷⁶ Matlûb, *a.g.e.*, II, 273.

⁷⁷⁷ Matlûb, *a.g.e.*, II, 180.

⁷⁷⁸ Matlûb, *a.g.e.*, II, 144.

⁷⁷⁹ Saraç, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, Gökkuşbu, İstanbul, 2011, s. 47.

يَا بَدْرُ دَجَى بِوَصْلِهِ أَحْيَانِي إِذْ زَارَ وَكَمْ بِهِجْرِهِ أَفْتَانِي
بِاللَّهِ عَلَيْكَ عَجَلْنُ سَفْكَ دَمِي لَا طَاقَ لِي بِدَائِلَةِ الْهَجْرَانِ

*Ey vuslatı ile bana can veren karanlık gecenin mehtabı!
Sizi ziyaret ettiğinde, beni menetmesiyle yok etti.
Allah aşkına acele et akıt kanımı,
Fırak gecesini tahammül için kalmadı takatim.*⁷⁸⁰

Sevgiliden ayrılıkla alakalı bir rubaide ise şöyle denmektedir:

كَمْ بَيْتٌ مِنَ الْمَسَا إِلَى الْإِشْرَاقِ فِي فُرْقَتِكُمْ وَمُطْرِبِي أَشْوَاقِي
وَالهَمْ مُنَادِي وَنُقْلِي سَهْرِي وَالذَّمْعُ مُدَامَتِي وَجَفْنِي السَّاقِي

*Nice uykusuz gece geçirdim firakınızda
Tek tesellim özlemlerimdi
Sohbet arkadaşım derdim, çerezim uykusuzluğumdu
Gözyaşım şarabım, gözlerim ise sâki idi.*⁷⁸¹

Şu rubâide ise sevgilinin gözleri anlatılmaktadır:

يَا سَاحِرًا بِطَرْفِهِ وَظَالِمًا لَا يَغْدِلُ
أَخْرَبْتَ قَلْبِي عَامِدًا كَذَا يُرَاعَى الْمَنْزِلُ

*Ey gözleriyle büyüleyen
Ve adil olmayan zalim!
Bile bile harap ettin kalbimi.
İnsan yaşadığı eve bunu yapar mı?*⁷⁸²

‘Âmilî’nin babasına ait bir gazel:

⁷⁸⁰ Âmilî, a.g.e.,I, 124.

⁷⁸¹ Âmilî, a.g.e.,I, 43.

⁷⁸² Âmilî, a.g.e.,I, 142.

مَا شَمَمْتُ الْوَرْدَ إِلَّا زَادَنِي شَوْقًا إِلَيْكَ
 وَإِذَا مَا مَالَ غُصْنٌ خَانَتْهُ يَخْنُو عَلَيْكَ
 لَسْتُ تَدْرِي مَا الَّذِي قَدْ حَلَّ بِِي مِنْ مُقَاتَلَتِكَ
 إِنْ يَكُنْ جِسْمِي تَنَاءَى فَالْحَشَا بَاقٍ لَدَيْكَ
 كُلُّ حُسْنٍ فِي الْبَرَايَا فَهُوَ مَنْسُوبٌ إِلَيْكَ
 رُشِقَ الْقَلْبُ بِسَهْمٍ قَوْسُهُ مِنْ حَاجِبَيْكَ
 إِنَّ دَائِي وَدَوَائِي يَا مُنَائِي فِي يَدَيْكَ
 آه لَوْ أَسْقَى لِأُثْقَى خَمْرَةً مِنْ شَفَتَيْكَ

*Kokladığım her gül sana olan özlemimi arttırdı
 Bir dal eğildiğinde, sana eğildiğini sandım.
 Gözlerinden bana gelenin ne olduğunu bilmezsin
 Bedenim uzakta olsa da, kalbim senin yanındadır.
 Yeryüzündeki her güzellik sana nisbet edilir.
 Kalbimi, kaş yayından gelen oklarla yaralandı.
 Ey arzum! Hastalığım da ilacım da senin elindedir
 Ne olurdu, iyileşmek için dudaklarından bir şarap
 içebilsedim!⁷⁸³*

Aşk ve gazel dendiğinde elbette ki ilk akla gelen Mecnun'un Leyla'ya olan aşkıdır. Nesir bölümünde de geçtiği gibi 'Âmilî Leyla ve Mecnun'a dair pek çok hikâye nakletmektedir. 'Âmilî'nin bu tavır bu konudaki şiirler için de geçerlidir ve o bu konuda pek çok şiir nakletmektedir. 'Âmilî, naklettiği şu beyitlerin girişinde "Leyla'nın Mecnun'una aittir:" başlığını kullanmaktadır:

إِذَا رُمْتُ مِنْ لَيْلَى عَنِ الْبُعْدِ لِأُطْفِي جَوَى بَيْنَ الْحَشَا

⁷⁸³ Âmilî, a.g.e.,I, 125.

تَقُولُ رِجَالُ الْحَيِّ تَطْمَعُ أَنْ تَرَى بَعِيدِيكَ لَيْلَى مُتٌ بِدَاءِ الْمَطَامِعِ
فَكَيْفَ تَرَى لَيْلَى بَعِينَ تَرَى بِهَا؟ سِوَاهَا وَمَا طَهَّرْتَهَا بِالْمَدَامِعِ
وَتَلْتَدُّ مِنْهَا بِالْحَدِيثِ وَقَدْ جَرَى حَدِيثٌ سِوَاهَا فِي خُرُوقِ

*Uzaktan Leyla'ya baktığımda
İçimdeki aşk ateşini söndürmek için.
Komşular derler ki, Leyla'yı görmek mi istiyorsun? Aşkımdan
ölesin!
Başkasını gören gözlerle Leyla'yı nasıl görebilirsin,
Gözyaşlarıyla onları temizlemeden?!
Başkasının sözlerini dinlemiş olan kulaklarla
Onun sözlerinden nasıl lezzet alabilirsin?!⁷⁸⁴*

Leyla'ya nisbet edilen beyitlerde ise şöyle denmektedir:

بَاحَ مَجْنُونٌ عَامِرٍ بِهَوَاهُ وَكَتَمْتُ الْهَوَى فَمَتُّ بِوَجْدِي
فَإِذَا كَانَ فِي الْقِيَامَةِ نُوْدِي مَنْ قَتِيلُ الْهَوَى تَقَدَّمْتُ وَحْدِي

*Mecnun aşkını açıkladı
Ben ise sakladım ve aşkımdan öldüm.
Kıyamet gününde, "Kim aşktan öldü?" diye sorulduğunda
Ben önce çıkacağım sadece.⁷⁸⁵*

‘Âmilî’nin naklettiği gazel örnekleri arasında sevgilinin saçı, yanağı, ağzı ve gözleri gibi farklı organlarının güzelliğine dair olanlar da vardır. İbnu’l-Verdî’ye (ö. 749/1349) ait olan şu beyitler ise saçın uzunluğuna dairdir:

كَيْفَ أُنْسَى جَمِيلَ شَعْرِ حَبِيبِي؟ وَهُوَ كَانَ الشَّفِيعُ فِي لَدَائِهِ
شَعْرَ الشَّعْرِ أَنَّهُ رَامَ قَتْلِي فَرَمَى نَفْسَهُ عَلَى قَدَمَيْهِ

⁷⁸⁴ Amilî, a.g.e.,I, 175.

⁷⁸⁵ Amilî, a.g.e.,II, 44.

*Sevgilimin güzel saçını nasıl unuturum?!
O, benim onun yanındaki şefaatchimdir.
Saç, beni öldürmeye kastettiğini fark edince
Kendini sevgilinin ayakları üzerine attı.*⁷⁸⁶

Abdulmuhsin es-Sûrî'ye (ö. 419/1028) ait olan şu beyitlerde ise sevgilinin farklı güzelliklerine atıfta bulunulmaktadır:

بِالَّذِي أَلْهَمَ تَعْدِيْبِي ثَنَائِكَ الْعِدَابَا
وَالَّذِي أَلْبَسَ خَدْيِي كَمِنْ الْوَرْدِ نِقَابَا
وَالَّذِي صَيَّرَ حَظِّي مِنْكَ هَجْرًا وَاجْتِنَابَا
وَالَّذِي أَوْدَعَ فِي فِي كَمِنْ الشَّهْدِ شَرَابَا
مَا الَّذِي قَالَتْهُ عَيْنَا كَلِقَلْبِي فَأَجَابَا

*Senin dişlerini güzel görmeyi bana ilham edenin aşkına,
Yanaklarına gülden bir örtü çekenin aşkına
Sana olan vuslatımı hicrana çevirenin aşkına,
Ağzına içecek olarak balı yerleştirenin aşkına (söyle bana:)
Gözlerin ne dedi ki, kalbim hemen kabul etti?*⁷⁸⁷

‘Âmilî’nin naklettiği gazel şiirleri arasında hasta ve özür lü kimselere olan aşklara dair örnekler de vardır. Şu beyitlerde ama birine olan aşk anlatılmaktadır:

قَدْ تَعَشَّيْتُ فَاتَرَ اللَّحْظِ أَعْمَى طَرْفُهُ مِنْ حَيَاتِهِ لَيْسَ يَلْمَحُ
لَا تَعْيِبَنَّ نَرْجَسَ اللَّحْظِ مِنْهُ فَهُوَ فِي الْحُسْنِ حُسْنُهُ لَمْ يُفْتَحُ
*Gözlerimin bitkin olduğu bir vakitte âşık oldum bir âmaya,
Sanırım görmemesi hayâsındandır.
Gözlerinin nergise benzemesini kusur sayma,
Onun güzelliği henüz açılmamış gonca güzelliğidir.*⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Âmilî, a.g.e.,I, 43.

⁷⁸⁷ Âmilî, a.g.e.,I, 44.

⁷⁸⁸ Âmilî, a.g.e.,I, 44.

Şu beyitler ise ateşli bir hastalığı olan birinin aşkına dairdir:

لَا أَحْسُدُ النَّاسَ عَلَى نِعْمَةٍ وَإِنَّمَا أَحْسُدُ حِمَاكَ
أَمَا كَفَاهَا أَنَّهَا عَانَقَتْ قَدَّكَ حَتَّى قَبَّلَتْ فَاكَ

*Sahip oldukları nimetler için kıskanmıyorum insanları
Senin hummanı kıskanıyorum.
Ona yetmez mi?*

*Boynuna sarılmış, neredeyse ağzını öpecek.*⁷⁸⁹

Hasret ve Sitem

el-Keşkûl'de yer alan şiir türlerinden biri de hasret ve sitem şiirleridir. Sevgiliye hasret ve sitem şiirleri olduğu gibi dostlara hasret ve sitem şiirleri de el-Keşkûl'de mevcuttur. 'Âmilî'nin ait olan şu beyitlerde sevgiliye hasret dile getirilmektedir:

جَاءَ الْبَرِيدُ مُبَشِّرًا مِنْ بَعْدِ مَا طَالَ الْمَدَى
بِاللَّهِ خَيْرِنِي بِمَا قَدْ قَالَ جِيرَانُ الْحِمَى
يَا أَيُّهَا السَّاقِي أَدِرْ مِفْتَاحَ أَبْوَابِ الْهَنَا
كَأْسَ الْمُدَامِ فَإِنَّهَا مِشْكَاهُ أَنْوَارِ الْهُدَى
قَدْ ذَابَ قَلْبِي يَا بُنَيَّ شَوْقًا إِلَى أَهْلِ الْحِمَى
هَذَا الرَّبِيعُ أَتَى أَتَى يَا شَيْخُ قُلْ حَتَّى مَتَى
فَالْقَلْبُ ضَيِّعٌ رُشْدَهُ وَمِنَ الْمَوَاعِظِ مَا اهْتَدَى

*Uzun bir aradan sonra postacı müjdeyi getirdi.
Allah aşkına el-Hama'nın komşularının söylediklerini anlat
bana
Ey saki! Sun, mutluluk kapılarının anahtarını*

⁷⁸⁹ Âmilî, a.g.e.,I, 44.

Şarap kadehini (dolaştır) çünkü o hidayet nurlarının penceresidir.

Yavrucuğum! el-Hama halkına olan özlemimden dolayı eridi kalbim

İşte geldi ilkbahar geldi... De ki ey ihtiyar ne zamana kadar?

Kalp rüşünü kaybetti, artık vaazlar da onu düzeltemez.⁷⁹⁰

Yine ‘Âmilî’ye ait olan şu beyitlerde ise dostlara sitem edilmektedir:

مَضَى فِي غَفْلَةٍ عُمْرِي	كَذَلِكَ يَذْهَبُ الْبَاقِي
أَدِرْ كَأْسًا وَتَأْوِلِهَا	أَلَا يَا أَيُّهَا السَّاقِي
أَلَا يَا رِيحَ إِنْ تَمَرَّرْ	بِأَهْلِ الْحَيِّ مِنْ خُرْوَى
فَبَلِّغُهُمْ تَحِيَّاتِي	وَنَبِّئُهُمْ بِأَشْوَاقِي
وَقُلْ أَنْتُمْ نَقَضْتُمْ عَنْهُ	دُكْمَ ظُلْمًا بِلَا سَبَبِ
وَإِنِّي ثَابِتٌ أَبَدًا	عَلَى عَهْدِي وَمِيثَاقِي

Gaflette geçti ömrüm, böyle geçer kalanı.

Dolaştır kadehi ve ver ey saki!

Ey rüzgâr, eğer uğrarsan Huzva'ya

İlet oradakilere selamlarımı, bildir onlara özlemimi

Onlara de ki: Sebepsiz ve haksız yere bozdunuz ahdinizi

Ben ise sonsuza dek duracağım sözümde.⁷⁹¹

Safiyuddîn el-Hillî'ye (ö. 750/1349) şu beyitlerde ise bir dosta sitem vardır:

وَعَدْتِ جَمِيلًا فَأَخْلَفْتَهُ	وَدَّلِكَ بِالْحُرِّ لَا يَجْمُلُ
وَقُلْتِ بِأَنَّكَ لِي نَاصِرٌ	إِذَا قَابَلَ الْجَحْفَلَ الْجَحْفَلَ

⁷⁹⁰ Âmilî, a.g.e.,II, 343.

⁷⁹¹ Âmilî, a.g.e.,I, 180.

وَكَمْ قَدْ نَصَرْتُكَ فِي كُرَّةٍ تُكْسِرُ فِيهَا الْقَتَا الدُّبُلُ
وَلَسْتُ أَمُنُ بِفِعْلِي عَلَيْكَ فَأَعْجِلْ بِالْقَوْلِ إِذَا أَعْجَلُ
لِأَيِّ فَعَلْتُ وَمَا قُلْتُ قَطُّ وَأَنْتَ تَقُولُ وَمَا تَفْعَلُ

İyiliği vaat ettin ancak yerine getirmedi, mert insanlara bu yakışmaz.

Büyük ordular karşılaştıklarında bana yardım edeceğini söyledin

Keskin mızrakların kırıldığı savaşlarda sana çok yardım ettim

Yaptığımla sana minnet edecek değilim ki çok şey söyleyeyim

Ben hep yaptım hiç söylemedim sen ise söyler hiç yapmazsın.

792

Şu beyitlerde ise hem sitem hem de hasret vardır:

الْقَلْبُ لَدَيْكَ عُدْرُهُ مُتَضِّحٌ وَالْعَيْنُ عَلَيْكَ دَمْعُهَا مُنْسَفِحٌ
يَا عَايَةَ مُنْيَتِي وَأَقْصَى أَمَلِي قَدْ طَالَ عِتَابُنَا مَتَى نَصْطَلِحُ؟

Kalbin derdini biliyorsun

Gözler ise akıtıyor yaşları.

Ey son arzum ve yegâne ümidim!

Uzadı bu küslük, ne zaman barışırsız?⁷⁹³

İrfan (Hamriyyât/Tasavvuf)

‘Âmilî’nin en güzel şiirlerinin, ilahî aşka dair olan tasavvufî ve irfanî şiirleri olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Zaten yaşadığı coğrafya ve dönem göz önünde bulundurulduğunda ‘Âmilî’den daha farklı bir sonuç beklemek mümkün görülmemektedir. Zira daha önce de geçtiği gibi ‘Âmilî için yapılacak en kısa tarif, mutasavvıf ve şiî bir âlim olmasıdır.

⁷⁹² Âmilî, a.g.e.,I, 133.

⁷⁹³ Âmilî, a.g.e.,II, 316.

Tasavvuf ve irfan edebiyatında şarap, sâki, meyhane ve kadeh gibi kavramlar kullanıldığı için Arap edebiyatında bu edebiyat türüne şarab edebiyatı anlamında *hamriyyât* adı da verilmektedir.⁷⁹⁴ Esasında *hamriyyât* kavramı el-A‘şâ, el-Ahtal ve Ebu Nuvâs gibi şairlerin şarap ve şarap meclislerine dair şiirleri için kullanılan bir kavramdır.⁷⁹⁵ Ancak bu şiirlerdeki şarap ve kadeh gibi bazı kavramlar, daha sonraları tasavvufî edebiyatta mecazen ve birer sembol olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bu tarz şiirler için de *hamriyyât* kelimesi kullanılmıştır.

‘Âmilî de bu türden şiirler yazan ediplerdendir. O bazı şiirlerinde şarabı temiz ve temizleyici olarak görmektedir. Bir şiirinde şöyle demektedir:

بِأَلْتِي يَحْيَا بِهَا الْعَظْمُ الرَّمِيمِ	اشْفِ قَلْبِي أَيُّهَا السَّاقِي الرَّحِيمِ
وَاجْعَلْنِي عَقْلِي لَهَا مَهْرًا خَلَّانَ	زَوْجِ الصَّهْبَاءِ بِالْمَاءِ الزُّلَّانِ
مَنْ يَذُوقُ مِنْهَا عَنِ الْكُونَيْنِ عَبَابَ	بُنْتُ كَرَمِ تَجْعَلَنَّ الشَّيْخَ شَابَ
لَا تَخَفْ فَاللَّهُ تَوَّابٌ عَفُورُ	فَلْ لِشَيْخٍ قَابُهُ مِنْهَا نَفُورُ

*Ey merhametli saki, iyileştir kalbimi
Çürümüş kemiğe can veren (iksirle).
Şarabı temiz suyla evlendir (karıştır),
Aklımı da ona mehir yap.
Üzüm bağının kızıdır, yaşlıyı gençleştirir,
Onu tadanın, başkasıyla işi olmaz.
Kalbiyle ondan nefret eden yaşlıya de ki:
Korkma, Allah tövbeleri kabul edendir ve bağışlayandır.⁷⁹⁶*

‘Âmilî’nin bu tarzdaki şiirleri, el-Keşkül’de de mevcuttur. Mesela:

يَا نَدِيمِي ضَاعَ عُمْرِي وَأَنْقَضَى	فَمَ لِإِدْرَاكِ زَمَانٍ قَدْ مَضَى
--	-------------------------------------

⁷⁹⁴ Abbas, *a.g.e.*, s. 417; el-Kebkebî, *a.g.e.*, s. 221.

⁷⁹⁵ el-Matlûb, *a.g.e.*, I, 472.

⁷⁹⁶ Nefisi, *a.g.e.*, s. 173.

وَاعْسِلِ الْأَدْنَاسَ عَنِّي بِالْمَدَامِ وَامْلَأِ الْأَفْدَاحَ مِنْهَا يَا غَلَامَ

*Dostum, ömrüm tükendi bitti,
Geçmiş zamanı yakalamak için kalk
Yıka kirlerimi şarapla
Doldur kadehleri onunla.*⁷⁹⁷

‘Âmilî, kendisine ait olan şu beyitlerde *kîl u kâldan*, medrese ve zahiri ilimlerden rahatsızlığını dile getirir, vaaz ve nasihatın derdine derman olmadığını ifade eder:

قَدْ صَرَفْنَا الْعُمَرَ فِي قَيْلٍ وَقَالَ يَا نَدِيمِي قُمْ فَقَدْ ضَاقَ الْمَجَالُ

قُمْ أَرَلْ عَنِّي بِهَا رَسْمَ الْهُمُومِ إِنَّ عُمْرِي ضَاعَ فِي عِلْمِ الرُّسُومِ

أَيُّهَا الْقَوْمُ الَّذِي فِي الْمَدْرَسَةِ كُلُّ مَا حَصَلْتُمُوهُ وَسَوَسَهُ

فَكُرِّمُوا إِنْ كَانَ فِي غَيْرِ الْحَبِيبِ مَا لَكُمْ فِي النَّشْأَةِ الْأُخْرَى

فَاعْسِلُوا بِالرَّاحِ عَنِ نَوْحِ الْفُؤَادِ كُلَّ عِلْمٍ لَيْسَ يُنْجِي فِي الْمَعَادِ

*Ömrü kîl u kâl ile tükettik, kalk dostum kalmadı vakit.
Kalk da yok et kederleri, zahiri ilimlerle zayi oldu ömrüm
Ey medresedekiler! Öğrendiklerinizin tümü vesvesedir.
Sevgiliden başkasını düşünüyorsanız, öbür dünyada nasibiniz
yok demektir*

*Şarapla kalbi yıkayın, her ilim ahirette fayda vermez.*⁷⁹⁸

Arap edebiyat tarihinde ‘Âmilî’nin yaşadığı dönem, el-Asru’l-‘Usmânî yani Osmanlı Dönemi olarak kabul edilmektedir. Şiirde âmmîce kelime ve ifadelerin kullanılması, vezin ve şeklin ön plana çıkması ve ebced hesabıyla şiire tarih koyma gibi sebeplerden ötürü bu dönemde şiir ve edebiyatta gerileme yaşandığı belirtilmektedir. Ancak gerileme nedeni olarak görülen bu özellikler, ‘Âmilî’nin şiirinde son derece azdır. Bu yüzdendir ki, onun şiiri dönemindeki

⁷⁹⁷ Âmilî, a.g.e.,I, 164.

⁷⁹⁸ Âmilî, a.g.e.,I, 159.

diğer şiir örnekleriyle kıyaslandığında oldukça iyi düzeyde olduğu kabul edilmektedir.⁷⁹⁹

Manzum Hikâyeler ve Bilmeceler

Nesir bölümünde geçtiği gibi el-Keşkül'ün önemli bir kısmı hikâyelerden oluşmaktadır. Hikâyelerin yanı sıra el-Keşkül'de dikkat çeken edebi türlerinden biri de bilmecelerdir. Nesir bölümündeki kadar olmasa de 'Âmilî, el-Keşkül'de manzum hikâye ve bilmeceler de yer vermektedir.

'Âmilî'nin hac yolculuğu sırasında yazdığı şiirlerden biri, manzum hikâye türündedir. Hikâyede kötü yola düşen ve fuhuşla tanınan bir anneden söz edilmektedir. Bir seferinde oğlu annesini suçüstü yakalar ve öldürür. Bunu duyanlar niçin karşı tarafı değil annesini öldürdüğünü sorduklarına çocuk şöyle der:

كُنْتُ لَوْ أَبْقَيْتَهَا فِيمَا تُرِيدُ كُلَّ يَوْمٍ قَاتِلًا شَخْصًا جَدِيدًا
إِنَّهَا لَوْ لَمْ تَذُقْ طَعْمَ الْحُسَامِ كَانَ شُغْلِي دَائِمًا قَتْلَ الْأَنَامِ

*Eğer onu öldürmeyip istediği işi yapmasına fırsat verseydim
Her gün bir insan öldürecektim
Eğer o, kılıcın tadını almasaydı
İşim gücüm insanları öldürmek olacaktı.*⁸⁰⁰

'Âmilî bu hikâyeyi naklettikten sonra mesaj bölümüne geçmekte ve bu bölümdeki beyitlerde nefsi fahişe kadına benzetip onun da aynı şekilde öldürülmesi gerektiği sonuca varmaktadır.

'Âmilî, mensur bilmecelere yer verdiği gibi manzum bilmeceleri de yer vermektedir. Onlardan biri kapıya dair olan şu bilmecedir:

مَا اسْمٌ إِذَا عَمَسْتَهُ فَعَمَسُهُ كَطَرِدِهِ
يُبَاعُ لَكِنْ حِفْظَ مَا لِ الْمُشْتَرِي فِي رَدِّهِ

⁷⁹⁹ el-Kebkebî, *a.g.e.*, s. 230.

⁸⁰⁰ Âmilî, *a.g.e.*, I, 173-174.

*Tersine çevirdiğinde önü arkası gibi olan şey nedir?
Satılır fakat müşterinin malının muhafazası, onun geri iade
edilmesindedir (kapatılmasına bağlıdır).⁸⁰¹*

Muaraza

Kelime anlamı itibariyle bir şeyin karşısına onun benzerini çıkarmak, ticarete trampa yapmak demektir. Edebi bir terim olarak ise vezin ve kafiye bakımından bir şiirin benzerini söylemek ya da yazmak demektir. Muarazada esas olan mana değil lafızdaki fesahat ve belagattir. Muarazanın öne çıktığı yerlerin başında Endülüs gelmektedir. Zira Endülüslüler, Doğu şairlerinin şiirlerine muarazalar yazıyorlardı.⁸⁰²

Muaraza yapılan şiirlerin başında Muhammed b. Said el-Busirî'nin *Kasîdetu'l-Burde*'si gelmektedir. Bu kaside gerek halk nezdinde gerekse ulema arasında ciddi bir ilgi görmüş. Yaygın bir şekilde okunmuş, yazılmış hatta ezeberlenmiştir. Defalarca şerh edilmiş ve pek çok şair benzerini yazmak için özel gayeret göstermiştir. İbn Safiyuddin el-Hillî (ö. 750/1349), Câbir el-Endelusî (ö. 780/1378), İbnu'l-Makarrî (ö. 837/1433) gibi klasik dönem âlimlerinden bu kasideye muaraza yazanlar oluğu gibi⁸⁰³ çağdaş şairlerden Ahmed Şevki de *Nehcu'l-Burde* adıyla bir muaraza yazmıştır. Arap edebiyatında bedi'îyyat olarak bilinen yeni bir türün oluşumunda etkili olan *Kasîdetu'l-Burde* ve onun muârazalarında bahru'l-basî't ve meksur mim kafeiyesi kullanılmış ve bu özellik Hz. Peygamber'in methinde dair şiirlerde standart bir özellik halini almıştır.⁸⁰⁴

Öyle anlaşılıyor ki 'Âmilî'nin babası da bu geleneğe uymuş, o da *Burde* kasidesine bir muaraza hazırlamıştır.⁸⁰⁵ İki kaside de aynı bahir

⁸⁰¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 349.

⁸⁰² Matlûb, *a.g.e.*, II, 305.

⁸⁰³ Şeyh Emîn, Bekrî, *Mutâla'ât fi Şi'rî'l-Memlûki ve'l-'Usmâni*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, 1986, s.267-268.

⁸⁰⁴ Şeyh Emîn, *a.g.e.*, s. 269.

⁸⁰⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 199.

(basît bahri), aynı kafiye (meksur mim) kullanılmış. İkisi de gazelle başlamış.

Medh/Medîh

Birinin iyiliğini söylemek ve onu övmek manasında olan *medh/medîh*,⁸⁰⁶ daha önce de geçtiği gibi Arap şirinine başlıca türlerinden biridir. Medîh şiirleri, gazel gibi diğer şiir türlerinden daha sonra ortaya çıkmıştır. Çünkü şiir söylemek, başlangıçta kişilerin daha çok duygu planında gerçekleşen şahsi bir iş idi, para kazandıran bir iş değildi. Cahiliye dönemi şairlerinden en-Nâbiğa ez-Zubyânî'nin (ö. 605 m.) Gassanî krallarından en-Nu'mân b. el-Munzir hakkında övgü şiirleri yazması ve bu yolla büyük bir servet kazanmasıyla birlikte medîh şiirleri artmaya ve yayılmaya başladı. Cahiliye dönemin diğer önemli bir şairi olan el-A'sâ (ö. 7/629) ile birlikte şiir tam anlamıyla ticari bir meta haline geldi. Şairlerin çoğu aynı yoldan giderek halifeleri ve yöneticileri öven şiirler yazdılar. Medîh şiirinin başlıca şairleri, Zuheyr b. Ebî Sulmâ, el-A'sâ ve el-Ahtel'dir.⁸⁰⁷

Medîh şiiri dendiğinde elbette ki ilk akla gelen, Hz. Peygamber'i öven şiirlerdir. Fars ve Türk edebiyatında daha çok na't olarak bilinen⁸⁰⁸ bu tür şiirler, daha önce de geçtiği gibi el-Bûsırî'nin *Kasîdetü'l-Burde*'si ile birlikte zirve noktasına ulaşmış ve en yaygın şiir türlerinden biri olmuştur.

'Âmilî'nin el-Keşkül'de naklettiği medîh şiirlerinden biri, Memlûklular dönemi kadın şairlerinden 'Aîşe bint el-Bâ'ûnî'ye (ö. 922/ 1516) ait Hz. Peygamber'in methine dairdir. 'Âmilî'nin "Yüce Sevgiliyi metheden kaside" başlığıyla naklettiği bu uzun kasidenin bazı beyitleri şöyledir:

وَلَعَمْرِي كُلُّ حُسْنٍ فِي الْوَرَى قَاصِرٌ عَن حُسْنِ جِدِّ الْحَسَنِ

⁸⁰⁶ Sâmî, Şemsettin, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İst., 1317, s. 1313.

⁸⁰⁷ Bedevî, Ahmed Ahmed, *Ususu'n-Nakdi'l-Edebî*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, 1996, s. 177-180.

⁸⁰⁸ Çiçekler, Mustafa, "Na't", *DİA*, XXXII, 435.

صَاحِبِ الْجَاهِ الَّذِي لَا يُخْتَمَى بِسِوَاهُ يَوْمَ تُطْوَى الْأَرْضُ طَيًّا

*Yemin ederim ki evrendeki bütün güzellikler
Hasan ve Hüseyin'in dedesinin güzelliğinden düşüktür.
Öyle bir makama sahiptir ki
Kıyamet gününde onsuz hiç kimse kendini kurtaramaz*⁸⁰⁹

‘Âmilî’nin medih şiiri olarak zikre değer bulduğu örneklerden biri de Mihyâr ed-Deylemî’ye (ö. 428/1037) ait olan ve bir topluluğu metheden beyitlerdir. Mihyâr ed-Deylemî’yi iyi bir şair olarak niteleyen ‘Âmilî, onun aslında Mecusi olduğunu fakat eş-Şerîf el-Murtadâ’nın telkinleriyle İslam’ı kabul ettiğini söyler. Söz konusu beyitler şunlardır:

صَرَبُوا بِمَدْرَجَةِ الطَّرِيقِ قِبَابَهُمْ يَتَقَارَعُونَ عَلَى قَرَى الضِّيْفَانِ
وَيَكَادُ مَوْقِدُهُمْ يَجُودُ بِنَفْسِهِ حُبُّ الْقَرَى حَطْبًا عَلَى النَّيْرَانِ

*Yol kenarına kurdular çadırlarını,
Misafir ağırlamak için savaşıyorlar.
Misafir sevgisinden neredeyse
Odun yerine kendilerini yakacaklar.*⁸¹⁰

Şu beyitlerde ise İbrahim b. Abbas es-Solî (ö. 243/857) Abbasi vezirlerinden İbn Zeyyât’ı (ö. 233/847) methetmektedir:

أَسَدٌ ضَارٍ إِذَا هَيَّجَتْهُ وَأَبٌ بَرٌّ إِذَا مَا قَدَرَا
يَعْرِفُ الْأَبْعَدَ إِنْ أَثَرَى وَلَا يَعْرِفُ الْأَدْنَى إِذَا مَا أَفْتَقَرَا

*Yırtıcı bir aslandır onu kıskırttığında,
Takdir edildiğinde ise iyi bir babadır.
Zengin olduğunda uzakları bile bilir,
Fakirleştiğinde yakınları bile tanımaz.*⁸¹¹

⁸⁰⁹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 360.

⁸¹⁰ Âmilî, *a.g.e.*, II, 100.

⁸¹¹ Âmilî, *a.g.e.*, II, 156.

Hiciv

Methin zıddı olup birini şiirle yermek demektir. Medîh birinin güzel özelliklerini ifade etmek olduğuna göre, onun zıddı olan hiciv de birinin kötü özelliklerini dile getirmek demektir. Bir kişiyi kötü vasıflarla nitelenmek hiciv olduğu gibi güzel şeylerin kendisinde bulunmadığını söylemek de hicivdir.⁸¹²

Temel konularından biri ahlak olan el-Keşkûl'de yer alan hiciv örneklerinden biri bir cimrilikle alakalıdır. Şu beyitlerde cimri bir kişi hicvedilmektedir:

رَأَى الصَّيْفَ مَخْتُوبًا عَلَى بَابِ فَصَحَّفَهُ ضَيْفًا فَقَامَ إِلَى السَّيْفِ
فَقُلْتُ لَهُ خَيْرًا فَظَنَّ بِأَنْبِيِ أَقُولُ لَهُ خَيْرًا فَمَاتَ مِنَ الْخَوْفِ

*Evinin kapısında sayf (yaz) yazıldığını gördü,
Yanlıştır olarak dayf (misafir) okudu hemen kılıcına davrandı.
Ona hayırdır dedim,
Hubz (ekmek) dediğimi zannedip korkudan öldü.*

Bir cimri evinin kapısında “صَيْف” (yaz mevsimi) kelimesinin yazılı olduğunu gördü, kelimeyi “ضَيْف” (misafir) olarak değiştirdi ve hemen kılıcına davrandı. Ona “خَيْرًا” (Hayırdır?) dedim, “خَيْرًا” (Bir ekmek verir misin?) söylediğimi sandı ve korkudan öldü.⁸¹³

İmam Gazalî'nin öğrencilerinden ve Nizamiye Medresesi hocalarından olan Ebu'l-Feth el-Bâkarhî ölümüne yakın zamanlarda dönemin ulemasını şöyle hicvediyordu:

يَدُورُونَ حَوْلَ الظَّالِمِينَ كَأَنَّهُمْ يَطُوفُونَ حَوْلَ الْبَيْتِ وَقْتَ الْمَنَاسِكِ

Zalimlerin etrafında dönüyorlar

*Hac ve umre zamanında Ka'be etrafında döndükleri gibi.*⁸¹⁴

⁸¹² Matlûb, a.g.e., II, 420.

⁸¹³ Âmilî, a.g.e., I, 384.

⁸¹⁴ Âmilî, a.g.e., I, 56.

el-Keşkûl'deki hiciv konularından biri de sakal ve boya ile yapılan secde izi⁸¹⁵ gibi şekli unsurlarla sahte dindarlık gösterisinde bulunmaktır. Bu konudaki dikkat çekici örneklerden birisi şudur:

لَنَا صَدِيقٌ وَ لَهُ لِحْيَةٌ طَوِيلَةٌ لَيْسَ لَهَا فَايِدَةٌ
كَأَنَّهَا بَعْضُ لَيَالِي الشِّتَاءِ طَوِيلَةٌ مُظْلِمَةٌ بَارِدَةٌ

*Bir arkadaşım var, uzun ve anlamsız bir sakalı var
Bazı kış geceleri gibi uzun, karanlık ve soğuktur.*⁸¹⁶

Recez / Urcûze

Kelime anlamı itibariyle ayağa kalkması sırasında devenin ayakları ya da kalçalarının hastalık sebebiyle titremesi ve sarsılması demektir. Edebi bir terim olarak ise harf sayısı az ve parçaları birbirine yakın olan bir şiir veznidir. Bu vezinde hareke ve sükûnlar arka arkaya geldiği için devenin bir hareket edip bir durmasına benzetilerek bu şekilde adlandırılmıştır. Recez türündeki metinlerin şiir olmadığını söyleyenler olmuşsa da Aruz ilminin kurucusu olan Halil b. Ahmed onu şiir olarak kabul etmiştir. Vezni altı adet *mustef'ilun* olan urcûzeler, Arap şiirinin ilk türü olarak kabul edilmektedir.⁸¹⁷

Müellif 'Âmilî de el-Keşkûl'de bazı urcûzeler nakleder. Bunlardan biri de Fâzıl Mecdudî'nin meşhur urcûzesidir. 166 beyitten oluşan bu uzun urcûzede şair gençlere hitap etmekte ve onlara farklı konularda nasihatlerde bulunmaktadır. Giriş ve sonuç bölümlerinde şiirin önemi ve buradaki nasihatleri dinleyecek muhatabından söz edilerek şöyle denilmektedir:

هَلْ مِنْ فَتَى ظَرِيفٍ مُعَاشِرٍ لَطِيفٍ
يَسْمَعُ مِنْ مَقَالِي مَا يُزَخِّصُ اللَّالِي

⁸¹⁵ Âmilî, *a.g.e.*, I, 50.

⁸¹⁶ Âmilî, *a.g.e.*, II, 20.

⁸¹⁷ Matlûb, I, 133.

أَمْنَحُهُ وَصِيَّةً سَارِيَّةً سَارِيَّةً
 فَهَاتَهَا وَصِيَّةً تُضْجِبُهَا التَّجِيَّةُ
 تَحْمِلُهَا الْكِرَامُ عَالِيكَ وَالسَّلَامُ

*Var mı kibar, hoş ve uyumlu bir genç
 İnciden değerli sözümü dinleyecek*

Ona, her zaman geçerli olacak sevindirici bir tavsiye veriyim⁸¹⁸

Tavsiyeyi al, onun birlikte selamı da

Onu şerefli kimseler taşır, selam olsun sana.⁸¹⁹

Muzdevic Şiir

Kafiyenin beyitler arasında değil mısralar arasında aynı olduğu şiir türüdür. Çoğunlukla recez vezeninde olan bu şiirler Abbasiler döneminde ortaya çıkmış ve daha çok Nahiv ve Fıkıh gibi ilimlerin öğretiminde kullanılmıştır.⁸²⁰ ‘Âmilî de bu türden bazı şiirleri el-Keşkül’e almıştır. Bunlardan biri, Fars atasözlerinin Arapçaya tercümesi olan ve Ahmed b. Muhammed el-Mervezî (ö. 334/945) tarafından nazmedilen şiirdir. İşte bu şiirden bazı beyitler:

أَحْسَنُ مَا فِي صِفَةِ اللَّيْلِ وَجِدُ اللَّيْلُ حُبْلَى لَيْسَ يُدْرَى مَا تَلِدُ
 فِي الْمَثَلِ السَّائِرِ لِلْحِمَارِ قَدْ يَذْهَبُ الْجَمَارُ لِلدَّبِطَارِ
 مَنْ لَمْ يَكُنْ فِي بَيْتِهِ طَعَامُ فَمَا لَهُ فِي بَيْتِهِ مُقَامُ

*Gecenin en güzel sıfatı aşktır,
 Gece gebedir ne doğuracağı bilinmez.
 Eşeğe dair bir atasözde,
 “Bazen eşek baytara anırır” denmiştir.
 Evinde yiyeceği olmayanın*

⁸¹⁸ Âmilî, a.g.e., I, 87.

⁸¹⁹ Âmilî, a.g.e., I, 95.

⁸²⁰ Matlûb, a.g.e., II, 278.

*Kalacağı bir yeri yoktur.*⁸²¹

Mufâhâra

Arap şiirinin ağıradından (konu, amaç) biri olan *fahr*, şairin, özelliklerini ve geçmişte yaptıklarını sıralayarak kendisini ve kabilesini övmek için yazdığı şiir türüdür. Şairlerin kendilerini övmeye yarışmalarına da mufâhare denir. Ebu'l-Huseyn İbn Vehb ve Ebû Hilâl el-'Askerî gibi şiir munakkidleri *fahr* şiirlerini ayrı bir tür olarak değil *medîhin* bir çeşidi olarak tasnif etmişlerdir. Zira medh şiirinde de *fahr* şiirinde de övgü vardır. Bir farkla ki medh, şairin başkasını övmesi, *fahr* ise kendisini ve kabilesini övmesi demektir.⁸²²

Arap şiiri özellikle de cahiliye şiirinde önemli bir yeri olan *fahr* ve mufâhare şiirinin el-Keşkûl'de bu nisbette yer almadığını görüyoruz. 'Âmilî bu konuda sadece bir örneğe yer vermektedir. Bu mufâhara, cömertliği ile meşhur olan Hâtim et-Tâî (ö. 605 m.) ile aynı kabileden olan Ebu Temmâm'ın (ö. 231/845)⁸²³ diğer kabilelere karşı cömertlik konusundaki mufâharedir:

جَزَى حَاتِمٍ فِي حَلْبَةٍ مِنْهُ لَوْ	بِهَا الْقَطْرُ قَالَ النَّاسُ أَيُّهَا
فَتَى دَخَرَ الدُّنْيَا أَنَسًا وَلَمْ يَزَلْ	لَهَا بَادِلًا فَانظُرْ لِمَنْ بَقِيَ الذُّخْرُ
فَمَنْ شَاءَ فَلْيَفْخَرْ بِمَا شَاءَ مِنْ	فَلَيْسَ لِحَيِّ غَيْرِنَا ذَلِكَ الْفَخْرُ
جَمَعْنَا الْعُلَى بِالْجُودِ بَعْدَ	إِلَيْنَا كَمَا الْأَيَّامُ يَجْمَعُهَا الشَّهْرُ

Hatim cömertlik meydanında yarıştı bereketli yağmur ile İnsanlar hangisinin Hatim hangisinin yağmur olduğunu anlayamadı.

Her kes dünya malı biriktirirken, o dağıtmaya devam etti.

Peki, gerçekte kim karlı çıktı?

Dileyen dilediği şey ile yarışsın,

Bu şeref bizim kabilemizden başka hiçbir kabilede yoktur.

⁸²¹ Âmilî, *a.g.e.*, I, 342-343.

⁸²² *Matlûb*, *a.g.e.*, II, 159.

⁸²³ *Zeyyât*, Ahmed, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, t.y., s. 290.

*Şeref dağınık halde şurada buradaydı
Ay, günleri topladığı gibi biz de onu kendimizde topladık.*⁸²⁴

Mustahdes Şiirler / Şiirde Yeni Türler

Arap edebiyatı tarihi özellikle de klasik dönem sonrası Arap şiiri alanındaki araştırmalarıyla bilinen Bekrî Şeyh Emin, klasik *ağrâdu*'ş-*şi*'r esasına dayalı olmayan ve Memlûklular ile Omsalılar döneminde ortaya çıkan yeni şiir türlerine kategorik olarak *el-eş'âr el-mustahdese* adını vermektedir. Şiirde yeni türler olarak anlayabileceğimiz bu kavramın kapsamına şiirde ebced hesabı ile tarih koyma, sadece noktasız/noktalı harflerden oluşan şiirler, her kelimesi aynı harf ile başlayan şiirler ve manzum bilmeceler gibi klasik dönemde olmayan şiirler girmektedir.⁸²⁵

Bir Osmanlı dönemi âlimi olan müellifimiz Bahâuddin el-'Âmilî de edebî bir mecuma olan el-Keşkûl'de bu türden çok sayıda şiire yer vermiştir. Bunlardan biri musağğar (küçülteme yapılmış) isimlerden oluşan şiirlerdir. 'Âmilî el-Keşkûl'ün bir bölümünde arka arkaya, her biri yaklaşık on beyitten oluşan ve neredeyse bütün kelimeleri musağğar (ism-i taşğîr) isim olan üç şiir nakletmektedir. el-Keşkûl'ün temel kaynaklarından es-Safî el-Hillî'ye (ö. 750/1349) ait olan şiirin iki beyti şöyledir:

نُقَيْطٌ مِنْ مُسَيِّكٍ فِي وَرِيدٍ خُوَيْكُكَ أَمَّ وَشَيْمٍ فِي خُدَيْدٍ
وَدَيْكَ الْلُؤَيْمِعُ فِي الضُّحَيَّا وَجَيْهُكَ أَمَّ قُمْيِّرٍ فِي سُعَيْدٍ

*Yanağında minik bir gülün içinde küçük miskten bir nokta
Bencik midir yoksa dövmecek mi?
Gündüz ortasında şu az miktarda parlayan şeycik
Biraz mutluluk içindeki ayıcık mıdır yok senin minik yüzün
mü?*⁸²⁶

⁸²⁴ Âmilî, a.g.e.,I, 350.

⁸²⁵ Emin, Bekrî Şeyh, *Mutâla'ât fi 'ş-Şi'ri'l-Memlûki ve'l-'Usmâni*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986, s. 161-288.

⁸²⁶ Âmilî, a.g.e.,II, 377.

el-Keşkûl'de yer alan yeni şiir türlerinden biri de muhmel (noktasız) harflerden oluşan şiirlerdir. Mesela 'Âmilî'ye ait olan şu beyitlerde hiçbir noktalı harf bulunmamaktadır:

وَاهَا لِيَصَبٍ وَصَلْتُمْ عَلَّاهُ وَعَدْتُمْكُمْ وَصَدْتُمْ عَلَّاهُ
كَمْ حَصَلَّ صَدَّتْكُمْ وَمَا أَمَلَهُ كَمْ أَمَلَّ وَصَلْتُمْكُمْ وَمَا حَصَلَّهُ

*İlacı vuslatınız, hastalığı ise hicranınız olan aşışın vay haline!
Zira umduğı çok hicranlar gördü fakat umduğu nice vuslatı
göremedi.*⁸²⁷

Söz konusu döneme ait şiir türlerinden biri de *mulamma'* adı verilen birden çok dille yazılmış olan şiirlerdir.⁸²⁸ 'Âmilî, kendisine ait olan uzunca bir Arapça kasidede Mevlana Celaleddin er-Rûmî'nin *Mesnevî*'sindeki ilk mısrasını kullanmakta ve bunu kendisi de belirtmektedir. Kasidenin ilgili beyitleri şunlardır:

قَدْ صَرَفْنَا الْعُمَرَ فِي قَيْلٍ وَقَالَ يَا نَدِيمِي قُمْ فَقَدْ ضَاقَ الْمَجَالُ
تُمْ أَطْرِبُنِي بِأَشْعَارِ الْعَجَمِ وَأَطْرَدُنْ هَمًّا عَلَى قَلْبِي هَجَمِ
وَابْتَدِئْ مِنْهَا بِبَيْتِ الْمَنْثَوِي لِلْحَكِيمِ الْمَوْلَوِيِّ الْمَعْنَوِي
بِشْنُوَانِي چُون شَكَائِت وَاز جَدَائِيهَا حَكَائِت مِي كَنْدِ
قُمْ وَخَاطِبُنِي بِكُلِّ الْأَلْسِنَةِ عَلَّ قَلْبِي يَنْتَبَهُ مِنْ ذِي السِّنَةِ

*Ömrü kıl u kalde geçirdik, ey dostum, kalk, zaman kalmadı
Coştur beni Fars şiirleriyle, kalbime saldıran derdi kov
el-Hekîm el-Mevlevî el-Maneviye ait Mesnevi beytiyle başla,
Dinle bak ney, nasıl da şikâyet ediyor, ayrılıktan söz ediyor*

⁸²⁷ Âmilî, a.g.e., I, 145.

⁸²⁸ Altuncî, Muhammed, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'l-Edeb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, s. 825.

*Kalk, benimle bütün dillerle konuş, belki bu sene uyanır
kalbim.*⁸²⁹

⁸²⁹ Âmili, a.g.e.,I, 164.

SONUÇ

“Arap Edebiyatında Keşkûl Geleneği -Bahâuddîn el-Âmilî Örneği-” adlı çalışmamızda şu sonuçlara ulaştık:

- Aralarında kimi farklılıklar olsa da keşkûller *'Uyûnu'l-Ahbâr, el-'Ikdu'l-Ferîd ve el-Mustatraf fî Kulli Fennin Mustazraf* gibi edebi mecmuaların devamı niteliğinde olan eserlerdir.

- Keşkûller, edebi mecmualardan farklı olarak başta tefsir, hadis ve fıkıh olmak üzere tıp, matematik ve astronomi gibi hemen her ilim dalından bilgiler ihtiva eden kitaplardır.

- Keşkûl, isim olarak olduğu gibi kültür ve anlayış olarak Farsça yönü ağır basan eser türüdür. İçerik yönünden ise başta Arapça olmak üzere farklı diller de bu tarz eserlerde kendine yer bulmuştur. Başka bir ifadeyle keşkûl, Farsça olan bir kabı farklı diller ve kültürlerden metin ve bilgilerle doldurmaktır. Bu yüzdendir ki ilk ve en önemli keşkûl, Arapça olmasına rağmen Farsça keşkûllerin sayısı çok daha fazladır. Bu telif tarzı, bütün Müslüman halklar tarafından hüsnü kabulle karşılanmış ve hemen her dilde keşkûller yazılmıştır.

Bununla birlikte şunu söylemek yanlış olmaz: Genel olarak keşkûller, Şîî ve tasavvufî yönü ağır basan eserlerdir.

- Keşkûl, müellifin ajandası ve not defteridir, kayda değer bulunduğu her şey oraya yazar. Keşkûl müellifi için kayda değer olan, *nâdir* olandır; yeni, şaşırtıcı, etkileyici, düşündürücü, güldürücü, eğitici ve eğlendirici olandır.

- Keşkûl, müellifin, menkul bilgilerin yanı sıra, kendisine ve yakınlarına ait şiirler, mektuplar ve görüşlere yer verdiği kitap türüdür.

- Keşkûl tarzında olduğu halde adı keşkûl olmayan pek çok eser vardır.

- Keşkûller, hemen her ilim dalından ve alandan bilgiler içermelerine rağmen öne çıkan konuları, ahlak, tasavvuf, edebiyat ve eğlencedir. Eğlendirici unsurları arasında fıkralar, hazırcavaplar ve

bilmececeler olduğu gibi cinsel içerikli hikâyeler de önemli bir yer almaktadır.

- Bahâuddîn el-'Âmilî'nin *el-Keşkül*'ü türün ilk örneği olduğu gibi en etkili ve en meşhur olanıdır.

- Keşküller, diğer eserlere nazaran, müellifin ilmi ve fikri kişiliğini daha çok yansıtan eserlerdir. Bu durum, müellifin kendisine ait metinlerden anlaşıldığı gibi naklettiği metinlerdeki seçiminden de anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede Bahâuddîn el-'Âmilî'nin belirgin özellikleri olan Şiilik ve tasavvuf ehli olma vasıflarının yanı sıra tıp, matematik, mühendislik ve astronomi gibi ilim dallarındaki vukufiyeti de *el-Keşkül*'e açık bir şekilde yansımıştır. Diyebiliriz ki Bahâuddîn el-'Âmilî'yi tanımak isteyen onun *el-Keşkül*'üne bakmalı. Çünkü onun hemen her yönünün orada bir izi ve yansıması vardır.

KAYNAKÇA

- ‘Abbûd, Şiltâğ, *el-Melâmihu'l-‘Amme li Nazariyyeti'l-Edebi'l-İslâmî, Dâru'l-Ma‘rife, Dimaşk, 1996.*
- ‘Âmilî, Bahâuddîn, *el-Keşkûl, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Tah: et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Kahire, 1961.*
- ‘Âmilî, Bahâuddîn, *el-Keşkûl, Muessesetu'l-A‘lemî, Beyrut, 1999.*
- ‘Âmilî, Bahâuddîn, *et-Tedeyyun ve'n-Nifâk bi Lisâni'l-Kutti ve'l-Fe‘r, Çev. Delâl Abbas, Daru Riyadi‘r-Rays, Beyrut, 1996.*
- ‘Âmilî, Malik Mustafa Vehbî, *‘İlmu‘d-Dirâye ve‘r-Rivâye (Şerhu Vecizetu‘ş-Şeyhe Bahâî), Dâru‘l-Hâdî, Beyrut, 2007.*
- ‘Aynî, Bedruddîn, *‘Umdetu‘l-Kârî, et-Tibâ‘atu‘l-Muniriyye, Beyrut, t.y.*
- Abbâs, Delâl, “eş-Şeyh Bahâuddîn el-‘Âmilî Fakihen Muceddiden ve Şâiran İrfâniyyen” *el-Minhâc Dergisi, Sayı: 30, Yıl: 2003.*
- Abbâs, Delâl, *Bahâuddîn el-‘Âmilî Edîben ve Fakîhan ve Âlimen, Dâru‘l-Hivâr, 1995.*
- Ahsâî, Ahmed, *Keşkûlu‘l-Ahsâî, Dâru‘l-Mahaccatu‘l-Beyzâ‘, Beyrut, 2004.*
- Aksakal, Hacı Hüseyin, *Keşkûl, Kitabe Yayınları, Ankara, 2012.*
- Albayrak, Nurettin, “Mizah” *DİA.*
- Ali, Seyyid Muhammed, *Keşkûl-i Hâksârî, Çâp-i Sa‘dî, Tebriz, 1360.*
- Altuncî, Muhammed, *Bahâuddîn el-‘Âmilî, el-Musteşâriyyetu‘s-Sekâfiyye li‘l-Cumhûriyyeti‘l-İslâmiyyeti‘l-Îrâniyye, Dimaşk, 1985.*
- Altuncî, Muhammed, *el-Mu‘cemu‘l-Mufassal fi‘l-Edeb, Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, Beyrut, 1999.*
- Âmidî, Ebu‘l-Kâsım el-Hasan b. Bişr, *el-Muvâzene beyne Şi‘ri Ebî Temmâm ve‘l-Buhtirî, Dâru‘l-Ma‘ârif, Kahire, t.y.*
- Ana Britannica, İstanbul, 1998, XVII, 321-322.*
- Anastas el-Kermelî yönetimindeki *Lugatu‘l-‘Arab Dergisi Yıl: 3, Sayı: 10, Bağdat, 1914.*
- Armağan, Mustafa, *Gelenek, Ağaç Yayıncılık, İst. 1992.*
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *İdâhu‘l-Meknûn fi‘z-Zeyli ‘alâ Keşfi‘z-Zunûn, Dâru İhyâi‘t-Turâsi‘l-‘Arabî, Beyrut, t.y.*
- Bahrânî, Yusuf b. Ahmed, *el-Keşkûl, Dâru ve Mektebetu‘l-Hilâl, Beyrut, 1998.*
- Bahrânî, Yusuf, *Hadâiku‘n-Nâdirâ fi Ahkâmi‘l-‘İtreti‘t-Tâhira, Dâru‘l-Advâ‘, Beyrut, 1985.*

- Bedevî, Ahmed Ahmed, *Ususu'n-Nakdi'l-Edebî 'Înde'l-'Arab*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, 1996.
- Bekrî, Şeyh Emîn, *Mutâla 'ât fi 'ş-Şi'ri'l-Memlûkî ve'l-'Usmânî*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986.
- Bosworth, C. Edmund, *Bahâ' al-Din al-'Âmilî and His Literary Antologies*, University of Manchester, 1989.
- Brown, Edward, *Târih-i Edebiyat-ı İran*, Çev. Behram Mikdâdî, İntişarât-ı Morvarid, Tahran, 1369.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Cami' u's-Sahîh*, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut, 1422.
- Câhız, Ebû 'Usm'ân b. Bahr, *el-Beyân ve Tebyîn*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1998.
- Cevdet Paşa, Ahmet, *Belâgât-i Osmaniyye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1323.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984.
- Cihânâbâdî, Kelîmullah Çeştî, *Keşkûl-i Kelîmî*, Mektebe-i Nebeviyye, Lahor, 2001.
- Cubûrî, Yahya, "Men Ellefe fi'l-Muhâdarâtı ve'l-Muhâverât ve Mâ Eşbehehâ", *Kitâbu'l-Muhâdarât ve'l-Muhâverât*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003.
- Cuddon, J. A., *The Penguin Dictionary of Literary Terms And Literary Theory*, Penguin Books, Londra, 1999.
- Curcânî, Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire, 1991.
- Çağrıncı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlak*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1989.
- Çevrimli, Nilgün, "Nevşehir Hacı Bektaş Müzesindeki Tekke Eşyalarından Bir Grup Madeni Keşkûl", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 31, 2008.
- Çiçekler, Mustafa, "Na't", *DİA*.
- Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Dâherî, Mahdum Ebu'l-Hasan, *Keçkûlnâme*, Âkâdimiyyetu's-Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Haydarâbâd, 1965.
- Dayf, Şavkî, *el-Bahsu'l-Edebî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y.
- Dayf, Şavkî, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y.
- Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî: el-'Asru'l-'Abbâsî yu'l-Evvel*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 2004.

- Durmuş, İsamîl, "Leyla ve Mecnun", *DİA*.
- Durmuş, İsmail, "İktibas", *DİA*.
- Durmuş, İsmail, "Secî", *DİA*.
- Durmuş, İsmail, "Şiir", *DİA*.
- Ebşîhî, Muhammed b. Ahmed, *el-Mustatraf fî Kulli Fennin Mustazraf*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1999.
- Ekber, İlyas Pur, *Târih-i Hadîs-i Şî'a*, Dâru'l-Hadîs, Kum, 1385.
- Ekşi, Ahmet ve arkadaşları, *Temel Dini Bilgiler*, Meb Devlet Kitapları, 2010.
- Elmalî, Hüseyin, "Keşkûl", *DİA*.
- Emîn, Ahmed, *Zuhru'l-İslâm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.
- Emin, Bekrî Şeyh, *Mutâla 'ât fî 'ş-Şî'ri'l-Memlûkî ve'l-'Usmânî*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986.
- Emîn, Muhsin, *A'yânu 'ş-Şî'a*, Dâru'-Ta'âruf, Beyrut, 1986.
- Emînî, Abdu'l-Huseyn b. Ahmed, *el-Ğadîr fî's-Sunneti ve'l-Kitâbi ve'l-Edeb*, Merkezu'l-Ğadîr li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1977.
- Emînî, Seyyid Hasan, "Şeyh Behâyi 'Âlim-i Bozorg-i zû-Funûn", *Mecmû'ây-ı Makâlât: Neşriyye-i Dâhilî*, Sayı: 57, Yıl: 1387.
- Fâhûrî, Hannâ, *el-Câmi' fî Târihi'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1986.
- Fayda, Mustafa, "Bedevî", *DİA*.
- Felsefî, Nasrullâh, *Zendegâniy-i Şah Abbas-i Evvel*, İntişârât-ı Danışgâh-ı Tehran, Tahrân, 1973.
- Ferrûh, Ömer, *el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî*, Mektebetu'l-Muneymene, Beyrut, 1941.
- Fîruzâbâdî, Mecdudîn Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Muessestu'r-Risâle, Beyrut, 2005.
- Ganâm, 'İzzet, *el-Fennu'l-Kısiyyu'l-'Arabîyyu'l-Kadîm*, ed-Dâru'l-Fennîye, Kahire, 1991.
- Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, Çev.: Rahmi Er ve Azmi Yüksel, Vadi Yayınları, Ankara, 2012.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tasavvufî Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp Yayınları, İst., 2004.
- Güngör, Zülfikar, *Türk-İslâm Edebiyatı*, ed: Ali Yılmaz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- Hafâcî, Şihâbuddîn Mahmud, *Reyhânetu'l-Elibbâ ve Zehretu'l-Hayati'd-Dunya*, Matbaa-i 'Âmire, İst., 1273.
- Halaylî, Kemal, *Mu'cemu Kunûzi'l-Esmâi ve'l-Hikemi*, Mektebetu Lubnân-Nâşirûn, Beyrut, 1998.

- Hansârî, Muhammed Bâkır, *Ravdâtu'l-Cennât*, ed-Dâru'l-İslâmiyye, Beyrut, 1991.
- Hillî, Safiyuddîn, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-Bedî'iyye*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1992.
- Huccefî, Muhammed Bakır, "Bahâuddîn ve Âsâruhu", *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye* Dergisi, Dimaşk 1986, Sayı: 5.
- Hurşid, Faruk, *fi'r-Rivâyetu'l-'Arabîyye*, Dâru'ş-Şurûk, Beyrut, 1982.
- Huseynî, Abdussettâr, "Ma'na'l-Keşkûl ve Sâbikatuhu", *Resâil ve Buhûs fi Sîreti'ş-Şeyh el-Bahâî*, Merkezu'l-'Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Kum, 2008.
- Husrî, İbrahim b. Ali, *Zehru'l-Âdâb ve Semeru'l-Elbâb*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2001.
- Husrî, İbrâhîm b. Ali, *Zehru'l-Âdâb ve Semeru'l-Elbâb*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2001.
- İbn 'Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1983.
- İbn 'Abdi'l-Berr, Yusuf b. Abdillâh, *Behcetü'l-Mecâlis ve Unsu'l-Mucâlis*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlimiyye, Beyrut, t.y.
- İbn 'Akîl, Abdullah b. Abdulazîz, *Keşkûlu İbn 'Akîl*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad, 1430.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hasan Ahmed, *Mu'cemu Makâyîsu'l-Luğa*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1979.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kutbi'l-Mısriyye, Kahire, 1996.
- İbn M'asûm el-Hasanî, *Sulâfetu'l-Asr fi Mehâsini'ş-Şuarâ bi Kulli Mısr*, el-Mektebetu'l-Murtadaviyye li-İhyâ't-Turâs, Tahran, t.y.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Maârif, Kahire, t.y.
- İbn Raşîk, Ebû Ali el-Hasan el-Kayravânî, *el-'Umde fi Mahâsini'ş-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakdihi*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1981.
- İbnu'Dumeyne, Abdullah, Dîvân İbni'd-Dumeyne, Dâru'l-'Urûbe, Kahire, 1379.
- İbrahim Mustafa ve Arkadaşları, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İst., 1989.
- İsfahânî, Huseyn b. Muhammed er-Râğîb, *Muhâdârâtu'l-Udebâ'*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1960.
- İsfahânî, Mirzâ Abdullah, *Riyâdu'l-Ulemâ' ve Hıyâdu'l-Fudalâ'*, Mektebetu'l-Mar'asî, Kum, t.y.
- Karmış, Orhan, "A'râb", *DİA*.
- Kâsib, Azîzullâh, "Mukaddime", *Keşkûl-i Şeyh Bahâî*, İntişârat-i Golî, Tahran, 1378.

- Kaşânî, es-Seyyid Abbas, *Masâbîhu'l-Cinân*, Dâru'l-Fıkh li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Kum, 1422.
- Katâmîş, Abdülmecîd, *el-Emsâlu'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Fıkr, Dimaşk, 1988.
- Kavruk, Hasan, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Kayravânî, el-Hasan b. Raşîk, *el-'Umde fi Mahâsini 'ş-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakdihi*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1981.
- Kebkebi, Nûre binti Hamîd, *el-Elvânu'l-Edebiyye fi Kitâbi'l-Keşkül*, Ummu'l-Kurâ Üniwersitesi Arap Dili Fakültesi Basılamamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Kefevî, Ebu'l-Bakâ', *el-Kulliyât*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1998.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1986.
- Kemal, 'Abdulhayy, *el-Ehâcî ve'l-Elğâz el-Edebiyye*, Nâdi't-Tâif el-Edebî, Taif, 1401.
- Kîlîto, Abdulfettâh, *el-Edeb ve'l-Ğarâbe*, Dâru Tubkâl, Fas, 200.
- Kohlberg, Elon, "Bahâ' – Al-Dîn 'Amelî", *The Encyclopædia Iranica*, III, 430.
- Kucûrî, Muhammed Bâkır, *el-Hasâisu'l-Fâtımîyye*, İntişârâtü'ş-Şerîf er-Radî, Kum, 1380 h.ş.
- Kutluer, İlhan, "İlim", *DİA*.
- Kuvaydır, Cihad Abdülkadîr, *Şi'ru'l-Fukâheti fi'l-Âsri'l-'Abbâsi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Baas Üniversitesi Kulliyetu'l-Âdâb, Humus, 2009.
- Lalande, Andre, *Mevsû'atu Lalande el-Felsefiyye*, Menşûrâtü 'Uveydât, Çev: Halil Ahmed Halil, Beyrut, 2001.
- Mâcîc, Muhsin, "Münâcât", *DİA*.
- Mahallî, Celâluddîn & es-Suyûtî, Celâluddîn, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, t.y.
- Malti-Douglas, Fedva, *Binâu'n-Nassi't-Turâsi*, Hey'etu'l-Misriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, Mısır, 1985.
- Matlûb, Ahmed, *Mu'cemu'n-Nakdi'l-'Arabiyye'l-Kadîm*, Vizâretü's-Sekâfeti ve'l-İ'lâm, Bağdad, 1989.
- Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1983.
- Medenî, Ali Sadruddîn b. Ma'sûm, *Envâru'r-Rabi' fi Envâ'i'l-Bedi'*, Matba'atu Nu'mân, Neced, 1968.
- Mendûr, Muhammed, *el-Edeb ve Funûnuhu*, Nehdatu Mısır li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Kahire, 2006.

- Merzûkî, Ahmed b. Muhammed, *Emâlî el-Merzûkî*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1995.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed, *Mecma'u'l-Emsâl*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1955.
- Mikdâd, Mahmud, *Târîhu't-Teressul en-Nesrî 'Inde'l-'Arabi fi'l-Câhiliyye*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, Beyrut, 1993.
- Mininî, Ahmed, “Şerhu kasîdeti Vesîletu'l-Fevzi ve'l-Emân” *el-Keşkül*, .
- Mişbâl, Muhammed, *Belâğatu'n-Nâdire*, Dâru Cusûr, Tanca, 2001.
- Mithat, Ahmet, *Ahbâr-ı Âsâra Tamim-i Enzâr*, Yayına hazırlayan: Nüket Esen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Mu'in, Muhammed, *Ferheng-i Farsî*, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran, 1371 h.ş.
- Mubârek, Zekî, *en-Nesru'l-Fennî fi'l-Karnî'r-Râbi'*, el-Mektebetu't-Ticârîyyetu'l-Kubra, Mısır, t. y.
- Muderris, Mirzâ Muhammed Ali, *Reyhânetu'l-Edeb fî Teracimi'l-Ma'rûfîne bi'l-Kunyeti ve'l-Lakab*, İntişârât-i Hayyâm, Tahran, 1374.
- Muhâcir, Ca'fer, “Bahâuddîn el-'Âmilî Muellifen Muceddiden”, *Mecelletu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, Yıl:1986, Sayı:5.
- Muhâcir, Ca'fer, “Bahâuddîn el-'Âmilî Muellifen Muceddiden”, *Mecelletu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, Yıl:1986, Sayı:5.
- Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlillah, *Hulâsatu'l-Eser fî A'yani'l-Karnî'l-Hâdi Aşer*, el-Matbaatu'l-Vehbiyye, Kahire, 1284.
- Muneccid, Salâhuddîn, *el-Hayâtu'l-Cinsiyye 'inde'l-'Arab*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut, 1975.
- Musa, Selâme, *Eşheru'l-Hutabi ve Meşâhîru'l-Hutebâ'*, Kelimât Arabiyye li't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 2012.
- Muslu, Ramazan, *Tasavvuf*, Ed: Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- Mustafa, İbrahim ve arkadaşları, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Mektebetu'ş-Şurûk ed-Devliyye, Kahire, 2004.
- Mustafâ, Mahmûd, *el-Edebu'l-'Arabî ve Târîhuhu*, el-Bâbî el-Halebî Yayinevi, Mısır, 1937.
- Muttahharî, Murtazâ, *el-İslâm ve İran*, Dâru't-Ta'âruf li'l-Matbû'ât, Beyrut, 1400.
- Nefîsî, Saîd, *Kulliyat-ı Eş'âr u Âsâr-i Şeyh Bahâî*, Neşr-i Çekâme, Tahran, 1372.
- Nuri Efendi, *Keşkül*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1292.
- Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âsıra*, 'Alemlu'l-Kutub, Kahire, 2008.

- Râfî'î, Mustafa Sadık, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, Mektebetu'l-Îman, Kahire, 1997.
- Rahmandust, Muctebâ, "Tenevvu' der Âsâr-ı Şeyh Behâî", *Mucteme-i Âmûşeş-i Âliy-i Kum* Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 5.
- Râzî, Zeynu'd-Dîn Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtârû's-Sihâh*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1988.
- Renou, Louis, *Âdâbu'l-Hind*, Çev: Henri Zugayb, Menşurât 'Uveydât, Beyrut, 1989.
- Rummânî, Zeyd b. Muhammed, *el-Keşkûl'l-Lâtîf min Kulli Fennin Zarîf*, Dâru'l-Hadârah, Riyâd, 2004.
- Safedî, Rekân, *el-Fennu'l-Kasâsî fi'n-Nesri'l-'Arabî*, Vezâretu's-Sekafe, Dimaşk, 2011.
- Sağîr, Fâtıma, *Esâlîbu'l-Beyân fi'ş-Şi'ri'n-Nisebiyyi'l-Kadîm*, Basılmamış doktora tezi, Ebû Bekr Bilkayd Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Tilimsân, 2013.
- Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*.
- Sâmî, Şemsettin, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İst., 1317.
- Saraç, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, Gökkuşbu, İstanbul, 2011.
- Serhân, Heysem, *Hitâbu'l-Cins Mukârebât fi'l-Edebi'l-Ârabiyyi'l-Kadîm*, el-Merkezu's-Sekâfiyyu'l-'Arabî, Beyrut, 2010.
- Shils, Edvard, "Gelenek", *Doğu Batı* Dergisi, Çev.: Hüsamettin Arslan, Yıl: 7, Sayı: 25.
- Suyûtî, Celâluddîn, *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003.
- Şahin, Haşim, "Menâkıbnâme", *DİA*.
- Şâyib, Ahmed, *Usûlu'n-Nakdi'l-Edebî*, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, 1994.
- Şeref, Abdulaziz, *el-Edebu'l-Fukâhî*, eş-Şerik el-Mısriyye el-'Alemiyye li'n-Neşr-Longman, Kahire, 1992.
- Şîrâzî, Hâfız, *Dîvân-ı Gazeliyyât*, İntişârat-ı Safî Alişah, Tahran, 1388 h.ş.
- Şuzayfî, Muhammed b. Abdîrahmân, *Mebâhisu'l-Mufâdeleti fi'l-'Akîde*, Doktora tezi, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Medine, 1411 h.
- Tahrânî, Âgâ Bozurg, *ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şi'a*, Dâru'l-Advâ', Beyrut, 1983.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istulâhâti'l-Fnûni ve'Ulûm*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1996.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân, *el-Basâir ve'z-Zehâir*, Dâru Sâdir, Beyrut, t.y.
- Timurtaş, Abdulhadî, *Ziyâuddîn İbnu'l-Esir'in Dîvân Kitâbeti*, Atatürk Üniv. Sosyal Bil. Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012.

- Tokân, Fedvâ, *Rihletun Cebeliyye Rihletun Sa'be*, Dâru's-Şurûk, Amman, 1985.
- Tural, Hüseyin, *Arap Edebiyatında Aruz*, Ensar Yayınları, İst. 2011.
- Tûsî, Muhammed b. el-Hasan, *Misbâhu'l-Mutehecced*, Muessestu'l-A'lemî, Beyrut, 1998.
- Uludağ, Sülelyman, "Behlül", *DİA*.
- Vehbe, Mecdî & el-Muhendis, Kâmil, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-'Arabiyye fi'l-Luğati ve'l-Edeb*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1984.
- Yâfi'î, Abdullah b. Es'ad b. Ali, *Mirâtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yakzân*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Yaktîn, Said, *el-Kelâm ve'l-Haber Mukaddime li's-Serdi'l-'Arabî, el-Merkezu's-Sekâfiyyu'l-'Arabî*, Beyrut, 1997.
- Yezdî, Muhammed Muntazarî, *Keşkül*, Tah: Cevâd Ma'sûmî, İntişârat-ı Tehzîb, Kum, 1389 h.ş.
- Yusuf, Muhammed Hayr Ramazan, "Mukaddime", *Sefinetu'l-Ferec fîmâ Hebbe ve Debbe ve Derec*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 2004.
- Zebîdî, Muhammed Murtadâ, *Tâcu'l-'Arûs*, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1969.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, t.y.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Rabî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr*, Muessetu'l-A'lemî, Beyrut, 1992.
- Zeydân, Corci, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Ârabiyye*, Dâru'l-Hilâl, Kahire, t.y.
- Zeyyât, Ahmed, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru Nahdati Mısr, Kahire, t.y.
- Ziriklî, Hayrettin, *el-A'lâm*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.
- Ziyâde, Mahmud, *el-Haccâc b. Yusuf es-Sakaî el-Mufterâ 'aleyh*, Dâru's-Selâm, Kahire, 1995.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Aphorism>.
- <http://www.alukah.net/Web/rommany/CV/>;
<http://www.alukah.net/Web/alaqel/CV/>.
- <http://www.dd-sunnah.net/forum/showthread.php?t=28963>;
<http://www.alhak.org/vb/showthread.php?t=30953>.
- <http://www.loghatnaameh.org/dekhodaworddetail-57f6ec0250df4450b8a182e443c972aa-fa.html>.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5289e574daa5c7.20580483.

Keşkûlü belirli bir ilim, sanat, şiir ve hikâye türüne tahsis etmek mümkün değildir. Hiçbirinin kalıbına sığmaz fa-kat her birinden kesitler içerir. Zaten onu diğer eserlerden ayıran da düzen dışılığı, çok renkliliği ve çeşitliliği-dir. Ne *keşkûlun* konusunu ne de adını belirleme imkânı vardır. Zaten kulun, kölenin adı olmaz ki... Bize ne isim verilirse adımız odur. Şu isme bakın... "Keşkûl"... Yani avare avare gezen... Zaten bu tür eserlerin adının *keşkûl* olması gerekmez. Mesela Nirâkî, *hazâin* (hazinelere), Şeyh Bahâi (Âmilî) ise *mihlât* (torba), ismini kullanmış-tır. *Zenbil*, diyenler olmuş *tubra* diyenler olmuş... Ko-nuları rengârenk olduğu gibi okuyucuları da çeşit çeşit-tir. Her kesimden insan onu okur. Her çeşit muhatabı vardır. Filozof, fakih, matematikçi, tüccar, öğrenci, yaşlı, genç, kadın, erkek... Keşkûl, modern teknolojinin demir çarkları arasında ezilen, hayat denizinde internet dalga-ları arasında kaybolan günümüz insanı için bir tesellidir.

